

HOLMI

V. évfolyam 11. szám

1993. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kornis Mihály*: Napkönyv (IX) • 1503
Lator László: Éretlen szerelem • 1515
Marcel Proust: Szodoma és Gomorra (*Részlet*)
(*Bognár Róbert fordítása*) • 1517
Karátson Endre: Gyergyai Albert – tegnap és ma
(*Tóth Krisztina fordítása*) • 1535
Rába György: Így láttam Gyergyait • 1540
Simonyi Imre: Szálfa • 1545
Borravaló • 1546
Anyám N° 1–N° 2 • 1546
Szentkuthy Miklós: Nagy regénytöredék (III) • 1547
Friedrich Judit: Két világ határán
(Christopher Marlowe, 1564–1593) • 1560
Sulyák István: Rejtélyek Marlowe életében
és halálában • 1569
Orbán Ottó: Mit ír az ember, ha badar?
Egy klasszikus pletyka • 1573
Hol/mi illik? • 1574
Ami a holt-tengeri tekercekről
lemaradt • 1574
Hazám, hazám... • 1574
Csukás István: Rassz-versek és gén-dalok • 1574
Tózsér Árpád: Amelyben Franz Xaver Kappus kapitány
aranyerét megoperálják, de a kapitány
ennek ellenére sem fogadja meg
Rainer Maria Rilke úr tanácsát:
nem mond le az iróniáról • 1576

- Amelyben Kappus kapitány mégiscsak
önmagába mélyed, s megvizsgálja
a mélységeket, ahonnet élete fakad • 1577
Az előbbieket visszavonása • 1578
Dávidházi Péter: Egy szelíd filológus észrevétlen hősiessége
(In memoriam Kiss József) • 1578
Tandori Dezső: Am Hof • 1590

FIGYELŐ

- Tóth Sára*: Csattanós történetek
(Békés Pál: A bogárnak mindegy) • 1595
Gelencsér Gábor: Filmfejfák (Biró Yvette: Profán mitológia.
Bikácsy Gergely: Bolond Pierrot moziba megy.
Kovács András Bálint: Metropolis. Párizs.
Kovács István: Robogás a nyárba. F.I.L.M.
Szerkesztette Peternák Miklós.
Sándor Tibor: Őrségyváltás) • 1598
Fehér Ferenc: Az „általános szűkösség” szocializmusa
(Bence György–Kis János–Márkus György:
Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?
Kornai János: A szocialista rendszer –
A kommunizmus politikai gazdaságtana
(Törzsök Judit fordítása) • 1603
Uhrman Iván: „Nem nőttek az égig” (Jankovics Marcell:
A fa mitológiája) • 1619
Földényi F. László: A testet felszabadító bécsi akcionizmus
(Válasz Radnóti Sándornak) • 1626

Levelek egy ifjú költőhöz
(Határ Győző, Ferencz Győző, Takács Zsuzsa,
Fodor András levelei) • 1635

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Kornis Mihály

NAPKÖNYV (IX)
Éjszaka: alámerülés

*Jelen leszek, akiként jelen leszek
Jelen leszek veled
A te száddal leszek jelen*

Mintha egy vulkán kráterében zuhanna lefelé!

De amelyik jeget köpköd ki magából, nem tüzet – fagyot! S körülötte óriási jégsziklák suhannak az ellenkező irányba, fel! fel! de ő, mint egy fantasztikus Verne-regényhez készült metszeten – *Magas jégoszlop túrt az ég felé!* –, a pokolba zuhan épp. Ezt felülről tessék látni: dagadt hátam, nyiszlett vállam, Manyi szerint még jó formájú férfipopsim, egész bolond valóm négykézláb kiterül a fagyfüstös mélység színén! Szálkásan metszett vonalak, menekülő krátermadár-sereg, túlvilági fények...

„Úgy fázom, mint még soha életemben!”

Zuhant. (Részeg volt.)

„Nem is vagyok részeg.”

Roszsabb, kész vagyok, *kaput!* ismételtette, *kaput!* s ijedten forgolódott, végem, megszegtem a fogadalmam, rágyújtottam, holott ez az absztinencia volt a jeggyűrűm. Vele, de milyen pökhendi-türelmetlenül vágtam a szemétre! és holnap már belevetem magam az élvezetekbe, hazudok valamit a Holminak, mondjuk, idegösszeomlást kaptam, az jó, nem lehet rá mondani semmit, művészlélek, kérlek, várjuk jelentkezésedet! és esténként kirohanok a városba, soha nem veszem fel a telefont, főiskolás csajokkal mutatkozom, neveltségessé teszem magam, nagypolgári lakásokban fogok röhögőrohammal kísért kiselőadásokat tartani a dohányzás ártalmasságáról és a következő művemről, ti még meglátjátok, megéritek, haha! kattog az állkapcsom, mint a géppuska, nem is tudom abbahagyni, ez már hisztéria, kétségbeesve dobálta magát, „gyáva szaralak!”, és bőföggve jajgatott, még fel-fel is nyögött, jó hangosan, egyre hangosabban, hátha felébredsz, mert most olyan jó lett volna, ha betrappolsz, pufók Saskia-kezeddél a hátamat simogatva faggatsz, nem érted, álmos-riadtan mellém fekszel, elborítasz, mint a Mississippi, ahogy a mamának soha nem volt szabad, hisz ezért akarunk asszonyt – de nem jöttél. Horkoltál, nem hallottad. Fél éve külön alszunk. Én akartam. Az írás miatt. – –

És ha már nem megy, éjszakánként egymás mellett fogunk hortyogni?

Légszennyezett éj! Kátrányos-gonosz csillámlás!

Korcsnak hittem. Kit? Betegnek hittem. Kit. Azt hittem, megharap, de ki harap meg engem, kinek volna kedve még belém harapni, Kis Málnának nincs, kívánhatatlan lettem, dagadtra öregedtem, bárha kedvesen úgy tesz, mintha még figyelembe venne, de már csak ifjonti jósból, az író iránti szent-buta rajongásból, amihez nincs közöm, a mítoszhoz nincs közöm – nincs közöm senkihez. Mégis szeretnek. Micsoda szégyen.

Mint egy relikviát, színházi koszorút, lapok közé préselt vén jegyet... Uuuáááhhh!
 „Ordítva didergett a dagadt! Részegen, remélte, hát ez csak a részegségem, a sötét-
 ségem, távozz tőlem, sátán, kihánylak, ha megengeded, mindjárt kibotorkálok, és
 kétrét görnyedek azon a szűk helyen, rőt sugárban adlak vissza anyádnak, hopp,
 rókasárgát ajándékozok a szennyemből, amit szennyé tettem – a napragyogást!
 Nyxnek. Beseggeltem, barátom. Mindent elrontottam. Kattog az állkapcsom, egyre
 hangosabban üvöltök, egyre lejjebb hullok – mi lesz velem?”
 „Mondd, mi lesz vele, Világoknak Ura, megmented?”

Érezte, ma nem fog elaludni.

Miért nem tudott kimászni?

Csak néz fel, reménykedve, gyanakodva, sárgán! Magyarok üldözöttje. Őszisárga
 fények a szemében. Sajnálatja magát a pesti pocsolyában. Azért állt pont oda nyu-
 szíteni, mivelhogy arra szokott mászkálni a Megmentő, ezt ő már kifigyelte régen,
 általában ott ugorja át a szakadékot, mielőtt cserbenhagyná...

Ő meg odaállt sírt ásni magának.

Már mindig író vagyok, gondolta, milyen nevetséges. Milyen kicsi ez, bármihez, pat-
 kányorr kotorta egérút. Még az se. „Hát úgyse tudom megírni a végén! Semmit se
 tudok megírni, csak szájalok a kiskeleti televízióban, mint a többiek. Amíg hagyják...”
 Mindeközben érezte a súlyát, a tehetetlenségét, a méltó élettől való elrekesztettségét,
 szóval a börtönét, ami a vétke is, mert innen rég el kellett volna menni, de hát Ábrahám
 és Jákob se ment, József se ment, amíg nem kapott tanácsot – hát mi se megyünk,
 maradunk: felelős balekságunknak mindhalálig, mégpedig a keresztfának haláláig
 engedelmesszük. Én egy magyar író vagyok. „El is vitték. Holnap már ki fogják
 közzétenni. A kölykök kelnek el a leghamarébb!”

Azért se moccant, csökönyösen a kispárna semmijébe bámult.

Ott volt mellettem az Isten. Mint kérdés.

Az egész kérdés, személyesen és letagadhatatlanul jelen volt, mondjuk, mint egy
 lebegő csomag; ott reszketett a szekrény mellett, láttam, vagyis látni véltem, bár oda
 se néztem; derengő-mérges füstgömb a jégveremhideg szobámban, jobbra tőlem, az
 ajtó előtt. Kínos jelenés. Semmiképp nem óhajtok vele foglalkozni...

Itt van.

(Nem merek odanézni.)

Akkor is itt van! A kurvaéletbe. Ez a kisgömböc! Poci, a Nagy Kérdőjel, a Csilicsala
 bácsi talányos problémája miután napközben degeszre ette magát mindenféle kóbor
 kutyákkal, zsidókkal, négerekkel, kurdokkal s más védtelenekkel e vérben és jajban
 fetregő vágóhídon, hajnal előtt még fogja magát, és idegurul a szobámba kicsit, én
 is foglalkozzam vele! Rettogtam. Talán a fáradságtól? Eltúloztam volna? Már a kis-
 pármát is a fejemre húztam, nagyon ijedten, tönkrementen, a szemem előtt hideg
 nagypárna-csillagokat látva; szarul, de büszkén, hogy egész pontos legyek

„leköptelek

megtagadtalak

mert ez jól passzolt a mostani depressziómhöz meg a világválsághoz

pedig az – tudhatnám! – »örök«

de én egy pillanatra elfelejtettem, és gyorsan és boldogan leköptelek mert a depresszióm is »örök«
a Táborok Önzése örökkévaló”

Nem kellesz, gondoltam, hagyjál békiben! „Jóisten, menjen a dolgára. Ne háborgassa kérem itt a pihenni vágyókat! Legyen kíméletes, verklizzék másutt kegyed. Nagyon elavult. Kívül tágasabb!”

S elfordítottam a fejemet. (Mélyebbre fúrtam a párnába...)

– de tudtam, behunyt szemmel is láttam, hogy az Isten(téma) az ágyam mellett lebeg, mint egy téma, mint egy szívárványosan sziporkázó labda, mint egy óriási szapanuborék! Dekázol az ajtó mellett. Magadba tündökölsz ott, édesapám! De mintha a régi, Petőfi Sándor utcai lakásunk gyerekszobájának vajfehér lakkozású, kétszárnyú ajtaja előtt lebegnél! – mert mintha én is most ott volnék, pont olyan szögben vagyok, mint mikor a mamám ágyában kucorgok, a mamám alvó ölében leskelek félálomban az ajtó felé, miután szokásos, lidércnyomásos zuhanás-álmom elől rácsos ágyamból jajgatva-sikoltva átrohantam hozzád, csak egy negyedórára! és utána, ígérem, magamtól visszamegyek! csak hogy gyáva fenekemet a te melegen óvó, mama-hálóinges öledbe fúrhasam! megnyugodhassam! –, kíváncsian ott lebegtél Te, mint egy elavult, mérgesen sziporkázó kérdés, a gyerekkori tornagyűrűk, illetve a hintakampóim alatt; szikrázva-forogva vártad, hogy csináljak valamit, adjak életjelet...

Zavarba jöttem. „Azértse, azértse...”

Úgy tettem, mintha nem látnálak.

„...ráugrott, a sötétben kapkodva birkózott Vele egész éjszaka, például lenyomta a fejét, az is az övét, nem mentek egymással semmire; fénylettek, szuszogtak, két kövér igazság: »elteszem az útból!«, zihálta Tábor megbabonázott pofával, félrészezen, »ha nem látom, nincs«, legalább ezt kellene megoldani, de az Isten(téma) névvel jelölt káprázat – valójában Tábor Ézsau-énjének égi szószólója, vagyis Nem Tudom Ki, azaz Mr. Iksz, az Erény Méze, úgy is, mint Téma! – megújra kisiklott a kezéből. Nem szólt semmit, csak tovább maradt, feszesen rezgett, láthatóan jól látható volt annak, aki ilyesmit nézni szokott! és a Tábor, ez a gyermekteg faszkalap, hát ez mindig pont ilyeneket néz! s rémülten vacakolt az Isten-problémájával a gyerekkori szobája ajtaja előtt, ott guggolt berezelve, és oda se nézve próbálta a témát eltüntetni, ahogy óvodáskorában a mumus elől menekülteiben, görcsösen behunyt szemmel, kitekeredett felső végtagokkal tapogatódzva szokta keresgélni a villanykapcsolót a falon a halli setétben, mind erősebben rettegve, hibát hibára halmozva, például nagy hirtelen egy kakibarna desszertkosár-emblémás *Gerbeaud Nagycukrászda – Vörösmarty tér* feliratú csomagolópapírba göngyölte bele az egész Istenkérdést, hogy úgy tűnjön – kinek? –, mintha ezt idehozták volna, szóval nem az övé, csak úgy kapta, de semmi köze hozzá, s lábujjhegyen ki akarta vinni a konyhába, hogy a mérlegre csúsztassa, mert az a süti-hely, aztán vadul bevágta a sarokba mégis, s eléje tolt a óvodáskori háncsfoteljét, *elmosódott emlék*, de valamiért harmadszor is meggondolta magát, kikaparta, és az ajtó mellett álló szekrény alá gyűrte, a padló feletti keskeny kis resbe gyömöszölte be erőszakosan a reszkető és pihető téma-csomagját, de olyan mélyre betolta, mint a *CSEPELI VAS-ÉS FÉMMŰVEK* nagyképményét a szétrakott lábú kék ég dundi felhő-lukába egyszer, azon a rég elfelejtett napközis rajzán, ettől aztán még jobban megijedt – akkor is! –, újra kirántotta, megtörölgette, közben a csomaghoz tartozó, Gerbeaud-féle nemzeti-szín cukorspárgával elvágta a mutatóujját, mint Potifárné a Thomas Mann könyvé-

ben, »kellemetlen«, lihegett, hidegen izzadt, dadogva szitkozódott, a mocskos száját már semmi se fékezte, idetette, odatette, mindig máshova, eredménytelenül, de hát nem is akarok vele foglalkozni, lihegte, ezt elrontottam, elhárítom, no de lenyűgöz, és akarva-akaratlan megint nézem, újra meg újra szóba hozom, idegesen, lopva, mint aki bűnözik...”

Meg a szégyen, az a mély szégyen, amitől már elfúlik a lélegzetem!

Miért? Semmi kedvem Istentől bocsánatot kérni. Bár azt nem merném megkérdezni magamtól, hogy miért nincs. Nincs és kész. Én is isten vagyok. Csak nem tudom megírni a Kádárt. Rossz mondatokat írok harmadik hete, nemsokára abba is hagyom, abba kell hagynom. Gyenge... És homályosan ezt már napok óta tudom, de egyáltalán nem akartam tudni, inkább átrendeztem a szobámat, és az utcán összekiabáltam mindenféle nőekkel, cserbenhagytam a kóbor kutyámat, megutáltam a valahai legjobb barátomat, az egyetlen, akit igazán szerettem – ezért vagyok ingerült, felfuvalkodottan hülye napok óta: újra kéne kezdeni a fejezetet! Ezért gyújtottam rá, ez a bánatom, ezért tagadtam meg a –

Kit?

Piros fülekkel feküdt, hason.

Végre bevallotta magának.

„Ez mindig sokba kerül. Ez ennyibe kerül.” Megkönnyebbült, bár csak egy pillanatra, hogy levegőt vehessen, és ne sirja el magát a vén pocak. Nem lesz meg a Könyv, az ellopott életünk, amit vissza akartam lopni, sajnálom, nem vagyok elég tehetséges hozzá! Sérülékeny vagyok, bűntudatos, gyenge.

Egyszer csak nem megy tovább, mindegyre.

„Mebuktam.”

Itt hófehér, üres könyvlapok vannak.

„...akkor persze alaposan benne fuldokoltunk már ama dögnehez Éjjelben, amelyik rendre ébrenlétnek hazudja magát, holott Halál és Dögrovás, éppúgy nem igaz, mint a boszorka tükre, épp csak megtörténik, van, és csak ez van, sőt, percenként ismétlődik is! A Nappal egy hazugság! rikoltozza az éjnek e rémjáró szaka, a fény gyermekese, tejbepapi tudatlanoknak, beavathatatlanoknak, beszari állampolgároknak! Mer ez a Zembertelen Éjjel az igazi, naná! ez a Sötétvad Rémület, brzzz! ami most van, csak ez a Zeredeti, na ezt kóstolja meg! Mer ez a nem idomítható kísértetek ideje, a benga állat-erejű látomások órája, aki vagyok, úgy háromtájt, midőn már Nap néni is csak forrónagy punciját vakargatja a tejúti dohos szuterénjában, vöröset álmodik, forgolódik, nyögdécsel... Állnak, ásítóznak, mégse adja fel egyik se! Markolják egymás dagadt derekát, fogást keresve tapogatódnak egész éjszaka! konokul próbálják megcsinálni egymáson a kunsztot, holott nem szabad, a Szószóló sose mérheti magát emberhez, amaz se az Isten Küldöttjéhez, a Nagy Témához! De ezek terpeszben előrehajolva, kiguvad szemmel – érdekes, mind a kettőnek Ekkora szeme van! – csakazértis keresik a halált, vagy úgy tesznek, ajándékol a másikkal, naná, kölcsönös altatóképpen, örök megnyugovásul. Azért ez kockázatos is! »Ááááuhhhh!« Gondoltam, ébren vagyok, mert nagyon fádom, és a félelemtől hideget izzadok, nyögdécseltem, végem van, de akkor se fogok engedni a sorsnak vagy kinek, én nem nyalizok, én makacs vagyok, és rúgkapálva ütöttem a cihámat, mintha egy másik testtel verekednék, valami végigfolyt a nyakamon is közben, köptem talán? esetleg

zokogtam? nyálzottam a részegség hisztériájában? Visítva méltatlankodtam, az biztos, »mint egy árokba rúgott lotyó«, ez ott helyben jutott az eszembe, »mint egy éberre kúrt szotyka a hajnali árokban, gödörben, repedésben, Nagy Kék Szakadékban, ráncban, csorbában, a lábnyomban, oh, az Isten lába nyomában!« tekergöttem a paplanom alatt a dermesztően hűvös éjszakában, de valami rémült viháncolás is volt ez, másfelől... félszeg kurválkodás! Ahogy a férfias hisztérika felajzza magát! S valóság-gal felvillanyozott a kínkéjes gyanú: »szadomazo-transzvesztita kéj volna?« – »Néddá! milyen hisztisen nyavalyog a Tábor! Még mindig! Hát mégse akarja feladni a céda?« – álmétkodott bennem a mindig józan Másik, gúnyosan. Látta, hogy igazából már feladtam...

Feladtam.”

Pedig nyáron még azt hittem, hogy győztem!

Milyen boldogan repkedtem az úgynevezett írói kinjaim között, öntelt palimadár, ebéd után ott, a *Történetünk hőse* végén, az úgynevezett életben, szóval az életemben, még a nyári, párás Kádárból kijöve, amikor már tudtam, hogy a temetői látogatás után ezt a Lenyúzott Fejemet fogom megírni, az Elmondhatatlan Arcot, aki változatlan a szemem előtt remegett még, és jó nehéz volt a hasam a rizses libaapróléktól, mert ezek egy fél libát feltesznek a tányérra, de én még svájci metéltet is kértem utána! olyan izgatott lettem, nem elég a Lenyúzott Arc, kimenetkor összeakadok a Szfinxszel, akit teljesen elfelejtettem, már húsz éve Kaliforniában él a *sötétkúpos melle*, benyeltem, *tejszínes, túrós mazsolás tészta vaníliás cukorral a svájci metélt*, „maig emlékezett, én is”, s szinte reszkettem a jóllakottságtól meg az idegességtől, vagyis az írói teremtőerőtől, igen, ahogy mentem ihlettől imbolyogva a szűk Klauzál utcán hazafelé, délután három óra, telis-tele a délelőtti Szörny Arc misztikus jelenésével, plusz rizses libával és svájci metélttel, de a Szfinx mai palijának aranyórák mosolya is a szemem előtt vibrált, prepotens volt, piszkált, úgy tettünk, mintha évszázadok óta ismernénk egymást, „a pénz nagyzsídó meg a könyves rabbi”, az arcomba nevetett, miatta nincs kedvem megírni a Kádárt! micsoda herótom van a fajukra büszke izraelitáktól, akár a gojságukra kényes fasisztáktól, ezt nem is gondoltam volna, dehogynem

de ne kend rá!

és akkor

„hát pedig én csakis emiatt akartam megírni ezt az istenverte Kádárt!”

hogy utána

megmozdult az aszfalt!

A Klauzál utcán tenger hömpölygött.

Bordóvörös és olajfekete hullámok nagy zúgással, három óra táji szirénhangokkal, panaszosan dudáló tengeri tehénsikolyokkal – Budapesten. Fűszeres illatárakok a Rákóczi út felől! Sóság, halszag, szegfűszeg és koriander, olíwabogyó meg más ilyesmik dévaj, délövi illata... Sirályajongások a szürkésre kopott gettóutca felett, te rongyos élet. Bűvös fuvalom a hályogos tűzfalnál, az autójavító környékén, ahol azok a teherkocsik állnak mindig, a West cigarettareklámok alatt, a piros hányingerben...

Feljött a Leviathan behemót háta.

Mi volt az?

A Klauzál utca közepe megnyílt, egyetlen pillanatig forrón fortyogott az úttest, mint A RÁKOSI MÁTYÁS RÓL ELNEVEZETT CSEPELI VAS- ÉS FÉMMŰVEK ol-

vasztóaknája csapolás előtt, a híradófilmszerű emlékezetemben, aztán, akárha tengerrengés közepette sziget emelkedne ki a szürkéségből, a betoningóvány tükrén megjelent a...

Megjelent egy szőrös domboldal. Nessie bolond válla csücske.

Mi jelent meg?

Mint valami mesebeli elefánthát – de akkora, mint Bagdad! Mint az Ararát, mint...
Megjelent előttem egy újabb kép.

A Szörnyfej folytatása, atyaúristen.

Már akkor meg voltam illetődve. „Megállás nélkül hallucinálok! Meg fogok boldognulni, mint a nagy Hölderlin!” Hiszen már előtte is magamon gondolkodtam, mi máson gondolkodtam volna, a Szfinx kis növésű szeretője töke hosszán túl gondterhelten főleg azt mérckéltem odabent, hogy mekkora fogás ez a Délelőtti Fej, szóval Én, a Nap lenyűzött feje, hogy majd elbirom-e – vagy papíron ez már sok? –, nézgettem, a libától meg a szorongásoktól is fulladva, de kicsikét még forsziroztam is, hogy újra lássam, nem túl erőszakosan, csak mindegyre odakukucskáltam Feléje – és láttam! újra meg újra látnom adatott, mit, a levágott fejemet, hogy milyen színárnyalatú a hullabőröm, hahaha

de egyszercsak nem a Fejet láttam

hanem

feltornyosult a Klauzál utca!

Dülögő házfalakból félelmesen mozgó, szőrös domboldal lett! Háztetőkig érő, hullámzó Vénuszdomb, bár fás is, faszos; sustorgó, irhás-bokros, életerős táj! Nagy púp a nadrág rejtekében: erő, állati. Oh, Idők hátán énekelve lovagló, szörnyű élet-erőm...!

A Kígyó.

Nagyon éltem.

De hogy még kolompoltam is hozzá!

Kolompoltam, igen, talán a szívem, és ahogy az elaggott gettóbéketábori utca felgyűrődött, hullámzott, majd kígyóként előrevetemedve, önnön teste húsán felhágott a magasba, és a mérföldes hullámok közt tántorogva emelkedtek a régi zsidóházak – felnevettem!

mintha a testem akkora volna, mint egy fél falu

hegynyi nagy Szörny

a Világ háta

(épp baszik a jámbor)

– vagy egy óriási, élő bárka ez?

kiemelkedtem a szarból, fémes csillogással, mint Nessie a ködben

Én? Ez volnék?

Büszke voltam, kaján, váratlanul magabiztos, boldog is egyetlen pillanatra –

Nem tudtam eldönteni, hogy mi ez, felröhögtem:

– de kicsit már „csaltam” is: kicsit felelőtlenül belefestettem! –

„most megmozdul!” és „megint!” és „megint!”

„arrébb áll, vonul, és rajta mindaz, ami a terhe, a hibáim, a vétkeim: én”

„a tulajdonságaim úgy kolompolnak, mint régi olasz filmekben a birkák”

vagy mint a puszta húsomba tűzött jelvények, kintző kitüntetések...

– de érzem, mától ezek már elviselhetők, elbírhatók, halálig!

A terheimmel együtt vagyok Én!

„Az eróm” – gondolta.

„Ilyen vagyok, ha felállok, lesodrom a világot, csilingel a teríték, nem tehetek róla, mint valami szörny, és hurcolom magammal, ami a szőrömbbe ragadt, a tulajdonságaim a sebeim, nem is lehet megállítani, enyém ez a Város, vele megyek a tűzhalálba is, halhatatlanná tesz a tűz, újra születek benne, mint valami szörny, már sárgulnak a kérők, sírnak a szüzek, titkon mindig engem akarnak, a telhetetlen vágyam, kíneserves labirintusom, a mohóságom, ezt még csecsemőkoromból őriztem meg, hogy sóvárgok örökké, mint egy elefánt, egy elvarázsolt békakirályfi, egy honvágytól pistuló teve, örökös veszteglésben a Miatyánk Országa tüfök-kapujában...”

De váratlanul olyan csiklandósan nevetetős volt ez az egész!

És már a nyelve se fáj.

Most vettem csak észre! Se a foga, az öt lecsiszolt foga. Se a belobbant külső hallójárat. Se a torka! „Nem fáj – állapította meg –, hát akkor ez már nem fáj! Elfelejtettem.” Nyelve hegyét bánatosan a felső szájjpadlatához nyomta, s a hetekig ugyancsak beteg volt nyelvével végigszántott zománcától megfosztott bal oldalsó felső fogsorrészén, még hideg szobalevegőt is szívott rá, de semmi, semmi... Gorombán megnyomkodta füle bimbóját is, ellenőrzésképpen.

Nem fáj.

Zenél a Klauzál utca!

Én zenéltem belülről, vagy kicsoda, istenem, amikor feltámadtam, nyáron, nincs fél éve se, amikor még tehetséges voltam! – suttogta Tábor a paplan alatt, és most már úgyszólván mindegy, hevesen visszaálmódta magát abba a remegő levegőjű, kopottas szürkeségbe, a családiasan tönkrement pesti sikátorba, amidőn az úttest közepén csámpázva, nagy reményektől feszült figyelemmel bámulta a régi gettóházfalak máhleres mozgásait, rengedező átváltozásait, s hallgatta a tengerzúgást hozzá, vidáman nyelte a tengersós illatokat, a zenémet, de hát ez mért van? miért éppen a tenger? még nem is láttam tengert, de itt van, most is itt van, mint zúgó éj. Körülvesz. Hullámok, zsongás! Finom boszorkafecsegés lallája!

Felrúgta a ciha alját, s a dunyha fölé kitétte egy karját.

Nem fázott, de ezt csak jóval később vette észre... Mert a lassan sűrűsödő, melegedő tengerében hatalmasan előntötte újból amaz augusztusi, örült remény eleven emléke, az a vattacukor-édességű, szédült-izzadt pillanat, vélt magára eszmélése a benzinfoltos aszfalton, ráadásul mindez érthetetlenül összefonódva mai, kudarcos napja élményeivel, hogy „azt hittem, végre észhez tértem, belenéztem a pajzs tükrébe, egy-kettő, megöltem Medúsát, ő vagyok én, *he or she*, lenyeltem a sorsom, mint egy feleslegessé vált rejtjelkód papirosát, az abbé *abba* se hiába élt, tudom, ki vagyok, a Fej vagyok, a Tanú, egy örök visszatérő, most szabadultam meg If várából, következhet a *Monte Cristo grófja* második kötete, a megtalált kincs, a regényfolyam, Velence, az álmom, a Könyvem, a tekervényes kazamatám, s végre Morelléknak is megadhatjuk, amivel tartozunk!”, gondolta döbbenet ujjongva a Klauzál utcában, illetve az ágyában négy hónappal később, amikor már elrontottam mindent! Érthetetlen. „Megbuktam: csőrögtek az órák, de én nem értettem! Hajnalban az Órák! Visszamentem hozzá, nem is egyszer: Ayrton kiszabadult. Elértem, új ólt kap! Talán nem mérgezik meg. Eb ura fakó – metafizika nincs. Isten nem probléma. Isten nem lehet probléma, ha Isten. Csak elárultam egy árva kiskutyát. Kért, nyiszogott, rimánkodott hozzám – én meg

átpasszoltam a Humán Káeftének! Mint egy lomhaszívú idevalósi. Foglár. A gonosz hebehurgyaságom! Időhiány, Istenhiány. Széplány-hiány... Ő se lett az enyém. Senki, akit igazán kivántam. Akit akartam, soha. Se Gina, se Cosette. Se a kurvák. Megbuktam. Csak a szeretet. Az meglett, a szeretet ereje, a részvét... Hagyjuk is ezt mától! Megleszek nélküled. Eddig is megvoltam. Mindegy, mit hazudtam! Mától nem hazudok. Nem vagyok áldott, megmentett. Csak szabad." De még így, „szabad” bukása ellenére is, négy hónap elteltével is egynek látta a Klauzál utcát, az ipari kánikulában fuldokló, bűnösen elhanyagolt várost önmagával, a bűnös középponttal, és repeső szívvel ámuldozott az ágyban újra – min is? a nyári kegyelmen? –, hogy akkor, ott, augusztus elején még boldognak vélte magát, igen, azt hitte, istenem, a rogyant farmerjában, édeskés svájci metéltszagot párologva magából sietős-misztikusan, *ma még írnom is kell!* nagystílű-felülről, a szmogkánikulai légtonnák remegő bizonytalanságából is élesen és kristálytiszta látta önmagát, ezt a magabiztosan piti belvárosi majrét, a gyógyíthatatlan sebeitől rángva ziháló pesti életet, az arcom; három óra volt, fullasztó meleg, még a fülledtkék égre is emlékszem a csúnya fejem felett, láttam, ahogy a fény hömpölyögve magába fúl ottan, a Rákóczi úti magasban, és a sötétkéken forró levegőtengerben puffadozó felhők lassúdan hempergődző, kéjes vonulását, *mi ez a tenger örökké?*

Megvakarta a térdét.

„Nem szabadultam meg.”

Forgolódott a lepedőn. Elkínzottan dobálta magát, még jobban kitakaródzott, égő orcáját az ágyszélre kisodródva a nagypárna csücskére szoritotta.

„Ha elcsesztem is, puszi a múlt nyárnak...”

„Azért jó volt az a nyár!”

Ordít a Nap az égből!

Azt hogy szeretem! Rögtön első nap, kora délután Balatonújhelyen, mikor már elfoglaltuk családi helyünket a Vadászné vállalati panziójában, és áll a bál, ordítóznak a családok, szállnak az elhullajtott bugyik, beutalópapírok, a nyikorgó falépcsőn elejtett bőröndök, és még minden nyaraló egyszerre zihál, dobog, kérdezősködik, mert mi vagyunk az újak, s egy pillanatra ti is megfiatalodtok, nyakadat legyezgetve felcsippented a babarózsás blúzod, kék halásznadrágodban máris hódító vagy, ragyog a szemed, kartárskáim, szóval és tettel megjöttünk, segítsenek kipakolni magácskák, de mi nem is figyelünk rád, ilyenkor már az őrzőngésig fel vagyunk ajzva mindketten, egymásnak ütközve rohángászunk a toronyszobaként kiközvetített lukban, lihegve megszámloljuk a három sivító sodronyú vaságyat, na ez három! rácsapunk, akkor pont elég lesz! és már dobáljuk magunkról a viszkető cugehört, turkálunk a csomagokban irtó zabosan, hol a váltófecském, az úszógumim, hova a pitlibe titted a cigarettapaklimat, anyám, és a nyitva felejtett ajtón beövakodik bájolgni Vadászné, hogy végre itt teccenek lenni, Tábor úr, csakhogy erre én most nem érek rá, anygalka, előbb muszáj bevinni a fiamat a vízbe, kisvártatva megkeresem, isteni dolgokat hoztam, biztosítom, maga el fog ájulni, Vadászné, csak addig hagyjon békémet, édes, melegem van! és áhítatos elővigyázattal elkapod a kezem nagy lapátkezzel, türelmetlenül, mintha még mindig csak járnai tanulnék, kérem a kacsódat, köszönj a néniknek, megvizsgáljuk a vizet a gyerekkel, de nagyon kérek, Pista, ne hagyjatok itt, akkor kapkodja magát, grófnő, csipkedje az édeni habtestét, s te hamarjában a repedt szekrényajtó mögött bújsz bele sokszor varrt, kopottas furdőruhába, és vad, balatoni halszag árad be a kicsapott, zöldspalettás ablakon, csorbafulú

kávéfőzőnk az asztalon feldőlve, én meg hirtelen szédülten szégyellem, hogy mi csak véletlenül élve maradt kispolgárok vagyunk, ilyen lecsúszott zsidrákok, nekem még gondolni se szabad ilyenre, pedig a háború előtt mi emberek voltunk, de én már csak 49-ben születtem, viszont 56 óta most már másodszer jöhetünk le balcsizni, mint a nyugatiak a Rivierára, látjátok, a Kádár ezt is engedi, becsuld meg, fiam, a lehetőséget, jó, de gyerünk már, gyorsabban, most még mire vártok! és vonszollak titeket a fekete lépcsőkön, családilag dübörgünk le a penészszagú, tarkabarka homályban, és érezlek titeket, mint a zenét, lüktet a halántékom, nagy a potrohod, ősz a fejed, kiáll a csípőcsontod, negyvenhárom éves koromban született a fiam, meg valahogy lóg rajtad a fecske, de miért, kicsit bolond vagy, félelmetes, de gyáva, szívbeteg, folyton murizol Anyuval, úgy félünk, ilyenkor bezzeg elfelejtéd, rohansz, mint a vihar, a Nővel és a Gyerekkel! úgy imádom a zsidóbarna bőröd, a jó szagod, még a futyim is olyan alakú, de hát minek vetted el, ha utána megcsaltad? te meg a másik kezembe kapaszkodva repülsz, mint egy kislány, Pista, ne rohanjatok úgy, Fürsztklassz Lédi, egy zuglói bérelszámoló, aki a Nemzeti Színház művésznője volt, hahaha, és öt nyelven beszél, de nem disszidál, még mindig a munkaszolgálatban eltűnt férjét várja, nem engem, Nem Mondhatom El, Hogy Tegnap Merre Jártam, imádlak! és egymásra zuhanva, minden fordulóban megcsókoljuk egymást, mert ez a Balaton, a mi csalfa nyári sorsunk és programunk, a százszorszent évi szabadság! és még két hetünk van, gyerekek, tizennégy tetves kis napunk! s a korhadtan nyikorgó kisverandáról hahotázva kirobban az izgatottan ölelkező Ficere Család, még Üdülő Kartársék mind odabent pakolásznak, hát ezek nem tudják, mi a jó, mi meg a felborult székek közt szökdécselve száguldunk a hátsó kapuhoz a kihalt kertben, a miénk is lehetne ez a ház, talán miénk is volt, Apa mellényzsebből vette, aztán elvették, és most családjával alázatosan visszakerédkedik üdülni, de nekem nem mondják meg, mint a *Monte Cristo gröff* ban az Edmond Dantèsnek se a lényegét, ez is egy sötét ügy, titok, életfogytiglani halálos ítélet... máris itt van a nagy víz! Kis-kapu mögött, a küszöb alatt a magyar tenger! Jaj de szép! Szürkén omló kecskekőröm-szőnyegen siet a lábunkhoz a tó, egy aranybalaton, enyhe-szelíd érzés, a bokánkat csókolja sok kicsiszőke, locsifecsi hullám. Nyugtató langyosság ez, ilyen csöndes hullámfecsegések, és újra megfognak egymás kezét. Meg vagyunk szeppenve. Megjöttünk! Rekkenő a hőség, közel remeg a túlsó part, ezek a hullaszín csopaki hegyek, mint az agyonvert ávosok a Tisza Kálmán téren, ott lehet berúgni, csoportosan, a pincészetekben. Idény van. Borzong a víz teteje, folynak az akasztások, csörtetünk be a vízbe, megérkeztünk a tisztító habokba, micsoda szürke áldás, a szent család. Megúsztuk. Nem öltünk meg senkit, és még minket se öltek meg! Ilyen is van. Gázolunk az elérhetetlen mélye felé néha bambán térdre esve, sikoltozva és sziszegve, pillanatokra talán rosszkedvűen is – vagy csak magányosan? – ebben a monumentális természeti lavórban – lespriccelsz, visszaspriccellek! – igen, vibrál bennünk valami utazási idegesség, még mindig térdig ér. Fussunk! És most kezd újra jó lenni, ahogy egy vonalban megiramodunk a borszínű vízben! már négy hónapos korodban is idehoztunk, emlékszel? 51-ig minden augusztusban barnára sültél Almádiban, nagyokat sikongattál, nem féltél, meztláb futottál a hullámokon, és mindenkivel szóba elegyedté, angyal! Akkor még volt pénzem, Anyád ragyogott, pesti Vénusz a habokban, hessegette magáról a palikat, mint a méhecskéket, híresek voltatok, fiam, egy bronzbarna puttó a déli part legszebb asszonyával, apád meg, nahát képzelheted,

jött utánam, mint a kondenzcsík, dühödten, a hülye palikkal, de ha megunta, csak partra hajintotta a pimaszabbját, meg olyan is volt, hogy dühében leütött egy palcsingert, de utána hazatolta talicskán, mit mondjak, nem volt ráírva, hogy a férjem, hatalmas kézsókokkal udvarolt, viszont nyúlkaált, most mondd meg, és napról napra eszement ajándékokkal jött, ó, gálans lovagom volt a papa, megállás nélkül féltékenykedett rád, gyorsabban! gyorsabban! Sikongatok, ugrálok, mingyár 10 éves leszek, még előttem az élet, és ti még tudtok rohanni velem, a hajad kibomlik, vízbe esett róla a kendő, utánakapsz, legyintesz, pocsolsz te is, minden irányba, egymás szavába vágva dalolunk, teljes gőz, robog a vonatom, ha azon utazom a babám felé, nem lesz szolgál ez a kis legény! és nyár és ősz és tél jön sok tavaszraaaaa! és élettemnek lesz egy csomó haszna! de gyorsabban! gyorsabban! és kirántom a kezem a kezeteiből, rohanok szembe a reszkető túlpartnak, a hévlila domboknak, jaj ez a balatoni kánikula zsarnoki nyugalma, mint az apám infarktusos szívemélye, fulladt-vörös bársony, *azel™ tt gazdag sz™ cs, de* most majd lesz végre két szabad hetünk, lesz könnyű séta az illatos sötétben, és zeneszók távolról, de nem nekünk, zongoránál ül Szabó Lulu! és az országúton túl a Vörös Csillag Kerthelyiség, pontyhalászlé, lam-pionok meg túrós palacsinta, de hát már előtte is, alkonyatfelé kellemesen szellős ruhákban járkálunk karonfogva a cukiba fagyizni, Széplaktól ide nem messze, Árnyas utcán, a lomb alatt egy csintalan nő halad! Sötét szeméből feléd a vágy már biztatón kacsint rád! én meg csak nézem – nézem! mert most titokba két hétig huli-gánkodni fogok a szememmel, kinézem az egyetemista szerelmeket a sátrakban, ahogy mackóban csókolózva fekszenek a földön a forradalmárok, meg a széplaki bárban a nyugati tempót, hú! füstös titkok, forgó földgömb, kivilágítva! csak végre már felnőjek! akkor lesz szerelmet szerelemért, kard és kocka, kard és szerelem, de az áhítatos számmal csak megközelítem, eleinte csak szimatolom majd, mint a bort, fiam, a nő must, forr, zavaros, mint hőségben a Balaton, ilyen erjedt, langy saszla vagy hogyhíjják, homoksárga pisa, most már mellig ér, de én imádom a mellet még rántott csirkébe is, ilyen nyápic kisfiú létemre, hogy nem szégyellem magam, csak *mi ez a titok a n™ i pücs körül?* Kiselefantosan ráncos pöcsikém lengedez, mint a papájának, rég lehagytam már a szüleim, bekeveredtem a mélyvízbe, én is itt vagyok, élek, már élek! Már lehetne úszni is, de nem tudok, csak így rugdalódzva izélni, hogy el ne süllyedjek, azért nem ijesztő! Jövőre megtanulok. Picikét még hűvösebb is, mint a sekélyben. Illedelmes női balatonvíz. A víznek neme van, a Duna férfi, korhatag öregember, ez meg nő, Pokorny, a házmester fia úgy mondaná, a Balaton picsa. Kicsit kurvás. Élvezni lehet! Bőre van a víznek, lágy hús, nyalogat, benyal a cicája, de nekem még nem szabad, bár mi lesz ezután. Este a Vadászné lányával gondolatban átmegyek Almádiba, vagy egy hét múlva, ó, ha tudná, tíz évvel idősebb, vőlegénye van, de leütöm a kezéről, szerelmet adok szeretetért, bohókás hirdetés a Fulesben, TANÁR ÚR KÉREM, Suli Juli kérdése: *azt hogy kell?* Kockás teraszon fogunk egy amerikai bugi-vugit járni, izzadtan, mindenki előtt beforgás, utána nagyon megcsinálom a gyerekét, az első fiamat, de hogy kell. Égő napfény! És a távolban egy fehér vitorlás, amelyen mint csónadrágos jampec majomszörös mellem kidomborítom! Megfogom a vastag árbocfát! Tele vagyok szerelemmel, mint a pinabusus nőgyógyászok. De nekem szívem van! És naponta kikötök Tihanyban, lesulve szerelmet vallok a magasított széken ülő, hidrogénezett hajú bárnóknak, egynek, de mindig másnak, annyi van, jaj nem kell! Kéjnök, kémnők, éjfélnők! Kushadok a bárban hosszú méla lesben, ilyen porcelánfehér nadrágban, mint Apa is régen a Pipacsban,

óriásiköves pecsétgyűrű a gyapjas ujjamon. Ez egy állat, mondja a mixernő. Jucika eped. Érdekes Újság. *Pusztai P^l rajza*. Női fodrászatban: „– Mondja, a Tábor Mityu tényleg Tihanyba jár nőzni?” Második rajz: Jucika pirinyó lámpaernyőt vesz fel szoknya helyett, csak hogy nekem tessék! Kerek fehér popi. Harmadik rajz: Jucika lámpaernyő nélkül, a tóparton áll egy szál semmiben, ám hajóm távozik. Sírva integeti utánam a bugyi-zsebkendőjét! Majd ha nagy leszek. *Iljin: Hogyan lesz az ember őri^s*? Most éjjel-nappal együtt leszünk mindenestre, és minden hajnalban a hasadra mászhatok, kukorékolunk, felkeltjük Anyát is, átmászok hozzá, csikizem, szagolom, ébredj fel, ma nincs kulizás! S napfoltos asztalon a hétszilvafás kertben hersegő zöldpaprikákat reggelizünk lassan, jó sokat, nagy puha vajaskenyéren, lotykos paradicsomokkal, végül a két nagypohár, gőzölgő fekete, *a kaffa!* de nekem is adtok, sőt még kínálgattok, bolondok vagytok, hát elnevelitek ezt a gyereket! Délelőtt kifekszünk a napra. Olvasom a Vernét, te megcsókolod a kezemet, amivel lapozok, aztán bemegyünk a vízbe, vagy kiváltunk biciklit, lekenjük egymást babaolajjal, és utána ebéd! Ebéd után alvás, vagy römizünk! Volt egy tercem, nincs egy szabad percem, ez megfőtt, uraim, kettővel kopogok, párdon! párdonnal nem játszunk, hend vagyok, művész nő, kegyed fáradjon a kasszához! Naplementénél aztán kásás húszú dinnyéket eszünk, ilyen bazinagy görögdinnyéket, nekivetkezve a zizegő nyárfák alatt, istenien csámcsogva, de már fáradtan is a rengeteg naptól, és amit te meghagysz, majd én kikaparom! Körben lenyúzott, lila holttestek a hegyek, micsináljunk, ez egy ilyen nyár, magyar ecsettel. Nekem talán jó lesz. Múlt nyáron is teccett. Belém esik, főzöm, szombaton már rákpirosan suttogunk a sarokban, tíz évvel idősebb, világvevő nyakigláb, nem számos, mert a végén markáns férfitenyeret kapargatja, és dzsint kér, torkos kiscica. Hej mambó, leesett a gatyá és a melltartó! *Megjöttünk!* De most már visszafordulok, ti hol vagytok, szégyenemben nyakig bújok a sötétbarna vízbe, vaksin pillogok hátrafelé, miket gondolok, komolyan mondom, hát ez olyan jó! Olyan jó élni, kicsit buta, de olyan jó! És összetalálkoztunk! Micsoda véletlen! Vegyetek fel a hátatokra, de te is! húzzatok! – ne a nyakamat fogd, drágám, megfulladok! – de mindketten húzzatok! és beszélj is, Papa, röhögtesz, mondd, hogy Izsó, te tanfelügyelő! vagy mit tudom én, ó torzók torza, bőrző dunnaorzó! nézzétek, milyen fényes a bőrünk a víz felett, csillog-villog, jánosbogárka, csak csillogj-villogj, mucikák, most lógok a szeren, bár a mellem még szűköske, de gyerekek, én úgy szeretnék felnőtt lenni már! Aztán a kezetekbe kapaszkodva is hintázok sokat, csupán a seggem gerezdjével súrolva a naplementétől lángoló vizet, s a behajlított combokról elrugaszkodva is ugrok hatalmas hátasokat, hogy szétduzzan alattam a víz, millió cseppekre! de nem veszekedtek mától ugye, és a hétvégén bemegyünk Széplakra csörögni, nagyon fel akarom kérni Anyát, én is, ki nem akarja felkérni Anyádat? aztán előlről rádfonódva már csak fáradtan csókolgatom a papakövért hasad, s odasimulok a törődött, gyönyörűlág anyamelledre, mint egy kismajom, hát ilyenkorra én már elfelejtettem Pestet, a belvárosi szegénységünket, a megoldadt aszfaltot, a rothadt iskolám – de hirtelen otthagytok. Itthagytok. Magamra hagytok, nem is tudom, hogyan, csak arra ocsúdok, hogy már ballagtok kifelé, messze-messze! fényes-sötét embersziluettek! ott! a délutáni fényektől bevérzett parti fuzes felé, ahol az egyetemisták vonzó sátrai is állnak, meg a hinták, és a nép zajong. Elveszve fröcskölök még magam körül kicsit, egyes-egyedül, tévetegen, mint aki bár boldog, de talán még akar valamit, de nem tudja, mit, libegve nézem a ködösen hullámozó túlpártot, a mennyet, kopárcék égen forró libazsíros felhők, alatta a kéközldre vert he-

gyek, ezek a hintónjáró-lakodalmas szőlők, fulltag hullacsendben a trityegő tücskök, komor ragyogás! Tihany felé már épül az aranyhíd... Behunyom a szemem, nem is tudom, minek. Mert valami csiklandozza a békaszemem héját! Tessék, próbálgass, csak feszegesd a pillám, simogass, ingerkedj, *hék "m " b "rod a hét fog "st? Hetvenhetet, mester!* A múlt nyáron is ez volt! Ő kezdte, babirkált, benyúlt, sűgva kérdezetett, rám lehelte a fényt, ontotta-ontotta! Hogy úgyse bírom ki. Már mért ne? Felemelem düllelt szemeim az égre! *A Nap, a Nap!* Jelentéktelen felhőcafatok közt öklömnyi gonosz Fejbömböl, oázik! körgallérja van, izzó! lángol! lángot okádik, láttam! most is látom! lüktet! borzalmas! rekedten iázik a langyosfekete víztányér felett! Érthetetlen fény! Mint az apám dührohamai! Belém hatol, égek! Elviselhetetlen! Mint egy jajgató letartóztatott. Határsértő leszek, az akarok lenni! *P "r lépés a hat "r!* *Holnap. Tegnap. "gy történt. "jfelkor!* Már reszket a pillantásom, de kitarok, habár a ragyogástól sírva, de ujjongok! Tovább, még! még! tojok a túlerődre, hékám, én vagyok az igazi Oroszlán! áááááh! enyém a világ, gyöngyvirágtól lombhullásig. Én és a Sugarak, mer mostan mi jövünk, mint egy élet, táncolva, mint a Bóni a Lányokkal az Operettszínházban, hogy bűnösök vagyunk mi, de éccakázgatunk mi, viharos jókedvvel, bőséggel, halálszerelmesen és gazdagon, érted, és Nobel-díjas leszek, kopogd le a fán! ez lesz a legszebb huligán életem, a millió szerlmem, mint az édesapámnak a Vénuszanyám, nem is ám egy kis ziháló balatoni csillag! mert majd én igazságot szolgáltatok nekik A trapézon! a jövő héten ezt már itt is vetítik, világos? – –

A Nap meg csak ordít! Torkaszakadtából!

Nekem!

Vagy kinek?

Kajabál vidáman, rettenetesen. Nagyon erős!

Mi van?... Mit?... Nem hallom!

Megvakultam!

Végem!

Vill "mlik!

S szememet dörgölve villámgyorsan a tóba süllyedek, *hogy sistereg*, futva-vakogva gázolok kifelé, kis girnyó, már térdben behajlított lábakkal hátrálva, mint a rák, de szemben Vele végig, pislákoló szemmel, igenis, habár zokogva is, habár csak örömben, hogy a kurvaistenit! Megnéztük egymást. Láttam! Ő is látott engem! Láttalak. Első nap! Megint belenéztem! Ez gílt, most már megbeszéltük! Férfiak közt történt, ami történt. Jöhet a nyaralás! – –

Habár midőn nemsokára, már a bokavízben botladozva, remegve s jajongva próbálok a csípősmeleg könnyekkel eláradt szememet felnyitni – de úgy fáj! –, hogy a kősa kövek közt valahogy kibotorkálhassak: egyszerűcsak feketéig vörösödik minden!

Bebarnul a világ! Ellepte a rozsdá... Sötét van!

Borzongok.

A hajam tövéig beleborzongok ebbe az egészbe! Nincs semmi! – –

Aztán mégis kialakul, lassan. De mi? – – Kínos hangossággal a közönséges világ! Halszag, saras víz, sikongó gyerekek, elhalt hínárok a bokámra fonódva... – –

Hol vagytok?

(Folytatása következik.)

Lator László

ÉRETLEN SZERELEM

Kifordította két kezét,
háta mögé a füre tette,
fejét felszegte, s hátradőlve
ügyetlen göggel feszítette
vadállat-horpaszát előre.
Magabizón kínálta még
üzekedésre épp csak érett,
félíg szűz, félíg már magára ébredt
testét kalandor szerelemre.

Ahogy ült, combja teste súlya
alatt alulról megnyomódott.
Tenyérvényi helyen ellapulva
majdnem fehér lett, míg nem újra
megsötétült, ahogy a vére
egy mozdulatra visszatódult
az imént elvesztett helyére.

Nem látszott rajta félsz, szemérem,
mikor meleg bőréhez értem,
amikor tarkójára tettem
kezem, s hátára csúszott s újra vissza,
feszés volt nyaka ina, izma,
s a nyakszirt szőke kismadár-pihéi
kibújni s ismét visszatérni,
megfészkeltek a tenyeremben.

De a csókját, azt nem szerettem.
Valami regényből lemásolt
csók volt, csak csont és harapás volt,
jégverés alattam-felettem.
Az édes húsát hasztalan kerestem.

De másutt volt hús, gyönyörű, a sóvár
szemnek, kéznek kínálkozó, már
a két pántból szabadult is ki válla,
csak úgy magától, sürgetni se kellett,
halk nessel vált el a fürdőruhája
vizes csecsétől, csúszott egyre lejjebb
köldökéről, hasáról, s már előre
ígérte bokrárt fent még sima szőre.

Mattbarna válla-karja mellett
csontfehér volt tán körteforma melle,
hozzám nyomta, s hátán a hosszú vápa
ujjaim hegyét elvezette
fara két dombja szurdokába.

Combját kívülről megkerülve
markolva-simogatva jut felülre
kezem s a dombhátról letérve
fehérebb s fent kagylós belső felére,
az egyre nyirkosabb combtőig, éhes
hímtagra váró éhes hüvelyéhez.

Alulról felfelé szemérem-
ajkát bejárja újra s újra
a lángoló kéz három ujjá,
hogy a középső aztán benyomulva,
tájékos lány redői, engedékeny
párnái domborzatát megtanulja.

Tizenhat éves volt a drága,
én húszon túl, tapasztalatlan
feküdtem rá a szegény Máriára.
Azt hittem, majd magától ér el,
hisz úgy vergődött ott alattam,
gyors gyönyörömhöz gyönyörével.

Ne is gondoljunk hát a nyári
szerelemre, a téglagyári,
nád, sás, fűzes rejtette tóra?

De mégiscsak: *isteni óra!*

Marcel Proust

SZODOMA ÉS GOMORRA

(Részlet)

Bognár Róbert fordítása

I

Először jelennek meg a nő-férfiak, Szodoma azon lakóinak leszármazottai, akiket nem pusztított el a kénköves és tüzes eső

*„Gomorráé a nő, Szodomáé a férfi”
(Alfred de Vigny)*

Aznap tehát, a Marie de Guermantes hercegné estélyének napján, mielőtt meglátogattam volna, ahogy azt az előzőekben elbeszéltem, Basin de Guermantes herceget és Oriane-t, lestem a hazatérésüket, és miközben lesben álltam, rádöbbsentem valamire, mégpedig Charlus báróra vonatkozóan, csakhogy ezt a felfedezésemet önmagában is olyan fontosnak tartottam, hogy mind ez ideig halogattam felidézni, hogy megadhaszam neki az illő helyet és terjedelmet. Elhagytam, mint mondtam volt, kényelmes magaslati őrhelyemet, ahonnan remekül belátni a Bréquigny-palotáig felhullámzó emelkedőt, amelyet olaszos vidámsággal cicomáz a Frécourt márk kocsiszinjének rózsaszín kampaniléja. Alkalmasabbnak láttam, tudván, hogy Oriane és a herceg most már hamarosan megjön, ha a lépcsőn foglalok el megfigyelőállást. Egy kicsit sajnáltam elhagyni a kis szobát. De azon az órán, ebéd után, kevesebb volt a sajnálnivalóm, hiszen úgyse láthattam volna, amit reggel láttam: a Bréquigny-palota inasait (messziről egy festmény parányi alakjainak tetszettek), amint a piros falakra áttetsző négyzeteket ragyogtató kitárt máriaüveg ablakszárnyak közt, tollseprűvel a kezükben kaptatnak föl-felé a lépcsőn. A geológusi szemlélődéstől megfosztatva a botanikusával kárpótolhattam magam, és a lépcsőházi zsalugáter résein át szemügyre vettem Oriane de Guermantes kis cserjéjét meg azt a becses növényt, amelyeket olyan állhatatosan tettek ki az udvarra, ahogy az egymásnak szánt fiatalokat igyekeznek összeboronálni, és eltűnődtem, hogy vajon leszáll-e valaha is egy gondviselés küldte véletlen rovar megpróbálni a feltárulkozó, árválkodó bibét. A kíváncsiságtól nekibátorodva lementem a földszinti ablakhoz, mely szintén nyitva volt, a zsaluszárnyak is csak félig behajtvá. Tisztán hallottam, ahogy Jupien induláshoz készülődik, ő viszont nem fedezhetett fel engem a zsalugáter mögött, ahol mozdulatlanul álltam egy darabig, de hirtelen oldalt szökentem, hogy meg ne lásson Charlus, ki Villeparisis-néhoz menet lassan haladt át az udvaron; pocakosodó, őszülő férfi az éles, öregítő fényben. Villeparisis-né gyöngékedése kellett hozzá (Fierbois márk betegségének következménye), hogy Charlus, egyébként örök haragban a márkival, ilyentájt menjen vizitbe, talán életében először. Merthogy, mint a többi különc Guermantes-ok is, akik nem voltak hajlandók alkalmazkodni a nagyvilági élet szabályaihoz, hanem azokat hajlították a tulajdon szoká-

saikhoz (melyekről úgy gondolták, hogy nem nagyvilágiak, következésképp méltó rá, hogy semmibe vegyék azt az értéktelen valamit, ami a nagyvilágiság – ezért, hogy Marsantes-nének nem volt fogadónapja, de minden délelőtt tíztől délig nyitva volt az ajtaja a barátnői előtt), a báró ezt az időszakot olvasással szokta tölteni, vagy régi csebecbecsék meg effélék után járkált, és kizárólag négy és hat óra közt ment látogatóba. Hatkor a Jockeyba indult, vagy sétálni a Bois de Boulogne-ba. Egy kis idő múlva hátrébb húzódtam, nehogy Jupien meglásson: nemsokára indul a hivatalba, és csak vacsoraidőre jön meg, de az se biztos már egy hete, amióta az unokahúga vidékre utazott a tanonckisasszonyokkal, hogy elvégezze az utolsó simításokat egy ruhán. Aztán, úgy ítélve, hogy most már nem láthatnak meg, veszteg maradtam, nehogy elmulasszam, ha bekövetkezne az alig remélhető csoda, ha a régóta epekedő szűzhöz akadályokat, távolságot, ártalmakat, veszedelmeket leküzdve mégis-mégis elérkezne a messziség küldte rovar. Tudtam, hogy a várakozás éppolyan gyötrelmes a himvirágnak is, mely önkéntelenül nyújtogatja porzószállait, hogy a bogár, ha jön, minél könnyebben befogadhasa őt; és hasonlóképpen, a nővirág is kacéran iveltetné bibeszálait, és – hogy minél jobban beléhatoljon a bogár – úgy kellett magát, akár egy képmutató, de tüzes süldő leány. A növényvilág törvényeit is egyre magasabb rendű törvények irányítják. A virág megtermékenyítéséhez azért van általában szükség a rovarra, vagyis a másik virág porának átvitelére, mert az önmegtermékenyítés, vagyis a virág önbeporzása, akárcsak a sorozatos családon belüli házasság, elfajuláshoz, meddőséghez vezetne, a rovarok közvetítette keresztezések viszont korábban nem ismert életerőt adnak egyazon faj következő nemzedékeinek. A fejlődés azonban szertelen is lehet, túlbujáznak a faj, s akkor – mint ahogy az antitoxin véd a betegségtől, a pajzsmirigy szabályozza a hízást, a kudarc megbünteti a kevélységet, a csömör a kéjért, és mint ahogy az alvás pihenteti a fáradtság után – a kellő pillanatban kivételesen megvalósul az önmegtermékenyítés aktusa, mely megfékezi és a helyes útra téríti az eltévelyedett növényt. Gondolataim pályáját majd még megrajzolom, egyelőre csak annyit, hogy párhuzamot vontam a virágok látható celszövése és az irodalmi alkotás tudattalan tartománya közt, hanem egyszer csak azt láttam, hogy Charlus jön kifelé a márkínétől. Alig néhány percet töltött odabent. Lehet, hogy magától, öreg rokonától, az is lehet, hogy csak a személyzet valamely tagjától szerzett tudomást róla, hogy Villeparisis-né lábadozik, sőt talán már ki is gyógyult a betegségből, amely valójában csak afféle rossz közérzet volt. Charlus, nem gyanítván, hogy bárki is láthatja, behunyorgott a napba, és elernyesztette az arcvonásait, kikapcsolta azt a mesterkélt elevenséget, amelyet csak a társalgás feszültsége meg az akaraterő táplált. Halovány volt, mint a márvány, az orra idomtalan, máskor erőt sugárzó tekintete most nem kölcsönzött sajátos kifejezést finom metszésű arcának, elváltoztatva eredeti szép vonásait, most csak egy Guermantes volt, önnön szobormása, a XV. Palamédészé, a combrayi kápolnában. De azért a családi vonások mégiscsak átszellemültebbek voltak az ő arcán, s főleg lágyabbak. Sajnáltam érte, hogy rendszeren annyi kellemetlen erőszakossággal és különcséggel, üres fecsegéssel, keménységgel, sértődőséggel és pökhendiséggel palástolja, hogy színellett durvaság mögé rejti kedvességét és jóságát, amely most, kilépve Villeparisis-nétől, olyan nyíltan előmlött az arcán. Ahogy halványan mosolyogva behunyorgott a napba, olyan békés és természetes volt az arca, annyira gyöngéd és fegyvertelen, hogy önkéntelenül arra gondoltam: Charlus nyilván nagyon zokon venné, ha tudná, hogy nézik, merthogy ez a férfi, aki olyan kérkedőn és hivalkodóan férfias volt, aki mindenki

mást olyan szegyenletesen nőiesnek tartott, nos, ez a férfi, az elváltozott arckifejezése, a mosolya, most – igen – nőre emlékeztetett.

Már nekikészültem, hogy ismét helyet változtassak, nehogy észrevegyen, de nem maradt rá időm, és fölösleges is lett volna. Mit nem látok! Szemtől szembe az udvaron, ahol hihetőleg sohasem találkoztak (Charlus csak délután járt a Guermantes-palotába, és olyankor Jupien a hivatalban volt), a báró félig hunyt pilláit tágra nyitva rendkívüli figyelemmel nézte a boltja küszöbén álló egykori mellénykészítő mestert, Jupiennek pedig szemlátomást földbe gyökerezett a lába Charlus láttára, és ámuló tekintete rátapadt az öregedő báró pocakjára. De ami még meghökkentőbb volt: ahogy a Charlus viselkedése megváltozott, a Jupiené, akárha egy titkos praktika törvényeinek engedelmeskedne, tüstént idomult hozzá. A báró most már megpróbálta palástolni, hogy milyen érzések lettek úrrá rajta, és közönyösséget erőltetett magára, hanem azért láthatólag nehezeire esett elszakadni Jupientől, távolodott-visszatért, merengve nézett el a semmibe, hogy minél jobban lássék a szeme szépsége; szájalmas, nyegle önhittség ömlött el az arcán. Jupien azonnal levedlette megszokott jámborságát és szerénységét, és – tökéletes szimmetriában a báróval – felszegte a fejét, kihúzta magát, esetenlül, de kihívóan csipőre tette a kezét; kidüllesztette a fenekét; afféle kacérsággal viselkedett, amilyennel az orchidea fogadná a gondviselés küldte rovat. Nem is gyanítottam, hogy ilyen ellenszenves tud lenni. Mint ahogy azt se, hogy ilyen jól tudja játszani a szerepét ebben a némajátékban, amelyet – bár most először találkoztak, ő meg Charlus – mintha már sokszor próbáltak volna; külföldön összeakadó honfitársak közt jön létre ilyen rögtönzött összhangzat: még sosem találkoztak ugyan, az egyformán idegen környezetben mégis azonnal rokonra ismernek egymásban, és olyan a jelenet, mintha begyakorolták volna.

A jelenet különben nem vált nevetségessé, volt benne valami különös vagy inkább természetes, amitől nőttön-nőtt a szépsége. Charlus hiába próbált fesztellenül viselkedni, félig lehunyt szeméből el-elillant a közöny, és fürkész pillantásokat lövellt Jupienre. De (részint olyan okokból, melyeket később fogunk részletezni, részint a világ dolgai mulandóságának érzetéből, ami miatt mindig olyan eltökélten célratörők vagyunk, és ami a szerelem látványát mindig olyan megindítóvá teszi) Charlus nyilván úgy gondolta, hogy ezen a helyen nem lehet a végtelenségig elnyújtani egy efféle jelenetet, ezért valahányszor Jupienre nézett, azt a látszatot keltette, mintha pillantását szavakkal kísérné, s emiatt a tekintete igen-igen különbözött az olyan tekintettől, amilyennel egy ismeretlenre vagy távoli ismerősre néz az ember: úgy meredt Jupienre, mint aki mindjárt azt mondja: „Bocsásson meg a tapintatlanságomért, de egy hosszú fehér cérna van a hátán”, vagy „Ha jól sejtem, uraságod is Zürichbe való, úgy rémlik, gyakran találkoztunk a régiségkereskedőnél”. Charlus, a tekintetével, újra és újra ugyanazt a kérdést szegezte Jupiennek, olyanformán, ahogy Beethoven ismételteti szüntelenül ugyanazt a kérdőfrázist, túlzott fényűzéssel készítve elő egy-egy új motívumot, hangváltást, „újrabelépést”. Csakhogy Charlus és Jupien pillantásaiban épp az volt a szép, hogy – legalábbis egyelőre – nem voltak célirányosak. E szépségnek a báró és Jupien soha korábban nem adta tanújelét. Mindkettőjük szemében ott fénylett az ég, nem Zürich ege, hanem egy keleti városé, amelynek akkor még nem jöttem rá a nevére. Valami visszatartotta Charlust és Jupient, de már láthatólag egyezésre jutottak, felesleges szemezésük csak afféle szertartásos előjáték volt, mint az eljegyzés a már elhatározott házasság előtt. A természetből választva példát – e hasonlatok sokfélesége már csak azért is természetes, mert ugyanazt az embert, ha néhány percig jól

megfigyeljük, először embernek látjuk, aztán madár-embernek, aztán hal-embernek, aztán rovar-embernek –, olyanok voltak, mint két madár, egy hím meg egy tojó: a hím közelebb akar férközni, a nőtény – Jupien – pedig lesimitja a tollazatát, és semmi egyéb jellel nem viszonozza a mesterkedést, csak mozdulatlanul, rezzenetlenül néz új barátjára, ezt a viselkedést ítelve a legnyugtalanítóbbnak és az egyedül üdvösnek, ha már a hím megtette az első lépéseket. Jupien, úgy ítélvén, hogy tartózkodó viselkedésével már elérte, amit elérhetett – a hódítástól már csak egy lépés az udvaroltatás és a kiváztatás –, végre rászánta magát, hogy munkába induljon, és kiment a kapun. Mindazáltal persze vissza-visszatekingetett, a báró pedig (hivalkodóan fűtyörészve, és nem mulasztva el, hogy elmentében be ne kiáltson a házmasternek, aki meglehetősen részeg lévén és vendégeket fogadván a konyhaelőtérben, nem is hallotta a köszönését), a báró, reszketve, hogy szem elől téveszti Jupient, utánasietett az utcára. Mihelyt Charlus, döngicsélve, mint egy nagy dongó, kilépett a kapun, beszállt az udvarra egy méh, egy igazi poszméh. Talán éppen az, amelyet oly régóta várt az orchidea, s talán most hozza neki azt a ritka virágport, amely nélkül érintetlen maradna. De nem sokáig követtem a rovar mozgását, mert nyomban Jupien vonta magára a figyelmemet; talán egy csomagért jött vissza, amelyet a Charlus megjelenése okozta izgalomban otthon felejtett, de az is lehet, hogy természetesebb oka volt a visszatérének; mindenesetre visszajött, nyomában a báróval. Charlus, elhatározva, hogy felgyorsítja az eseményeket, tüzet kért a mellénykészítőtől, de tüstént hozzáfűzte: „Ejnye! tüzet kérek magától, de most veszem észre, hogy nincs nálam szivar.” A vendégszeretet törvényei diadalmaskodtak a kacérság szabályain. „Állok szolgálatára, fáradjon be, kérem” – mondta Jupien, és arcáról eltűnt a gög, átadva helyét az örömmel. Becsukódott mögöttük a boltajtó, és nem hallottam egyebet. Szem elől vesztettem a poszméhet, nem tudtam meg, hogy ő kellett-e az orchideának, de már nem kételkedtem benne: igenis van esély rá, hogy bekövetkezzen a csoda, egymásra találjon egy ritka rovar meg egy rab virág, elvégre Charlus (ezt csak a gondviselésszerű véletleneket összehasonlítandó mondom, és nem mintha valami tudományos céltől vezéreltetve párhuzamba akarnám állítani a botanika bizonyos törvényeit és azt, amit – igen helytelenül – homoszexualitásnak szokás nevezni), aki évek óta csakis olyankor járt a házban, amikor Jupien nem tartózkodott otthon, most egy véletlen, Villeparisis-né gyöngélgedése, folytán találkozott a mellénykészítővel és vele a szerelmi kalanddal, amelyben olyan lények részletetik a báróféle férfiakat, akik némelyike – mint látni fogjuk – sokkal fiatalabb és szebb, mint Jupien, az a teremtmény, aki arra rendeltetett, hogy gyönyörben részesítse e földön: a férfi, aki csak az öregurakat szereti.

Egyébként azt, amit most elmondtam, csak némi idő múltán fogtam fel, mivel a valóságnak az a velejárója, hogy láthatatlan, amíg valami körülmény le nem hántja róla a burkot. Mindenesetre egyelőre igencsak bosszantott, hogy nem hallom az egykori mellénykészítő és a báró beszélgetését. Hirtelen megakadt a szemem a kiadó üzlethelyiségen, amelyet csak egy vékony fal választott el a Jupienétől. Könnyűszerrel odajuthattam; csak föl kell mennem a lakásunkba, be a konyhába, lemenni a cselédlépcsőn a pincébe, végighaladni az udvar alatt húzódó folyosón, és az alagsornak ahhoz a részéhez érve, ahol a műbútorasztalos, még néhány hónapja is, a fát tárolta, és amelyet Jupien szenespincének akart használni, fölmenni a bolthelyiségbe vezető néhány lépcsőfokon. Ily módon fedezékben tehetem meg az utat, nem láthat meg senki. Ez lett volna a legjobb megoldás. Mégse ezt választottam, hanem a fal mellett osonva megkerültem a fél udvart, igyekezve észrevétlen maradni. Hogy sikerült, az sokkal

inkább a véletlennek köszönhető, mintsem az ügyességemnek. Három dolog indokolta – ha ugyan indokolta bármi is –, hogy ilyen óvatlanul jártam el, holott a pincén át minden kockázat nélkül célba érhettem volna. Először is a türelmetlenségem. Másodszer talán a montjouvaini jelenet elmosódó emlékképe: ahogy ott rejtőzöm a Vinteuil kisasszony ablaka előtt. Szó, ami szó, minden efféle dolog, aminek valaha is részese lehettem, oktalanul és valószerűtlenül volt elrendezve, mintha a legnagyobb fedezésekhez csak roppant – bár részben rejtett – kockázatok jutalmaképpen juthatna az ember. És végül alig merem a gyerekesége miatt bevallani a harmadik okot, amely pedig tudtomon kívül valószínűleg meghatározó volt. Amióta nekiveselkedtem, hogy tanulmányozzam – és cáfolva lássam – Saint-Loup hadtudományi elméletét, s evégből minden részletre kiterjedő figyelemmel követtem a búr háborút, újraolvastam régi felfedezők és utazók könyveit. Rajongtam azokért az elbeszélésekért, lelkierőt merítettem belőlük a való életben. Amikor válságos állapotban napokat álmatlanul, sőt talpon töltöttem, nem ettem, nem ittam, és már-már kibírhatatlannak éreztem a kimerültséget és a kint, arra a partra vetett utazóra gondoltam, aki tengervíztől lucskos ruhában, ártalmas növényektől megmérgezve láztól vacog, két nap múlva mégis erőre kap, és vaktában nekivág, hogy felkutasson ismeretlen, netalán emberevő bennszülötteket. Az ilyen férfiak példája megerősített hitemben és reménységemben, és elszégyelltem, hogy egy időre úrrá lett rajtam a csüggedés. Most a bürookra gondoltam, akik, ha kellett, fittyet hányva az angol csapatok tüzének, átvágtak a nyílt terepen: „Jól néznénk ki – gondoltam –, ha én, aki többször is vitézül párbajoztam a Dreyfus-pör idején, most nem mernék kilépni a saját udvarunk hadszínterére, ahol legfeljebb a szomszédok tekintete fűrődhat belém, de azoknak meg van jobb dolguk, mint kibámulni az udvarra.”

De amikor már bent voltam az üzletben, arra gondoltam – tapasztalva, hogy milyen tisztán áthallatszik Jupientől a padlórecsegés, s ezért vigyázva, nehogy megreccsenjen a padló a lábam alatt –, hogy Jupien meg Charlus igencsak óvatlanok voltak, és bizony hálát adhatnak a szerencséjüknek.

Nem mertem megmoccanni. Volt a helyiségben egy létra; a Guermantes-ék lovásza hozta át, a gazdái távollétében, a kocsiszínből. Ha fölmászom a létrára, és kinyitom a kisablakot, úgy hallanék mindent, mintha ott volnék Jupiennél. De féltem, hogy zajt csapok. Egyébként fölöslegesen. Azt se kellett fájlalnom, hogy néhány perc késedelemmel értem az üzletbe. Tekintve, hogy egy ideig semmi mást nem hallottam, csak artikulálatlan hangokat, feltételezem, hogy Jupienék kevés szót váltottak. Igaz, azok a hangok olyan hevesek voltak, hogy ha nem felelt volna rájuk egy oktávval feljebb minden alkalommal egy-egy nyögés, akár azt is hihettem volna, hogy ott, a közvetlen közelemben gyilkolnak valakit, és aztán a gyilkos meg a feltámadó áldozat megfürödnek, hogy eltüntessék a gyilkosság nyomait. Később arra a megállapításra jutottam, hogy van valami, ami éppolyan lármás, mint a fájdalom, mégpedig a gyönyör, kivált, ha kiegészíti – még ha nem fenyeget is, hogy gyerek lesz belőle, amely veszély ez esetben a Legenda Aurea-beli példa ellenére sem állt fenn – a tisztálkodás sürgető szükséglete. Végre egy fél óra múlva – közben hiúzléptekkel felmentem a létrára, hogy átnézzek a kisablakon (de nem nyitottam ki) – beszélgetni kezdtek. Jupien határozottan visszautasította, hogy Charlus pénzt adjon neki.

„Miért beretválja az állát? – kérdezte évődve a bárótól. – Olyan szép egy szép szakáll! – Piha! undorító” – felelte a báró.

Kiment, de elálldogált még az ajtó előtt, a környék felől kérdezgette Jupient, „Tud

valamit a sarki gesztenyeárusról, nem ott bal felől, az borzalmas, hanem a páros oldalon, arról a fekete hajú magas fickóról? Tudja, hogy egy nagyon kedves biciklis kifutófiúja van a szemközti patikusnak?” Ezek a kérdések bizonyára bántották Jupient, mert dacosan fölvetette a fejét, mint egy méltóságában megsértett elhagyott diva, és azt válaszolta: „Látom, hogy magának articsóka van a szíve helyén.” Az affektált fájdalommal odavetett jeges szemrehányás nyilvánvalóan gondolkodóba ejtette Charlus-t, s hogy eloszlassa a kíváncsiskodása keltette rossz hangulatot, arra kérte Jupient – halkabban, semhogy a kérés minden szavát tisztán hallhattam volna –, hogy időzzenek még egy darabig odabent, s a mellénykészítő érzékenyülve és máris megvizsgálódva olyan üdvözülten mosolyogva nézett az ősz báró puffedt és zsíros arcába, mint akinek csak úgy legyezgetik a hiúságát, és ráállva, hogy teljesítse a kérést, néhány minden finomság nélkül való megjegyzés után, mint például: „Hú azt a telhetetlen köcsögét magának!”, mosolyogva, meghatva, fensőségesen és hálásan azt mondta a bárónak: „Na jó, nem bánom, maga kis huncut.”

„Csak azért térek vissza a villamosvezető dolgára – mondta a magáét Charlus –, mert minden egyébtől eltekintve nem érdekeltem a kérdés a visszaút szempontjából. Megegyik velem, mint azzal a bizonyos kalifával, aki egyszerű kalmárnak öltözve barangolt Bagdadban, hogy felkelti a figyelmemet valamely érdekes ifjú személy alakja, és a nyomába szegődöm.” Ugyanazt vettem észre, mint annak idején Bergotte-nál. Ha netán valaha bíróság elé állítanák, nem úgy beszélne, hogy minél jobban meggyőzze a bírakat, hanem még ott is azokkal a bergotte-os szófordulataival élne, amelyek jellegzetes irodalmi fogékonyságából fakadnak, és amelyeket kedvtelve használ. Hasonlóképpen: Charlus is azon a nyelvezeten közlekedett a mellénykészítővel, amilyen-nel a kotériájabeli világfikkal szokott, sőt túlhajtotta a modorosságot: vagy mert féltékenységét leküzdendő szertelenül gőgös magatartást erőltetett magára, vagy éppen-séggel mert a féltékenység megakadályozta benne, hogy uralkodjon magán (mindenki zavartabban viselkedik a nem fajtájabelivel), és rákényszerítette, hogy leleplezze magát, hogy a maga póreségében mutassa meg a természetét, amely csakugyan gőgös volt, no meg, Guermantes hercegné szavával, egy kicsit bolondos. „Hogy el ne veszítsem a nyomát – folytatta –, felugrom, mint egy kezdő tanár, mint egy jóképű fiatal orvos, ugyanarra a villanyosra, mint a kicsike (csak a szokás kedvéért nevezem így, mint ahogy egy uralkodó felől úgy szokás érdeklődni: »Hogy szolgál Őfelsége egészsége?«). Ha átszáll egy másik villamosra, váltok egy átszállójegynek nevezett kis vacakot, amely lehet, hogy meg van fertőzve a pestis vírusával, és amely, jóllehet *énnekem* adják át, nem szükségképpen viseli az 1-es számot! Olykor háromszor-négyszer is »fogatot váltok«. Megegyik, hogy este tizenegykor az Orléans-i Pályaudvaron kötök ki, és onnan még vissza is kell jönnöm! És ha csak onnan kellene! De egyszer például, mint-hogy előbb nem tudtam szóba elegyedni a kicsikével, egészen Orléans-ig utaztam, egy olyan rémes vagonban, amilyenben egyetlen szemlélnivaló van, a vonalon levő fő építészeti remekék fotográfiája az úgynevezett »poggyásztartó hálók« közé kiakasztva. Egyetlen szabad hely volt, és szemközt az orléans-i székesegyház fényképe, azé a műemléké, amelynél nincs csúfabb egész Franciaországban, és én kénytelen voltam azt bámulni, ami legalább annyira fásasztó, mint ha arra kényszerítenének, hogy egy nagyító tollszár szemgyulladás okozó üveglencséjén keresztül nézzem a katedrális tornyait. A Les Aubrais-i pályaudvaron szálltam le a kis perszóna nyomában, akiről sok rosszat el tudtam képzelni, csak azt nem, hogy családja volna, erre legnagyobb sajnálatomra ott várta a családja a peronon. Miközben a párizsi vonatra vártam, jobb híján

azzal a házzal vigasztaltam magam, ahol valaha Diane de Poitiers lakott. A hölgy elbűvölte ugyan egy királyi ösömet, én mégis elevenebb szépségre vágytam. Ezért, a magányos visszautak unalmát elűzendő, kedvem volna megismerkedni egy személyvonat- vagy hálókocsi-kalauzzal. Egyébiránt nem kell megütközni – jelentette ki a báró –, izlés dolga az egész. Például ami az úgynevezett előkelő fiatalembereket illeti, a legkevésbé sem vágyom az érzéki birtoklásukra, de nincs nyugtom, amíg meg nem érintem őket, ne úgy értse, hogy a testüket, hanem a lelkük legérzékenyebb húrját. Ha egy fiatalember válaszolgatni kezd a leveleimre, és oda jut, hogy már állandóan írogat nekem, vagyis ha lelkileg kiszolgáltatja magát, én máris úgy érzem, hogy kielégültek a vágyaim, vagy legalábbis úgy érezhetném, ha érdeklődésem nem fordulna hamarosan egy másik úrfi felé. Ugye, milyen furcsa? Az úrfikról jut eszembe: nem ismer egypárat azok közül, akik idejárnak? – Nem, kicsikém... De, mégis, egy nagyon magas barna hajút, monoklija van, folyton nevet és hátrafordul. – Nem tudom, ki lehet az.” Jupien kiegészítette a portrét, de Charlus nem jött rá, hogy kiről van szó, mert nem tudta, hogy az egykori mellénykészítő mester azok közé tartozik (többen vannak, mint gondolnánk), akik ha nem ismernek jól valakit, nem emlékeznek rá, hogy milyen színű a haja. Nekem viszont tudomásom volt Jupiennek erről a fogyatékoságáról, és a barna haját szőkeivel helyettesítve máris megjelent előttem Châtellerault herceg portréja. „Visszatérve mármost az olyan fiatalemberekre, akik nem népi sorból származnak – folytatta a báró –, mostanában egy furcsa kis figuráért bolondulok, egy eszes kispolgárért, aki bámulatos modortalansággal viseltetik irántam. A legcsekélyebb fogalma sincs róla, hogy én milyen rendkívüli személyiség vagyok, ő pedig csak egy mikroscopikus vibrió. Különben nem számít; felőlem ugyan ordíthat torkaszakadtából, úgyse érintheti meg az a kis számár az én magasztos püspöki ornátusomat! – Püspök! – kiáltott fel Jupien, aki semmit sem értett Charlus utolsó mondataiból, de annál jobban megdöbbsent attól a szótól, hogy püspök. – De hát ez egyáltalán nem fér össze a vallással! – mondta. – Három pápa volt a családomban – válaszolt Charlus –, és jogom van biborpirost használni a cimereemben egy bíborosi kinevezésnek köszönhetően, mivel bíboros dédnagybátyám unokahúgát szubsztituálta a nagyapám a hercegi méltóságban. De úgy látom, magának nincs érzéke a metaforák iránt, a francia történelem pedig hidegen hagyja. Különben – fűzte hozzá talán inkább figyelmeztetésképpen, mintsem végkövetkeztetés gyanánt – az olyan fiatalemberek iránt való hajlandóságomat, akik menekülnek előlem, még ha persze csak azért is, mert a tisztelettől nem merik a szemembe kiáltani, hogy szeretnek, az irántuk való hajlandóságomat éppen az ő tartózkodásuk teszi rangomhoz méltóvá. Mindazonáltal előfordul, hogy mimelt közönyük nem vonzódást vált ki belőlem, hanem az ellenkezőjét. Ha bután elhúzódik a dolog, elundorodom. Hogy olyan közegből vegyek példát, amelyben maga is otthonosabban érzi magát: amikor tatarozták a palotámat, el akartam kerülni, hogy valamelyik hercegnő iriggyé tehesse az összes többit, merthogy mind versengett a kegyért, hogy utóbb kérkedhessen vele; ő adott szállást nekem, ezért néhány napra beköltöztem egy szállodába. Ismertem ott egy szobapincért, és szóltam neki egy fura kis ajtónyitogató-csukogató »boy«-ról, de az nem hajlott rá, hogy elfogadja ajánlatomat. Végző elkeseredésemben, és hogy bizonyítsam szándékaim tisztaságát, nevéstégesen magas összeget ajánlottam fel neki pusztán azért, hogy őt percre feljőjjön a szobámba beszélgetni. Hiába vártam rá. Emiatt aztán úgy megundorodtam tőle, hogy a hátsó ajtón távoztam a szállodából; látni se akartam annak a csúnya kis taknyosnak az arcocskáját. Később megtudtam, hogy egyetlen leveletem se kapta meg, mivelhogy

mind elakadtak útközben: az elsőt a féltékeny szobapincér nem adta át, a másodikat az erénycsósz nappali portás, a harmadikat pedig az éjszakai portás, aki szerelmes volt a kis fruskába, és rendszeresen vele hált azon az órán, amikor Diana felszerken. Az undorom mégis megmaradt, és tálalnák fel bár finom falatként ezüsttálon a kis vadócot, akkor is öklendve tolnám el magamtól... Lám, lám, komoly dolgokról beszélgettünk, és vége köztünk annak, amit pedig úgy reméltem. De nagy szolgálátokat tehet nekem: közvetíthet, eh, mit beszélek! már a gondolattól is dévaj kedvem támad, és érzem, hogy dehogyis van vége a dolognak.”

A jelenet kezdetén egyszerűen felnyílt a szemem, és, mintegy varázstsítésre, egy gyökeresen megváltozott Charlus állt előttem. Mindmostanáig nem láttam, mert nem értettem. A bűn (csak az egyszerűség kedvéért nevezem így), a bűn olyan, mint az a bizonyos szellem, akit mindaddig nem láttak az emberek, amíg nem tudták, hogy ott van. A jószág, a galádság, a név, a társasági kapcsolatok: mind-mind rejtve vannak, titkoljuk őket. Maga Odüsszeusz se ismerte meg azonnal Athénét. Az istenek viszont egy szempillantás alatt egymásra ismernek, amiképpen a hasonzorúek is, amiképpen Charlus és Jupien is. Mind ez ideig úgy voltam Charlusszel, mint egy figyelmetlen férfi, aki nem veszi észre, hogy egy nőnek azért telt ki az alakja, mert állapotos, és a nő hasztalan ismételteti neki mosolyogva: „Nos, egy kicsit gyengélkedem mostanában”, ő makacsul újra és újra felteszi a tapintatlan kérdést: „Ejnye, mi van magával?” De ha valaki megmondja neki: „Várandós”, tüstént a nő hasára szegeződik a tekintete, és attól fogva csak azt látja. A tudás nyitja fel a szemünket; ha eloszlik a tévedés, új érzéket nyerünk.

Mindazok, akik e törvény példája gyanánt nem szívesen hivatkoznak az ismeretségi körükben levő Charlusökre, mindaddig nem is illetvén gyanúval őket, míg a többiektől semmiben sem különböző személyiség felszínén ki nem ütnek korábban láthatatlan tintával írva a régi görögöknek oly kedves szó betűi, könnyen megbizonyosodhatnak felőle, hogy a környező világ eleinte csupasznak tetszik, és csak a tudástól felvértezve tűnik elő ezernyi éke, csupán azt kell felidézniük: hányszor megesett velük, hogy kis hiján baklövést követtek el. Semmi nem utalt rá, hogy egy jellegtelen arcú ember annak a nőnek a fivére vagy a vőlegénye vagy a szeretője, akire épp azt akarták mondani: „Micsoda komisz nőszemély!” De akkor, szerencsére, a mellettük ülő odaság valamit a fülükbe, és torkukon akad a végzetes kijelentés. Megjelenik előttük, mint a *mene*, *tekel*, *ufarszin*, az odaságott szó: ez és ez az úr a vőlegénye vagy a fivére vagy a szeretője annak a bizonyos nőnek, így hát ugyan egyetlen volna „komisz nőszemély”-nek nevezni a jelenlétében. És ez az új ismeret önmagában alkalmas rá, hogy átcsoportosítsa – visszavonja vagy támadásba lendítse – mindazon töredékismeretek egész seregét, amelyeknek a család többi tagjáról a birtokában voltunk. Hiába volt benne Charlusben egy másik lény is, mely megkülönböztette őt a többi embertől, mint a kentaurban a ló, hiába vált az a lény egy testté a báróban, én bizony sohasem vettem észre. Ami elvont volt, most testet öltött, a végre észbe vett lény azonmód elvesztette képességét, hogy láthatatlan legyen, és Charlus új személyiséggé való átváltozása olyan teljes volt, hogy nemcsak az arca meg a hangja ellenszínei váltak érthetővé, hanem, visszahatólag, még a velem való kapcsolata hullámzásai is; egyszerűen érthetővé, nyilvánvalóvá vált mindaz, amit eddig összefüggéstelennek véltém, miként egy mondat véletlenszerűen betűkre széttagolva tökéletesen érthetetlen, de mihelyt a betűk a helyükre kerülnek, olyan gondolatot közvetít, mely örökre felejthetetlen marad.

Most már azt is tudtam, hogy miért találtam úgy, hogy Charlus, Villeparisis már-

kinétől kijövet, olyan volt, mintha nő volna: azért, mert csakugyan az! Azok közé a nem is olyan ellentmondásos teremtmények közé tartozott, akiknek az eszményképe éppen azért férfias, mert a tulajdon természetük nagyon is nőies, és akik ugyanolyanok, mint a többi férfi, de csak látszólag azok; kinek-kinek egy test körvonala van belevésve a szemének abba a metszetébe, amelyen át a világot nézi: a férfiaknak egy nimfáé, az ő fajuknak egy epheboszé. Átok sújtotta faj, melynek hazugságban és hamis esküvésben kell élnie, mert tudja, hogy büntetendő és szégyellni való a vágya, az elmondhatatlan, holott a vágy az, mi megédesíti az életet; meg kell tagadnia Istenét, mert, még ha jó keresztény is, ha bíróság elé állítják, Krisztus színe előtt és az ő nevében tagadnia kell mint rágalmat, ami pedig maga az élete; anya szülte, de nincsen anyja, mert egész életében kénytelen hazudni neki, még az utolsó órában is, mielőtt lefogná a szemét; nem ismerheti meg a barátságát, még ha elvitathatatlanul kedves egyénisége barátságát ébreszt is, s ő örömezt viszonzná amaz érzést, mert ugyan barátságának nevezhető-e az olyan kapcsolat, mely hazugságtól táplálva tengődik, s amelyből, ha nem tudna ellenállni a bizalom és őszinteség kísértésének, nyomban undorral kivettetne, hacsak nem elfogulatlan, sőt együttérző szellem az a barát, akkor viszont, már ha csakugyan konvencionális rokonszenyből tévedt a közelébe, a meggyónt bűnből fog tulajdon magának idegen szeretetet fakasztani, afféleképpen, ahogy egyes bírók könnyebben tulajdonítják és bocsátják meg a homoszexuálisoknak a gyilkosságot, a zsidóknak az árulást, mert az eredendő bűnből és a faj fátumából vezetik le okfejtésüket. És végezetül – legalábbis elébb felvázolt, utóbb módosuló, elméletem szerint, amelynek ez a része mindennél nagyobb fájdalmat okozott volna nekik, ha az ellentmondást nem takarná el a szemük elől a káprázat, mely élteti őket – olyan szeretők, akik jószerivel a lehetőségétől is meg vannak fosztva ama szerelemnek, amelynek a reménye ad erőt nekik, hogy elviseljék a sok veszedelmet meg a magányt, hiszen olyan férfiért lángolnak, akiben nincs semmi női vonás, olyan férfiért, aki éppen nem a vele egyneműért hevül, következésképp nem is szeretheti őket, így aztán a vágyuk örökre kielégítetlen maradna, ha nem tudnának igazi férfiakat vásárolni maguknak, és a képzelőerejük nem varázsolná végül igazi férfiakká azokat a homoszexuálisokat, akikhez lealacsonyodnak. A becsületük törekeny, a szabadságuk csak addig tart, míg le nem lepleződik a bűn, a helyzetük ingatag, mint azé a költőé, aki egyik nap a londoni szalonok körülrajongott vendége, a színházak ünnepelt szerzője volt, és másnap minden garniszállóból elkergetik, nincs hol nyugovóra térnie, hajtania kell a malmot, mint Sámsonnak, és ő is azt mondja:

„Várja külön halál a férfit és a nőt”;

ki vannak rekesztve, kivéve a nagy sorscsapások idején, amikor a többség felsorakozik az áldozat mellett, mint a zsidók Dreyfus mellett, embertársaik rokonszenyből, olykor a társaságukból is, mert azok undorodnak tőle, hogy belenézzenek egy olyan tükörbe, mely kíméletlenül leleplezi mindazokat a fogyatékosságokat, amelyeket nem akartak meglátni önmagukban, és rádöbbenti őket, hogy az, amit szerelemnek neveztek, és amihez, így-úgy forgatva a szót, hozzátársították mindazt, amivel a költészet, a festészet, a zene, a lovagiasság, az aszketizmus gazdagította a szerelmet, bizony nem egy általuk választott szépségesszményből ered, hanem egy gyógyíthatatlan betegségből; mint megint csak a zsidók (azokat nem számítva, akik csak a fajtájukbelivel járnak össze, és folyton a rituális szavaikat meg az elcsépelet tréfáikat hajtogatják), akik kerülve

egymás társaságát az olyanhoz dörgölőznek, aki a leginkább elüt és viszolyog tőlük, megbocsátják a goromba visszautasítást, és megmámorosodnak, ha némi nyájasságot tapasztalnak; de akik mégis összefűzetvén a közös számkivetettség, a közös szegény által, és hogy ahhoz hasonlatos üldöztetés sújtja őket, mint Izrael fiait, az idők során egy külön faj részben szép, részben szörnyűséges testi-lelki jegyeit vették fel, és bár az ellenséges fajban jobban elvegyülők, a jobban asszimilálódók, a látszólag és viszonylag kevésbé eltévelyedettek nem restellik gúnyolni visszamaradottabb társaikat, mégis csak enyhén találhatnak a társaságukban, sőt az ő létük a legfőbb támaszuk, mert tagadva, hogy egy fajt alkotnak (megnevezése a legsértőbb szidalom), azok, akik el tudják titkolni, hogy beletartoznak, boldogan leleplezik a társaikat, elsősorban nem avégett, hogy ártsanak nekik, habár az sincs ellenükre, hanem inkább hogy mentséget találjanak maguknak, s ahogy az orvos diagnosztizálja a vakbélgyulladást, ők kimutatják a homoszexualitás eseteit a történelemben, kedvtelve emlegetik föl, hogy Szókratész is az volt (ahogy az izraeliták mondják Jézusra, hogy zsidó volt), megfedkezve róla, hogy amíg az egyneműek szerelmét nem tekintették eltévelyedésnek, addig tévelygő se volt (és nem volt keresztényellenesség Krisztus előtt), hogy a gyalázat teszi a bűnt, mert csak azok maradtak meg megátalkodottságukban, akik minden szentbeszédnek, példabeszédnek, büntetésnek ellenálltak egy olyan sajátos velük született hajlam miatt, amitől jobban iszonyodik a többi ember (bár magas erkölcsiséggel párosulhat), mint más bűnöktől (amelyek pedig kizárják az erkölcsösséget), amilyen a rablás, a kegyetlenség, a csalárdság, merthogy ez utóbbiakat jobban megérti s ezért jobban meg is bocsátja a közönséges halandó; kiterjedtebb, hatásosabb és titkosabb szabadkőművességet alkotnak, mint amilyen a páholyoké, mivel az ő társaságuk az izlés, a szükségletek, a szokások, a veszélyek, az előtanulmányok, a tudás, a kapcsolatok, a szóhasználat azonosságán alapszik, és a tagjai, még azok is, akik nem kívánják ismerni egymást, menten egymásra ismernek olyan akart-akaratlan természetes vagy egyezményes jelekből, amelyekből a koldus meglátja fajtabelijét az előkelő uraságban, akinek kinyitja a kocsija ajtaját, az apa a lánya jegyesében, a gyógyulni vágyó, a gyónni készülő, a jogi védelmet kereső az orvosban, a papban, az ügyvédben; mind őrizni kénytelenek a titkukat, de osztozván a többiek titkában, melyet az emberiség többi része nem is gyanít, az ő szemükben a leghihetlenebb kalandregények is hihetők, mivel ebben a vadromantikusan anakronisztikus világban a követ barátja a fegyencnek, a herceg – habár arisztokratikus neveltetése folytán olyan fesztelenül viselkedik, amire egy reszkető kispolgár ugyan képtelen volna – a hercegnétől távozva egy csavargóval cimborál; az emberi közösségből kitaszított, de népes társaság: ott keresik, ahol nincs, és arcátlanul terjeszkedik, büntetlenül, ahol nem gyanítják; mindenütt vannak tagjai, a népben, a hadseregben, a templomban, a fegyenctelepen, a trónuson; együtt élnek, legalábbis a többségük, a másik faj férfiaival, bizsergető és veszélyes meghittségben, kihívóan eljátszadoznak velük, úgy beszélve a bűnükről, mintha semmi közük nem volna hozzá, s ez a játszadozás, melyet megkönnyít a többiek vaksága vagy képmutatása, akár éveig eltarthat, addig, amíg ki nem pattan a botrány, és szétmargangolják az idomárokat, de addig kénytelenek rejtegetni az életüket, elfordítani a tekintetüket onnan, ahol szívesen elidőzne és azon tartani, amitől elfordítanak, himnembe tenni jó néhány melléknevet, csak hogy ezek a társadalmi kényszerek gyengébbek, mint a belső kényszer, amelyet bűnös hajlamuk gerjeszt, vagy amit helytelenül így neveznek, s ami már nem a többiekre irányul, hanem saját magukra, arra, hogy ők ne tekintsék bűnösnek magukat. Vannak azonban gyakorlatiasabbak, türelmetle-

nebbek is köztük, akik nem érnek rá, hogy maguk keresgéljenek portékát maguknak, s ők, hogy egyszerűsítsék az életet, és kihasználják a szövetkezés előnyeit, két csoportra osztják a társadalmat, s a másodikba kizárólag a hozzájuk hasonlókat sorolják.

Mindezek a dolgok igen szembetűnők azoknál, akik szegények, vidékről jönnek, és akiknek nincsenek kapcsolataik, és egyáltalán, nincs egyebük, csak a becsvágy, hogy orvos vagy híres ügyvéd váljon belőlük, szellemük még mentes a különféle nézetektől, viselkedésük a mesterkélt móditól, és akik mégis szeretnének mihamarabb felcicomázkodni, olyan bútorokkal rendeznék be a diáknegyedbeli szobácskájukat, amilyeneket az ő leendő – fontos és megbecsült – hivatásukat gyakorló, már „beérkezett” tekintélyek lakásában csodálhatnának; az ilyen ifjak sajátos izlése (mely éppúgy hajlam dolga, mint a zenei vagy rajztehetség vagy a megvakulásra való hajlam), a velük született izlés talán az egyetlen igazi jellegzetességük, kiirathatatlan és zsarnoki – az kényszeríti rá őket, hogy némely esteken távol maradjanak a pályájuk szempontjából pedig hasznos összejövetelektől, ahol olyan emberekkel találkoznának, akiknek egyébként átveszik a beszéd- és gondolkozásmódját, utánozzák az öltözködését, a hajviseletét. A negyedben, ahol laknak, s ahol amúgy csak diáktársaikkal, tanáraikkal és néhány befutott földijükkel, pártfogójukkal találkoznak, hamar felfedezik az olyan fiatalembereket, akiket összefűz velük az a bizonyos jellegzetes izlés, ahogy egy kisvárosban is egymásra talál a gimnáziumi tanár meg a jegyző, mert mindketten szeretik a kamarazene-t, a középkori elefántcsont faragványokat; s ugyanolyan haszonelvű ösztönrel és szakszerűséggel szervezve szórakozásukat, mint ami a pályájukon irányítja őket, rendszeresen összegyűlnek, éppúgy nem tűrve maguk közt a beavatatlanokat, mint akik régi burnótosszelencéért, japán metszetekért, ritka növényekért rajonganak, összejöveteleiket, az ismeretszerzés öröme, a cserebere haszna és a vetélkedéstől való félelem miatt, egyszerre jellemzi, akár egy filatelistatársaságot, a szakértők nagy egyetértése és a gyűjtők vad versengése. Különben senki sem tudja a kávéházban, ahol a törzsasztaluk van, hogy mi ez a gyülekezet, halászati társaságé, főszerkesztő-helyetteské vagy az indre-i baráti köré, mert kifogástalan az öltözékük, kimért és hűvös a viselkedésük, s csak lopva pillantgatnak a divatos fiatalemberekre, akik néhány méternyire tőlük harsányan kérkednek a szeretőjükkel, és azok, akik felpillantani se merve, szemlesütve csodálják az ifjú „arszlán”-okat, csak húsz év múlva fogják megtudni, amikor egyesek valamely tudósi társaságba várnak közeles bebocsáttatást, mások csak régi klubtagok, hogy az egykori legvonzóbb divatfi, az azóta meghízott, megöszült Charlus, valójában közülük való volt, s csak az tévesztette meg őket, hogy egy másik világban forgolódott, más külső jegyeket, más szimbólumokat viselt. De a különböző körök más-más fokon vannak (miként a „Baloldali Unió” is más, mint a „Szocialista Szövetség”, a Mendelssohn-társaság, mint a Schola Cantorum), és előfordul, hogy némely esteken szélsőségesek ülnek egy másik asztalnál, karperecet viselnek, sőt némelyek nyakláncot is, tolakodó pillantásaikkal, sustorgásukkal, nevetgélésükkel s azzal, hogy simogatják egymást, egykettőre megfutamitanak egy diáktársaságot, és a pincér, akinek az udvariassága mögött felháborodás lappang, csak azért szolgálja ki őket, mint máskor a Dreyfus-pártiakat, s nem szalad rendőrért, mert mégis többet ér neki a borraló.

A szemlélő az efféle hivatásos szerveződésekkel állítja szembe a magányos hajlamot, részben jogosan, hiszen vélekedésében magukat a magányosokat követi, akik azt hiszik, hogy mi sem különbözik jobban a szervezett büntől, mint az, ami az ő szemükben meg nem értett szerelem, részben mégis tévesen, mivel a különböző fokozatok a kü-

lönböző fiziológiai típusok megfelelői, s egyszersmind egy kórtani vagy csak társadalmi folyamat állomásai. Bizony előbb-utóbb a magányosok többsége is odacsapódik valamelyik társasághoz, ha másért nem, azért, mert beleunt a magányba, vagy egyszerűen kényelemből (ahogy végül többnyire azok is felszereltetik a telefont, befogadják körükbe a Jéna-családot, vagy Potinhoz járnak vásárolni, akik pedig hallani se akartak róla). Egyébként általában kelletlenül fogadják őket, mert viszonylag tiszta életük következtében tapasztalatlanok, és mert kényszerűen álmodozásban élik ki vágyaikat, erősebben kifejlődnek bennük a nőies jellemvonások, amelyeket a hivatásosok mindig is igyekeztek elrejtteni. Sőt, némely új jövevény esetében a nő nemcsak bensőleg egyesül a férfival, hanem utálatosan ki is ütközik: ha fülserítő kacajra fakadnak, és nem tudják abbahagyni, és hisztérikus görcsben rángatózik térdük, kezük, olyankor semmivel se hasonlítanak jobban a közönséges férfira, mint azok a bánatos és karikás szemű, markolászó lábú majmok, amelyekre szmokingot és fekete nyakendőt adnak; így aztán az új jelentkezőket, merthogy kompromittáló lehet velük mutatkozni, nehezen fogadják be a náluknál pedig erkölcstelenebb életűek, de azért csak-csak eltűrik őket körükben, és attól fogva – élvezve az afféle előnyöket, amelyeneket a kereskedelem, a nagy vállalkozások hoztak az egyének életébe azzal, hogy elérhetővé tették az addig költséges és bajosan beszerezhető árukat – dúskálhatnak az olyan élvezetekben, amelyeket egymagukban sosem sikerült megszerezniük, még a legsűrűbb tömegben sem.

De a számtalan könnyebbség ellenére némelyek nem képesek áthágni a társadalmi korlátokat, főleg ha nincs meg bennük a kényszerítő mentális indíttatás, s váltig kivételesnek hiszik azt a fajta szerelmet, mely hevíti őket. Hagyjuk egyelőre figyelmen kívül az olyanokat, akik a hajlamuk különleges jellege tudatában megvetik a nőket, mert felsőbbrendűnek vélik magukat, dicső korok és nagy szellemek kiváltságának tartják a homoszexualitást, s nem azoknak keresik a társaságát, megosztani bűnös titkukat, akik fogékonyak látszanak iránta, mint a morfinista a morfin iránt, hanem azokat, akiket méltónak tartanak rá, afféle apostoli hevületből, ahogy mások a cionizmust hirdetik, a katonaiszolgálat-megtagadást, a saint-simonizmust, a vegetarianizmust, az anarchiát. Van, akinek, ha reggel ágyban éréjük, szakasztott olyan az arca, mint egy nőé, mert az arckifejezés mindennél jobban mutatja a nemet; a haja is nőre vall: természetesen leomló, lány fürtökben hull az arcába, s elámulunk, hogy a lány, az ifjú nő, Galatea, aki épp csak ébrededik a férfitest tudattalanjába zárva, hogyan tudott ilyen leleményesen, önnön erejéből, tapasztalatok nélkül rést találni börtöne falán, s meglelni, ami az élethez kell. A szépséges fiatalember nyilván nem mondja: „Nő vagyok.” Ha együtt él egy nővel (oly sokféle oka lehet rá!), tagadhatja előtte, hogy ő is az, megesküdhethet neki, hogy sose volt viszonya férfival. De csak nézzen rá az az asszony, lássa úgy, ahogy fentebb leírtuk: ágyban fekszik, pizsama van rajta, mezítelen a karja, mezítelen a nyaka a fekete haj alatt – és a pizsama női ingecskévé változik át, a feje szép spanyol női fej. A kedves elborzad az elé táruló vallomástól, mely árulkodóbb, igazabb, mint a szó, mint a tett, s ha tett eddig még nem adott nyomatékot neki, az is szükségképpen bekövetkezik, mert minden lény a gyönyört keresi, és ha az a lény meg nem átalkodik bűnében, a másik nemből leli meg a gyönyört. Nem akkor esik bűnbe a homoszexuális, ha viszonyt kezd (mert számos ok készítheti rá), hanem ha nővel elégíti ki gyönyörét. Az a fiatalember, akit megpróbálunk lefesteni, olyan nyilvánvalóan nő volt, hogy azok a nők, akik vágyakozva néztek rá (hacsak nem sajátos vonzalomból), éppúgy csalódásra voltak kárhóztatva, mint amazok, akiknek Shakes-

peare vígjátékaiban csatlakozniuk kell a legénykévé elálcázott leányban. Egyforma az ámitás, és ezt a homoszexuális is tudja; sejtí, hogy – áruha nélkül, kendőzetlenül – nagy csalódást okoz majd a nőnek, és érzi, hogy milyen bohókás költészet forrása ez a félreértés a nemek körül. Egyébként még ha nem vallja is be sokat követelő (hacsak nem gomorrai) szeretőjének: „Nő vagyok”, micsoda fondorlatokkal, micsoda ügyességgel, micsoda kúszónövény-makacssággal keresi a benne lakozó tudattalan, de látható nő a férfi-szervet! Csak rá kell nézni a fehér párnán hullámozó fűrtjeire, és máris gyanítható, hogy este, ha az a fiatalember kicsúszik a szülei kezei közül – s ez ellen sem a szülő, sem ő maga nem tud mit tenni –, nem a nők társaságát keresi. Megki-nozhatja bár a szeretője, be is zárhatja, a nő-férfi másnap már akkor is szeret fogja ejteni, hogy rátapadjon egy férfira, ahogy a folyondárkacsok is tüstént nyúlnak az ott-hagyott csákány, gereblye után. Ugyan miért kellene elszomorodnunk, ha ámulva a fiatalember megindítóan finom vonásain, férfitől idegen bájos és természetes kedves-ségén, tudomást szerzünk róla, hogy bokszolók körül legyeskedik? Ezek a különböző oldalai ugyanannak a valóságnak. Mi több: az a legmegindítóbb, aki a legjobban taszít bennünket, megindítóbb, mint minden gyöngédség, mivel az emberi természet egy bámulatra méltó erőfeszítését testesíti meg: a nem önfelismerését, azt, hogy valaki – a nem csalafintaságai ellenére, bevallatlanul – a felé törekszik, akit a társadalom ere-dendő tévedése távolra helyezett tőle. Egyesek, alkalmasint, akik nagyon félenek vol-tak gyerekkorukban, nemigen törődnek vele, hogy milyen érzéki gyönyört kapnak, csak az a fontos nekik, hogy férfiarchoz köthessék. Mások viszont, a szenvedélyeseb-bek, határozottan kijelölik élvezetük terepeit. Ez utóbbiak alighanem a legtöbb embert megbotránkoztatnak. Ők nem élnek a Szaturnusz bolygó kizárólagos hatása alatt, mert nem rekesztik ki a nőket az életükből, mint az első csoportbeliek, akik csak azért vesznek tudomást a nők létezéséről is, mert örömuket lelik a velük való társalgásban, kacérkodásban, incselkedésben. De a második csoportbeliek keresik az olyan nő tár-saságát, aki maga is a nőket szereti: fiatalembert keríthet nekik, és növelik az élvezetet, amit őtőle kaphatnak, sőt az ilyen nőben ugyanolyan gyönyörűséget lelnek, mint egy férfiban. Ezért, hogy azok, akik az előbbi fajtát kedvelik, csak akkor válnak félté-kennyé, csak azt érzik árulásnak, ha szerettük egy másik férfival keresne gyönyört, hiszen ő sosem gerjedt szerelemre nő iránt, és ha volt is olyan viszonya, csupán szo-kásból, meg hogy ne veszítse el a házasság esélyét, mivel hitványnak képzei a belőle nyerhető élvezetet, borzad a gondolattól, hogy szerette megizlelje azt, az utóbbiak vi-szont gyakorta szítanak féltékenységet a nőekkel való szerelmeikkel. Hiszen az ilyen kapcsolatban egy másik nő szerepét játsszák a nőket szerető nő számára, a nő pedig nagyjából azt adja nekik, amit a férfitől várhatnak, így aztán a féltékeny barát gyötrő-dik miatta, hogy a férfi, akit szeret, olyan nő iránt vonzódik, aki majdhogynem férfi az ő szemében, s ráadásul nem tudja mire vélni, hogy mi ez a változás, mivel a nő azt látja a barátjában, akit ő nem ismer: a nőt. Ne beszéljünk most azokról a fiatal-emberekről se, akik éretlenségéből, hogy ingerkedjenek a barátaikkal, hogy megbot-ránkoztatassák a szüleiket, valami ádáz dactól vezettetve női holminak tetsző ruhákban járnak, ajakpírt használnak, és kifestik a szemüket; elég annyi róluk, hogy később megkeserülük, amiért olyan szertelenül színleltek, s egész életükben hiába próbálják, punitán öltözéket viselve, helyrehozni a kárt, amit maguknak okoztak, hagyván, hogy megszállja őket ama démon, aki arra ragadtat Saint-Germain negyedbeli fiatal höl-gyeket, hogy botrányos életmódot folytassanak, szakítsanak minden illemmel, hagyó-mánnyal, megcsúfolják a családjukat, mignem egyszer csak, eltökélten és sikertelenül,

megpróbálnak visszakapaszkodni a lejtőn, amelyet olyan mulatságosnak találtak, vagy amelyen nem tudtak megállni. És végül hagyjuk későbbre azokat is, akik szerződést kötöttek Gomorrával. Majd akkor szólunk róluk, amikor Charlus megismeri őket. Ezekre is, azokra is majd sor kerül a maguk helyén; lezárandó ezt a bevezető eszmefuttatást, most csak azokról ejtsünk szót, akikről az imént beszélni kezdtünk: a magányosokról. Kivételesebbnek tartván a bűnüket, mint amilyen valójában, mihelyt felfedezik, elvonulnak a világtól, de előtte sokáig, tovább, mint mások, hordozzák magukban, mit se tudva róla. Mert kezdetben senki sem tudja, hogy homoszexuális vagy költő vagy sznob vagy gonosz. Ha egy diák szerelmes verseket olvas, vagy obszcén képeket nézeget, miközben a teste hozzásimul a társa testéhez, azt gondolja, hogy a nő iránti egyforma vágyban közös a társával. Hogyan is hihetné, hogy ő más, mint a többiek, hiszen tulajdon érzéseinek szubsztanciáját fedezi fel Lafayette grófné, Racine, Baudelaire, Walter Scott olvasása közben, és még éretlen hozzá, hogy megfigyelje önmagát, felmérje, hogy mi az, amit a bensőjéből tesz hozzá az olvasmányélményeihez, felmérje, hogy az érzés ugyanaz, de más a tárgya: ő Rob Royra vágynak, nem Diana Vernonra. Az ösztön védekező óvatossága megelőzve az értelem megvilágosodását, sokan színésznőket ábrázoló színnyomatokkal aggatják tele a szobájuk falát, még a tükröt is, és efféle versikéket faragnak:

„Chloé az én egyetlenem,
Szépséges szőke istenem,
Szívem eltölti szerelem.”

Vajon arra kell-e következtetnünk ebből, hogy életük hajnalán még megvolt bennük az a hajlam, ami később elenyészett, ahogy sötétbarnára változnak a szőke gyermeki fürtök? Ki tudja, hogy a nők fotográfiája nem a képmutatás első jele-e, meg a többi homoszexuális iránti kezdődő borzadályé? Csakhogy a magányosok szenvednek a képmutatástól. Talán még ama másik kolónia, a zsidók példája sem elég erős hozzá, hogy szemléltesse, milyen kevésbé fog a neveltetés rajtuk, és hogy micsoda művészettel térnek vissza-vissza ha nem is valami olyan egyszerű szörnyűséghez, mint az öngyilkosság (amelyhez az örültek, minden óvintézkedés ellenére, visszatérnek, és ha kihúzzák őket a folyóból, legközelebb megmérgezik magukat, vagy revolvert szereznek), mindenesetre egy olyan életmódhoz, amelyet a másik fajba tartozó férfiak nemcsak hogy nem értenek, és elképzelni se tudnak, hanem amelynek még a veszélyeitől és fenyegető szégyenétől is iszonyodnának. Talán a szelídíthetetlen vadakkal lehet párhuzamba állítani őket, az oroszlánkölyökkel, melyet hiába idomítanak, csak oroszlán marad, vagy még inkább a négerekkel, akiket elborzaszt a fehérek kényelmes életvitel, jobb szeretik a vadélet veszélyeit és felfoghatatlan örömeit. Amikor rádöbbennek, hogy nem tudnak hazudni a világnak, és nem tudnak hazudni önmaguknak, vidékre költöznek, kerülnek a hozzájuk hasonlókat (azt hiszik, kevesen vannak), mert iszonyodnak a förtelmességtől, félnek a kísértéstől, és szégyenükben kerülnek az emberiség többi részét. Mindig egy kicsit éretlenek maradnak, mélabúsan telnek napjaik; de néhanéha, holdtalan vasárnap éjszaka, elsétálnak a közeli kereszttűig, s várja őket, pedig nem is beszéltek meg találkoztól, egy gyerekkori barátjuk, a szomszéd kastély lakója. És újrakezdi az egykori játékokat, a fűvön, a sötétben; egyetlen szót se váltanak. Hét közben eljárnak egymáshoz, köznapi dolgokról társalognak, egy árva célzást se tesznek arra, ami történt, mintha semmi se történt volna, és nem tudnák, hogy elkerül-

hetetlenül mi fog történni, legfeljebb ha egy kicsit hűvösebbek, gunyorosabbak egymáshoz, mogorvábbak és ingerlékenyebbek, sőt olykor gyűlölködők is. Aztán a szomszéd expedícióra indul, ló- és öszvérháton járja az úttalan utakat, hegycsúcsokat hódít meg, hóban alszik; a barátja pedig, aki a maga bűnös hajlamát jellemgyengességgel azonosítja, félénk és otthonülő természetének tulajdonítja, rádöbben, hogy a bűn bizonyosan elhal felszabadult barátjában, több ezer méterrel a tengerszint fölött. És csakugyan: a szomszéd megnősül. Az elhagyott férfi nem gyógyul meg (pedig, mint látni fogjuk, van a homoszexualitásnak gyógyítható esete is). Úgy rendezi, hogy reggel a konyhában maga vehesse át a tejesfiú kezéből a friss tejfölt, estente pedig az utcára hajtja a vágy, s odáig jut, hogy karon fog egy részteget, úgy igazítja útba, megigazítja egy vak ember zubbonyát. Kétségtelen, hogy némely homoszexuális élete olykor változni látszik: a bűnük (vagyis hát amit annak mondanak) nem üt át a viselkedésükön, de semmi nem vész el; az eltűnt ékszer is előbb-utóbb megkerül; ha csökken a beteg vizeletének mennyisége, bizonyára azért, mert többet izzad, de a kiválasztásnak meg kell lennie. Egy nap a szóban forgó homoszexuális elveszíti az unokaöccsét, és vigasztalhatatlan bánatát látva rádöbbenünk, hogy ebbe az új szerelembe (mely szerelem talán szűzi volt, tétje a tisztelet s nem a birtoklás) áramlott át a vágy, ahogy egy költéségyetében, ha átsorolnak bizonyos kiadásokat, a végegyenleg ugyanaz marad. Amiként egyes betegeknel a csalánkiütés megjelenése egy időre megszünteti a szokásos panaszokat, a homoszexuális férfinak egy fiatal rokona iránt való tiszta szerelme, időlegesen, mintegy áttétellel, felváltotta a régi szokásokat, de emezek, a pótkór gyógyulásával, előbb-utóbb szükségképpen visszafoglalják helyüket. Közben ifjú hitvesével hazatért a szomszéd, és a magányos férfi, nem odázhatva tovább, hogy illendőségből meghívja őket vacsorára, látva az asszonyka szépségét és a férj odaadó gyöngédségét, bizony szégyelli a múltat. A feleség, másállapotban lévén, korán hazamegy, kettesben hagyja a férfiakat; a férj pedig, amikor ideje, hogy ő is hazatérjen, megkéri a barátját, hogy kísérje el egy darabon, az teljesíti a kérést, a gyanú árnyéka se legyinti meg, de amikor ahhoz a bizonyos útelágazáshoz érnek, a hegymászó, a leendő apa hirtelen, szó nélkül, ledönti őt a fűbe. És újrakezdődnek a találkozások, mignem egy nap a környékre költözik a fiatalasszony unokafivére, s attól fogva vele sétálgat a férj. És a férj, ha az elhagyott barát meglátogatja és közeledni próbál, dühödten eltaszítja, felháborodva, amiért nincs benne annyi tapintat, hogy megérezze: már undorodik tőle. Egyszer aztán egy ismeretlen férfit küld a hűtlen szomszéd az elhagyott baráthoz, de ő nagy elfoglaltságában nem tudja fogadni, és csak később jön rá, hogy milyen céllal kereste az idegen.

Elhagyatva epekedik hát a magányos férfi. Más szórakozás híján eljár a közeli tengeri fürdőhelyre, és tudakozódik egy bizonyos vasúti alkalmazottnál. De a vasutat előléptetik, és áthelyezik Franciaország legtávolabbi sarkába; a magányosnak többé nincs alkalma rá, hogy megtudakolja a menetrendet, az első osztályú jegy árát, és mielőtt visszatérne álmodozni a várkastélyába, mint Grizeldisz, elidőzik a tengerparton, akár egy különös Androméda, akiért sose jön el, megszabadítani, Argonauta, akár egy terméketlen medúza, mely ott fog elpusztulni a fövényen, vagy lustán elácsorog az állomásperonon vonatindulásig, s ahogy tekintete végigpásztáz az utasok tömegén, a másik fajba tartozók közönyösnek, megvetőnek vagy szórakozottnak vélnék a pillantását, pedig – amiként az a fényes cikkánás, amellyel egyes rovarok magukhoz vonzzák a fajtabelijüket, vagy a nektár illata, amellyel egyes virágok odavonzzák a megtermékenyítő bogarakat – az a pillantás meg nem tévesztené azon keveseket, akik bizton

meglátnák benne egy majdhogynem besorolhatatlan és roppant különös szenvedély megnyilvánulását, az avatott társakat, akikkel a mi specialistánk könnyen érintkezhetne a maga sajátos nyelvén, és mely nyelv iránt, kívülről, legfeljebb egy-egy rongyos éhenkórász mutatna érdeklődést, de ők csak valami földhözragadt haszon reményében, mint amazok, akik beülnek a Collège de France üresen kongó auditoriumába, de nem mintha hallgatni akarnák a szanszkritprofesszor előadását, hanem hogy melegegjenek. Medúza! Orchidea! Ösztönöm szerint undorodtam a medúzától Baalbekben, de ha sikerült úgy nézmem, ahogy Michelet nézte, a természetrajz és a széptan szemszögéből, gyönyörű lebegő lazúrkőfűzért láttam magam előtt. Hiszen szirmok áttetsző bársonya nem a mályvaszín tengeri orchideára emlékeztet-e? Amiként az állat- és növényvilág oly sok lénye, amiként az a nővény, mely a vaniliát termi, de, mivel a himivarszervét belső rekeszfal választja el a nőivarszervétől, terméketlen maradna, ha a kolibrík vagy bizonyos apró méhek nem viszik át a pollent, vagy ha az ember mesterségesen meg nem termékenyíti, Charlus (és itt a megtermékenyítés átvitt értelemben értendő, hiszen valóságosan terméketlen a himnek himmel való egyesülése, de hát egy csepp sem közömbös, hogy az egyén megismerheti-e azt az egyetlen gyönyört, amelyre fogékony, és hogy „minden földi halandó” átadhatja-e valakinek „zenéjét, tüzét, illatát”), Charlus is azok közül a férfiak közül való volt, akik számosan vannak, mégis kivételesnek mondhatók, mivel a másoknak oly könnyű nemi kielégülés náluk sok feltétel ritkán megvalósuló véletlen egybeesésének függvénye. A Charlus-féle emberek számára (megjegyezve, hogy a gyönyör szükséglete – amint az majd lassanként kiderül, de talán már az eddigiekben is felsejlett – olykor félmegoldásokra is ráviszi őket) a kölcsönös szerelem, amely a közönséges embereknél is nagy, gyakran hatalmas gátakba, önáluk olyan már-már áthághatatlan akadályokba ütközik, hogy az, ami általában is igen ritka, az ő esetükben majdhogynem lehetetlen, és ha mégis létrejön az igazán szerencsés találkozás, vagy legalábbis amit a természet annak láttat velük, a boldogságuk, sokkal inkább, mint a normális szerelmeké, mélységesen mély, kivételes és határtalan. A Capuletek és a Montague-k gyűlölete semmisség azokhoz a különféle akadályokhoz képest, amelyeket le kellett küzdeniük, s a szerelemhez szükséges, önmagukban is rendkívüli véletleneket a természetnek tovább kellett rostálnia ahhoz, hogy az egykori mellénykészítő mester, aki szépen indult volna az irodába, egyszer csak elkápráztatva megszedüljön egy pocakosodó ötvenes férfi látára; ez a Romeo és ez a Júlia joggal hiheti, hogy szerelmük nem egy pillanat szeszélye, hanem az alkatuk harmonizálásából következő valóságos elrendelés, és nemcsak önnön alkatuké, hanem az őseiké is, az öröklődés hosszú soráé, úgyannya, hogy azzal a lényel, aki társukká lesz, már a születésük előtt együvé tartoznak, s ahhoz hasonlatos erő vonzza egymáshoz őket, mely előző életeink világait irányítja. Charlus elterelte a figyelmemet az orchideáról, s így nem láthattam, hogy meghozta-e a méh a régóta várt virágpport, ami olyan valószínűtlen véletlen lett volna, hogy bizvást nevezhetjük csodának. De hát az is csoda volt, aminek a tanúja voltam: rokon jellegű és nem kevésbé ámulnivaló. Mihelyt ilyen szemmel néztem azt a találkozást, úgy találtam, hogy szépség hatja át. A leghihetlenebb fortélyok, melyeket arra szeltem ki a természet, hogy rávegye a rovarokat, hogy beporozzák azokat a virágokat, melyek nélkülük terméketlenek maradnának, mivel a himvirág túlságosan távol van a nővirágtól, vagy az, hogy ha a szélnek kell átvinnie a pollent, könnyebben elválik a virágpportól, a nővirág pedig könnyűszerrel elkapdossa, s megszűnik a nektárkiválasztás, mert fölöslegessé válik, csakúgy, mint a szirmok színének élénksége, hiszen nem kell

rovart odavonzania, vagy az a fortély, hogy a virág, avégett, hogy csak azokat a polleket fogadja be, amelyek megtermékenyítik, olyan nedvet választ ki, mely immunizálja a többi virágpor ellen – mindezek a cselekedések már nem voltak csodálatosabbak a szememben, mint a homoszexuálisok azon alfajának léte, amely az öregedő homoszexuális szerelmi vágyait van hivatva kielégíteni: a férfié, aki nem általában a férfiakhoz vonzódik, hanem – a kölcsönös megfelelés, harmonikus illeszkedés következtében, amelyhez hasonló jelenség szabályozza például az olyan kétféle bibeszálú háromlappal virág megtermékenyülését, mint a *Lythrum salicaria* – csak a náluk sokkal idősebb férfiakhoz. Erre az alfajra szolgált példával nekem Jupien, kevésbé megragadót bár, mint amazokét, akiket minden emberfűvész vagy erkölcsbotanikus, ha mégolyan ritkán is, megfigyelhet egy törekeny fiatalember alakjában, aki egy jól megtermett, pocakosodó ötvenéves férfi ajánlatára vár, de hidegen fogadja a hozzá hasonló fiatal emberek ajánlatát, amiként a *Primula veris* rövid bibeszálú himnős virágai természetlenek maradnak, ha más rövid bibeszálú *Primula veris* porozza be őket, de örömmel fogadják be a hosszú bibeszálú *Primula veris* virágporát. Ami mármost Charlust illeti, később rájöttem, hogy ő sokféle viszonyt is elfogadhatónak tart, s köztük szerteágazó és rögtönzött jellegük miatt alig észrevehetőket is létesít, és az, hogy a két szereplő nem is érintkezett egymással, még inkább emlékeztetett azokra a kerti virágokra, amelyeket egy sosem érintett szomszéd virág pollenje megtermékenyít meg. Mert Charlus avval is csillapítani tudta egy véletlen találkozás fellobbantotta vágyát, ha meghívta magához azt a személyt, aki felkeltette az érdeklődését, és néhány óra hosszat lenyűgözte szavaival. Az egyesülés egyszerű szavak által is létrejött, éppolyan egyszerűen, mint az ázalagok közt. Olykor, mint ahogy az nyilván velem kapcsolatosan is történt azon az estén, amikor a Guermantes-ék vacsorája után hivatalos voltam hozzá, a báró attól is kielégült, ha dühös indulatát a látogatója képébe fröcsögte, ahogy egyes virágok, belső nyomásra, némi távolságból ráfecskenedezik nedvüket a megzavarodó bogárra, mely akaratlanul a cinkosukká válik. Charlus, megigéztetből megigézővé válva, szorongásától megszabadulva, megnyugodva bocsátotta el látogatóját, aki már meg is szűnt kívánatosnak lenni a szemében. Egy szó, mint száz, maga a homoszexualitás, lévén hogy a homoszexuális jobban hasonlít a nőhöz, semhogy hasznos viszonyban lehetne vele, egy magasabb rendű törvényhez kapcsolódik, ahhoz, amelyből az is következik, hogy sok himnős virág természetlen marad, vagyis az önmegtermékenyítés meddőségéhez. Igaz, a homoszexuálisok, miközben hímeket keresnek, gyakran beérik egy hozzájuk hasonlatos nőies férfival. De már az is elegendő, hogy ne a női nemhez tartozzon: öbenük is ott van egy kihasználatlan nőembrío, amiként oly sok himnős virág, sőt némely himnős állat (például a csiga) sem megtermékenyülhet meg saját maga által, hanem csak egy másik himnős egyedtől. A homoszexuálisoknak tehát, bár szeretik az ókori Kelettel vagy Hellasz aranykorával rokonítani magukat, mélyebbre nyúlnak vissza az eredetük, amaz ősi korokra, amikor még nem voltak kétlaki növények, sem egynemű állatok, s a női test csökevényes férfiszervei és a férfi csökevényes női szervei annak az eredendő himnőségnek őrzik a nyomait. Jupien és Charlus arcjátékát, bár először nem tudtam mire vélni, éppolyan érdekesnek találtam, mint azt, hogy az úgynevezett fészkesvirágúak, Darwin szerint, nyújtózkodnak a rovarok felé, felvonva szabálytalan fejcskevirágzatukat, hogy minél messzebből láthatók legyenek, vagy hogy a kétféle bibeszálúak egy fajtája kifordítja és begörbeszti porzószállát, hogy utat nyisson a bogaraknak vagy megtisztogassa őket, vagy mint egész egyszerűen azt, ahogy most a nek-tárillat és a párták tündöklése rovarokat vonzott az udvarba. Attól a naptól fogva Char-

lus megváltoztatta a Villeparisis-nénál tett vizitjei időpontját, nem mintha nem találkozhatott volna máshol és kényelmesebben Jupienel, hanem mert alighanem – ahogy énnekem is – a délutáni napsütés és a virágzó cserje hozzákapcsolódott az emlékhöz. Egyébként nem érte be annyival, hogy beajánlja Jupienéket Villeparisis-nénál, Guermentes hercegnénél és egy egész fényes vevőkörnél, amely már csak azért is kirtartott a fiatal himzönő mellett, mivel azt a néhány hölgyet, aki ellenszegült vagy akár csak vonakodott is, a báró szörnyű megtorlással sújtotta, vagy az elrettentő példa kedvéért, vagy azért, mert haragra gerjedt, amiért dacolni merészeltek uralkodói önkényével. Egyre jövedelmezőbbé tette Jupien helyzetét, végül maga mellé vette titkárnak, s később látni fogjuk, milyen körülményeket teremtett neki. „Na, ez egy boldog ember, ez a Jupien” – mondta Françoise, aki hajlamos volt lekicsinyelni vagy túlbecsülni a jótéteményeket attól függően, hogy őt szerencsétlítették-e vagy valaki mást. Egyébként ebben az esetben nem ragadtatta túlzásokra magát, és irigykedni se irigykedett, mivel őszintén szerette Jupient. „Hogy a báró úr micsoda finom ember – tette hozzá –, olyan jóságos, olyan jámbor, olyan jóra való! Ha eladósorban levő lányom volna, és ha mi is gazdagok volnánk, bizony isten a báróhoz adnám. – De Françoise – jegyezte meg halkán anyám –, nem lenne egy kicsit sok férje annak a lánynak? Ne felejtse el, hogy már Jupienhez is hozzáígérte! – Ó, szűzanyám! – felelte Françoise. – Hát mert az is olyan ember, aki mellett boldogság lenne az asszony élete. Nem az számít ám, hogy valaki gazdag vagy ágrólszakadt, hanem hogy milyen a természete. A báró meg Jupien, mindkettő ugyanabból a fajtából való.”

Amúgy, a felismerés izgalmában, igencsak eltúloztam a csakugyan ritka egymásra találás kivételes jellegét. Igaz, minden Charlus-féle ember különleges teremtmény, hiszen ha nem tesz engedményeket az élet nyitotta lehetőségeknek, lényegében egy másik fajba tartozó férfi szerelmét keresi, azaz egy olyan férfiét, aki a nőt szereti (következésképpen nem szeretheti őt), de ellentétben azzal, amit az udvaron lejátszódó jelenetről gondoltam, látva, ahogy Jupien úgy kellett magát Charlus előtt, mint az orchidea a poszméh előtt, ezek a kivételes lények, kiket oly igen szánunk, valójában tengernyi sokan vannak, amiként azt látni fogjuk ebben a műben (az okokra csak a végén fogunk fényt deríteni), s ők maguk is inkább arra panaszkodnak, hogy sokan vannak, hogyses kevesen. Mert az Úr, örömkre, igen rosszul választotta ki azt a két angyalt, akit azért állított Szodoma kapujába, hogy megtudja, miként a Genézisben írva van: vajon teljességgel a hozzá felhatott kiáltás szerint cselekedtek-e a város lakói; egy szodomaira kellett volna bíznia a feladatot. Az biztos nem eresztette volna le a lángpallóst, nem enyhítette volna a büntetést afféle mentségek hallatán, hogy „Hat gyermek atyja vagyok, két szeretőm van sat.” Így válaszolt volna: „Igen, és a feleséged féltékenység emészti. Amikor pedig nem azt a két nőt látogatod Gomorrában, egy hebroni pásztorral töltöd az éjszakát.” Azzal visszakergette volna a városba, amelyre aztán kénköves és tüzes esőt bocsátott az Úr. Az angyalok viszont futni hagytak minden szégyenkező szodomait, még ha hátrafordult is, meglátva egy fiút, ahogy Lót felesége hátratekintett, csak ők sóbálványá se váltak. Így aztán igen megsokasodtak az olyanok ivadécai, akikbe belerögződött ez a mozdulat, hasonló ahhoz, ahogy a züllött nők látszólag a cipőket nézegetik a kirakatban, de rögtön hátratekintenek, ha egy egyetemista halad el. A szodomaiak leszármazottai, akik olyan számosan vannak, hogy illik rájuk a Genézis egy másik verse: „Hogyha valaki megszámlálhatja a földnek porát, a te magod is megszámlálható lesz”, megtelepedtek a világ minden tájékán, elsajátították a legkülönbözőbb mesterségeket, és olyan bejáratosak a legzártabb klubokba is,

hogy ha egy szodomait mégse vesznek fel, a fekete golyók többsége szodomaiaktól való, de olyan szodomitáktól, akik bűnnek minősítik a homoszexualitást, mert örökölték az álságot, melynek hála az őseik kifuthattak az elátkozott városból. Lehet, hogy egyszer visszatérnek oda. Igen: minden országban külön csoportot alkotnak, keleties, művelt, zeneértő, kajánkodó csoportot, melynek egyaránt vannak kiváló tulajdonságai és elviselhetetlen hibái. Később majd elmélyültebben foglalkozunk velük, egyelőre azonban csak figyelmeztetni akartunk ama végzetes tévedésre, mely akkor fenyegetne, ha (amiként a cionista mozgalom bátorítást kapott) szodomista mozgalom alakulna, és újjáépülne Szodoma. Merthogy a szodomaiak, alighogy beköltöznenek a városba, már hagynák is el, hogy ne látszódjanak odavalónak, megnöszülének, szeretőket tartanának más városokban, amelyekben minden egyéb multságukat is meglelnék. Csak a legvégső esetben látogatnának Szodomába, ha az inség végképp rávinné őket, ha elnéptelenedne a városuk. Vagyis minden úgy lenne, ahogy ma Londonban, Berlinben, Rómában, Szentpétervárott vagy Párizsban van.

Mindenesetre aznap, a hercegnénél tett látogatásom előtt, nem tekintettem ilyen messzire, és sajnáltam, hogy Jupien és Charlus egymásra találására figyelve elmulasztottam talán, ahogy a poszméh megtermékenyíti a virágot.

(Marcel Proust regényének, AZ ELTÜNT IDŐ NYOMÁBAN-nak első, második és harmadik része – SWANN, BIMBÓZÓ LÁNYOK ÁRNYÉKÁBAN, GUERMANTES-ÉK – Gyergyai Albert fordításában jelent meg magyarul. Itt a negyedik rész, a SZODOMA ÉS GOMORRA nevezetes első fejezetét adjuk. A regény további, remélhetőleg mihamarabb magyarul is megjelenő kötetei: LA PRISONNIÈRE; LA FUGITIVE; LE TEMPS RE-TROUVÉ.)

Karátson Endre

GYERGYAI ALBERT – TEGNAP ÉS MA

Tóth Krisztina fordítása

„Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Hallgatóim!”

Idézjelbe teszem a megszólítást: nem tudom ugyanis, használják-e még a magyar egyetemeken. A francia egyetemekről jó ideje kikopott, még '68 előtt, mely aztán lendületesen elbánt a „polgárság diszkrét bájával”. Ha az előadó ilyen ómódi megszólítással fordul a hallgatósághoz, az vagy azt jelenti, hogy finoman provokálni akar, vagy egyszerűen annyit jelent, hogy – külföldi.

Nagyjából ilyen hatást keltett Gyergyai Albert is az Idegen Nyelvek Főiskolájának előadótermében, amikor az 1952-es tanévkezdéskor megtartotta első előadását a „világirodalom”-ról, erről a dicső és mindent összevetve nem is oly haszontalan posztgoethei találmányról, amelyet a szovjet nevelési modell irányzott elő számunkra.

Azzal, hogy a hallgatóságot „Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Hallgatóim!”-nak szólította, Gyergyai angyali szelidségű kihágást követett el. Ám bármilyen szelid volt is ez a kihágás, korántsem volt veszélytelen.

De hogy kellőképp érzékeltessem, milyen hatást is keltett, drámaibb hangot kell megütnöm. Ekkoriban tetőzött Sztálin és Rákosi terrorja; a perek, kitelepítések, üldözések évei voltak ezek. Jól le lehet mérni a korabeli hangulatot, ha fölidézem a diákok az évi bálját: mindössze négy vagy öt pár táncolt, a többiek mereven ültek, attól való félelmükben, hogy lovagjuk vagy hölgyük mint a rendszer ellenségét „beköpi” őket. Mindenki megjátszotta az elvtársat, mindenki tartott mindenkitől. A hivatalos tan a marxizmus–leninizmus volt, az egyedül helyes irodalmi felfogás a szocialista realizmus. Az elmúlt korok néhány nagy írójának haladó hagyomány címén kijárt ugyan az elismerés. De amikor Gyergyai „világirodalminak” mondott történeti áttekintésében a XIX. század végéhez ért, közölte: „Tisztelt Hallgatóim, Hölgyeim és Uraim, a XX. század küszöbéhez érve el kell búcsúznom önöktől. Mint önök is jól tudják, a XX. század irodalma a szovjet irodalom, s ahhoz én nem értek eléggé.”

Ne aggódjanak, Hölgyeim és Uraim, nem fogom önökre zúdítani egy régi front-harcos emlékeit. De hogy kifejtsem témám – GYERGYAI ALBERT – TEGNAP ÉS MA –, föl kell vázolnom a történeti hátteret. És éppen azért választottam ezt a témát, mert az a benyomásom, hogy Gyergyait hajlamosak vagyunk hol kívül helyezni a történelmen, méghozzá a magyar kultur- és politikatörténeten, hol pedig elfelejtkezni róla, éppen a bekövetkezett történelmi „haladás” nevében.

Meghökkenettek a magánbeszélgetések során hallott vélekedések. Tiszteletre méltó koponyák adtak hangot fenntartásaiknak, olyan emberek fanyalogtak, akik elvben hozzáértők: Gyergyai fordításai „szép hüllenek”, mondták, esszéi nem elég tudományosak, oktatási módszerei fölött eljárt az idő. Fölvetődött bennem a kérdés: vajon nem elsietett dolog-e kijelenteni, hogy Gyergyai életművét belepte a por? Tizenkét évvel halála után milyen módon közelíthető meg ez a mű, s hogyan foghatjuk fel ma üzenetét? Erre keresek választ az elkövetkezőkben, igaz, a tárgyilagosság igénye nélkül. Nem azért nem törekszem tárgyilagosságra, mert a későbbiekben Gyergyai jó barátommá, mondhatni fogadott apámmá vált, inkább azért, mert meglehetősen eltérő szellemi alkatunk ellenére hatott rám, s éppen arról próbálok majd szólni, hogy miképpen hatott.

Térjünk vissza egy percre az előadóterembe, ahová Gyergyai azokban a fagyos időkben belépett, két kezében két legendássá vált, könyvekkel zsúfolt szatyrával. Az egyik szatyorban olyan könyvek voltak, melyekkel előadását illusztrálta, a másikon azok, melyeket az arra legérdemesebb vagy egyszerűen csak legszegényebb diákoknak szánt. Személye és tudása egybeforrott. Atható kékesszürke tekintetével, enyhén rózsaszínű koponyájával, hajlott hátával, papos modorával maga volt a terebélyes ártalmatlanság. Nem lehetett tévedni megítélésében, igaz, ő sem akart megtéveszteni senkit: a polgári világ hajótöröttjeként sodródott azoknak a diktatúrájába, akik a proletariátus nevében korzóztak.

Ám a varázslat nem következett volna be, ha nem érezzük, hogy a tanár szavaiban az irodalom nyilatkozik meg a hallgatóknak. Nem ideológia volt ez az irodalom, nem az osztályharc fegyvere, hanem kultúra: biztosítéka az élet olyan megértésének, amely mélyebb és lényegesebb mindannál, amit az egyéb stúdiumok nyújthattak az ifjúságnak. Az irodalom hiteles jelenlétét Gyergyai ihletett azonosulásának csodája teremtette meg.

Engedjék meg, Hölgyeim és Uraim, hogy emlékeztessen önöket azokra az ama bizonyára letűnt időkre, amikor az irodalom az egyházak és nem kevésbé a politikai vallások pótszeréül szolgált. Az irodalom ilyenén hivatásának gyökerei kétségkívül a

romantikáig nyúlnak vissza, a későbbiekben pedig Baudelaire, Flaubert és Mallarmé esztétikai hitvallás formájában élesztette újjá ezt a szerepét. Ezt a változatot örökölte Magyarország a XX. század első évtizedeiben. Magyarország akkoriban sok tekintetben XIX. századi ország volt – és sok tekintetben még ma is az. Gyergyai Albert tudta ezt, s egyfajta lelkeszi elhivatottsággal vállalta feladatát az adott körülmények között.

Elsőként egy társadalom- és művelődéstörténeti kérdésre szeretnék kitérni. Annak, hogy Gyergyait a polgárság hajótöröttjének nevezem, franciául más a felhangja, mint magyarul. A XIX. század leghaladóbb gondolkodói szerint a polgárosodás folyamatának elősegítése Magyarország modernizációját, a feudális hatalom és mentalitás háttérbe szorítását szolgálta. A XX. század elején „már” a parlamentáris demokrácia volt a tét, s a radikális értelmiség ilyen irányú politikai küzdelmével egy időben egyfajta kultúrforradalom is zajlott. A *Nyugat* körül csoportosuló írók és művészek meg akarták nyitni a magyar kultúrát az európai modernitás termékenynek vélt áramlatai előtt.

Az 1919–20-as események azonban megtörték a politikai lendületet. A trianoni szerződés megbénította a magyarországi társadalmi átalakulást, többek között azért, mert a Horthy-rendszer hitelét akarta venni a polgárságnak, felelőssé téve az összeomlásért. A *Nyugat* 1941-ig élt, s megőrizte igényességét és nyitottságát, de újító lendületét a politikai horizont beszűkülésével elvesztette.

Gyergyai, a fordító és esszéíró, a húszas években csatlakozott a folyóirathoz, s hamarosan a francia irodalom, főként az *NRF* szerzőinek legfontosabb közvetítője lett.

Nos, amikor Gyergyai Albert 1952-ben az előadóterembe lépett, személyével azt adta hírül, hogy ennek a polgárságnak kulturális célkitűzései nem voltak pusztán ábrándok. Olyan ember volt, aki kitárta intézményünk ablakait, ellentétben többi tanárunkkal, akik igyekeztek erőnek erejével bereteszelni őket. Gyergyai ebben a nyugatos elit szellemi hagyományát folytatta, a nyugatos elitét, melyhez ő, az egyszerű falusi tanító fia, tehetsége segítségével asszimilálódott, hiszen ez az elit becsület dolgának tekintette, hogy a minőség mércéje a minőség legyen, és nem akart válaszfalat emelni fajok és vallások, társadalmi rétegek, népiesek és urbánusok közé. Erre az elvre alapozta Gyergyai a maga voltaképpen egyszerű stratégiáját: azzal, hogy átsugarazta hallgatóira a művészi minőség iránti roppant lelkesedését, egyben azt is sugallta, hogy az esztétikai gazdagodás nem összeegyeztethetetlen a nép ügyével, vagyis még a zsdanovi tanok legádázabb hívei is gyarapodhatnak – a maguk módján – a jó írók olvasásától, formai vagy gondolati kifogásaik ellenére.

Mindazonáltal pontatlanság volna Gyergyaiában csak a Kísértőt látni, aki a kommunizmus mesterséges paradicsomaiba becsempészi a burzsoá esztétikát. Emlékeztessünk arra, hogy nevelőmunkáját egy magasabb eszme szolgálatában végezte. Gyakorta megfeledkezünk arról, hogy kettős képzésben részesült: egyszerre volt franciás és germanista; a francia irodalom műremekeiben a német klasszicizmus, vagyis a felvilágosodott romantika eszményeinek megtestesítését, bizonyítékait kereste, azt a kanti, goethei és főként schilleri meggyőződést (vö. *DIE KÜNSTLER*, 1788–89; *ÜBER DIE ÄSTHETISCHE ERZIEHUNG DES MENSCHEN*, 1793–94.), hogy az irodalom célja az ember erkölcsi megnemesítése, hogy a szabadsághoz a Szépségen át visz az út, a történelem célja a tökéletesedés és a harmónia, és hogy a jövőbe, a boldogság civilizációjához vezető ösvényt a művészek mutatják meg az emberiségnek. Gyergyai a IX. SZIMFÓNIA szolgálatában oktatott, s birtokában volt annak a művészetnek, mely közvetíti azt az érzést – dehogyis! azt a megindultságot, amelyet szívünkben a szabad emberi közösségbe vetett hit kelthet.

Igen, a művészet a legpontosabb szó erre. És egyben a kulcsszó. A professzor, aki szatyraival az előadóba lépett – ezeket a szatyrokat a beljük tömött tudás mennyisége jóval súlyosabbá tette a szokványos műveltségénél –, ez a tanár úgy lépett közénk, mint egy művész, mint egy olyan ügy misszionáriusa, amely nem kevésbé teleologikus, mint a kommunisták ügye, de testvériesebb, és több lelkierőt nyújt, mivel tudatában van tulajdon törekvésének, s ezért nem törekszik eltökélten arra, hogy mindent elpusztítson, ami nem azonos vele.

Az üdvöztető művészet és a nyugatos eszmény misszionáriusaként érkező professzor természetesen nem akarta nyakába venni az egyetemi gépezet terheit. Nem volt a láb-jegyzetek és a bibliográfiai pontoskodás embere. Az a nevelési célja, hogy mindenki számára hozzáférhetővé tegye a művészetet, csak úgy valósulhatott meg, ha népszerűvé teszi, előadásainak kovásza ezért az apológia volt. Tudta ezt, és tudták kollégái, s ő azt is tudta, micsoda irigység övezi „világias” sikereit, de csöppet sem bánta, hogy irigykednek rá, nem azért, mert pedáns alakoknak tartotta a többieket, hanem mert a jövőért felelős szellemnek és egyszersmind egy becses örökség őrzőjének tekintette önmagát, olyan örökség őrzőjének, amely egy szép nap lehetővé teszi majd, hogy Magyarország visszatérjen Európába, és véglegesen ott is maradjon.

Azóta megváltoztak az idők, mondhatná valaki, a helyzet, amit felelevenítettem, már a történelem lezárt fejezete. Azt is mondhatják, hogy manapság a népszerűsítés inkább a média dolga, mint az egyetemé, és újra föltehetik az elkerülhetetlen kérdést: valójában mi az, ami továbbörökíthető Gyergyai nevelési elveiből?

Ebből a szemszögből folytatva a vizsgálódást, inkább érzékenységét és stílusát emelném ki, semmint módszerét. Aki csak beszélt vagy irt róla, azt hangsúlyozta, hogy milyen hihetetlenül közvetlen viszonyban állt a könyvtárral. Persze, könyvmolynak lenni önmagában még nem valami eredeti dolog. Gyergyaiban az volt a rendkívüli, hogy ezt a közvetlenséget át tudta adni hallgatóinak, fel tudta kelteni bennük azt az érzést, hogy nemcsak a könyvekkel kerülnek bizalmas kapcsolatba, hanem azokkal az emberekkel is, akik ezeket a könyveket irták. A lángelmével és az egyszerű tehetséggel, a hírességekkel és a szerény kismesterekkel egyaránt.

Föltételezem, hogy öreg barátom döbbenet nézne rám, ha azt mondanám, volt abban valami posztmodern vonás, ahogyan az egész könyvtárat fölhasználhatónak tekintette. És valóban, semmi sem állt tőle távolabb, mint az az elképzelés, hogy a játék a legfőbb szervezőerő, avagy az a nézet, hogy az igazság szétfoszlik visszfényének labirintusaiban. De ha osztozott a marxistákkal az aranykor utópisztikus kívánásában, az eljövendő posztmodernekkel volt rokon abban, hogy kevésbé érdekelte a rangsor és a merev lehatárolás.

Igaz ugyan, hogy leglelkesebben a nagy klasszikusokért rajongott – 1962-ben egész esszékötetet szentelt nekik –, de magát a klasszicizmus fogalmát is történeti változásainak fényében vizsgálta, társadalmi vonatkozásaiban, Valéryt idézve: „Egy művészet akkor klasszikus, ha az egyes ember helyett inkább egy szervezett és pontosan meghatározott közösséghez idomul.” Ilyen értelmezésben a „kiválasztottak” listája olyan névsort jelent, amelyet bármikor meg lehet változtatni, az „igaztalanul elutasított vagy félreismert” szerzők, „a szabályoknak fittyet hányó szabad szellemek” is felkerülhetnek rá – ahogya ma mondanánk – egyik vagy másik olvasóréteg elvárási horizontjának megfelelően. És az sem meglepő, hogy ebben az értelmezésben a kritikusként nem kell megtagadnia csodálatát a nem klasszikus vagy még nem klasszikus rangú szerzőktől, hiszen ki így, ki úgy, de mindannyian egy-egy szálát alkotják az irodalom folyamatosságát biztosító szötteknek,

egyszersmind valamennyien részét képezik annak a társadalomnak, amelyhez a „klasszikusok”-nak idomulniuk kell, és amelynek a „klasszikusok” csak legtökéletesebb képviselői lehetnek.

Más szóval a „kiválasztottak” mellett ott vannak a „kiválaszthatók”: együttesükben Gyergyai egy olyan, minden merev rangsortól ment csoportot látott megszerveződni, amelyet szíves szóval ajánlott hallgatói és olvasói figyelmébe, hogy azok – teljes jogú állampolgárokként – párbeszédet kezdhessenek a szabad és egyenlő szellemekkel. Nem kevesebbről volt számára szó, mint feltámasztani – minden iróniától megszabadítva azt – az irodalom republikájának nemes álmát, s felvázolni e republika működésének tervét a XVIII. századi szalonok mintájára, ahol is a társasági jelleg határozta meg a stílust: Gyergyai ugyanis ennek a stílusnak szellemében kívánta eljátszani a maga formáló szerepét.

Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Hallgatóim! Vajon az utókornak nem volna-e érdemes felújítania ezt a kísérletet, melyet a viták, az eszmecserek és a felvilágosult beszéd Franciaországa ihletett meg? Vajon legeredményesebben nem akkor tekinthetjük-e kortársainknak, más szóval ma is élő és ható alkotóknak a múlt íróit, ha egyenlő társként közelítünk hozzájuk? Véleményem szerint ez kettős előnnyel járna. Egyfelől öröndetes kiigazítaná a posztmodernizmust, amelynek túlzásai minden méltóságától megfosztják az irodalmat, másfelől korlátozná a nagy írók ideológiai célokot szolgáló, elviselhetetlen tömjénezését. Gyergyai szelleme kiváló ellenszere azoknak a rituális ünnepléseknek, amelyeket az évfordulókon szokás rendezni – amelyet most az ő centenáriumán rendezünk. Mert az olvasó csak akkor lehet szabad, vagyis csak akkor élhet teljesen ítélőképességével, ha a könyvekhez közelítve felsőbbrendűségi érzésétől csakúgy megszabadul, mint alsóbbrendűségi érzésétől.

Akik ismerték Gyergyai Albertet, talán azt mondják most, hogy nem vagyok hű szelleméhez, hiszen ő maga volt a megtestesült alázat. Valóban, én az *alázat* szót felcserélem a *tisztelet*tal. De minden befogadás választás és elutasítás egyben, s említettem már, hogy professzorom éppen a különbözőségével hatott rám. Vajon nem az-e a lényeg, hogy az ő tanításából kiindulva jutottam el a magam személyes álláspontjához? Meglehet, a szalonok módszere sem ültethető át abba az Európába, amely napjainkban a tömegkultúra felé tart. Gyergyai mégis ebből a világias rendszerből kiindulva akart olyan irodalmárokat nevelni, akik nem mondanak le arról, hogy az irodalomnak a társadalomban betöltött szerepén gondolkodjanak. A társadalom persze megváltozott azóta, de vajon vesztett-e bármit is időszerűségéből maga a kérdésfelvetés? Úgy tetszik, ebben az értelemben Gyergyai Albertnek, a *nyugatos* európainak, a demokrata tanárnak, az irodalmi republika művész-polgárának művét immár klasszikussá vált és ma is termékeny műnek tekinthetem.

Rába György

ÍGY LÁTTAM GYERGYAIT

Tapostam a ködöt, ahogy átvágtam a Vérmezőn. 1940. október végét írtuk. Nemrég döntöttem el, hogy a magyar mellett a gimnáziumban tanult német és olasz helyett a franciát választom egyetemi szaktárgyammak. De két év se volt hátra érettségiig, és francia nyelvismeretemet legföljebb hézagosan nevezhettem. Nagybátyám baráti kapcsolatban állt Gyergyai Alberttel, valamikor a húszas évek elején egy időben s közös baráti körben töltöttek néhány hetet Párizsban. Így aztán rávette Gyergyait, hogy hente egyszer társalogjon velem franciául.

Gyergyai apró, vese alakú padlásszobában élt a Logodi utcában, minthogy, más emlékezésekkel ellentétben, már akkor kilakoltatták az Eötvös Kollégiumból. Egy kézi mosdó képviselte a komfortját, a falakon végigfutó könyvespolcok fölött egy gyönyörű Egry-tájkép a szépséget. A bejárat melletti vasajtó már a padlástérbe nyílt. Aki abban a tető alatti odúban lakott, maga is már lom volt, a közösség félrevetette.

Az „öreg” nyomban közölte, sürgős munkán dolgozik, a Révai Kiadó megbízásából Edouard Estaunié regényeiről kell elemzést írnia: akad-e köztük magyar megjelentetésre érdemes mű? (Amint hazaértem, el is olvastam a Benedek-féle lexikonban az Estaunié címszót.) Ezért egy hónappal elhalasztotta beszélgetéseink kezdetét, de addig házi olvasmányul kölcsönadta Mérimée LA VÉNUS D'ILLE című elbeszélését. Ez volt az első remekmű, amit francia eredetiben olvastam. Befolyásolta is ízlésemet. Nem a különöset és a párját ritkító környezet vonzását hasonítottam magamba, hanem a formafegyelmet, sőt az iróniát, mellyel úrrá lehetünk a fantasztikumon.

Úgyiszlólván csakis irodalomról beszélgettünk. Leginkább Baudelaire-ről és Flaubert-ről. Baudelaire-képzeteimet, az elátkozott költő legendáját átváltoztatta egy fűrésző elme szigorú formateremtésének tiszteletévé. Magánszorgalomból elolvastam A MAI FRANCIA REGÉNY-t, s bár nem hatott rám olyan villanyozóan, mint Szerb Antal paradoxonokkal, aforizmákkal fűszeres stílusa, szemhatáromat kitágította annyira, hogy Mauriacról, Julien Greenről, Duhamelről tudtam végszavakat mondani. Nyelvtani hibáimat ritkán javította, hagyta, hadd lendüljek bele a folyamatos beszédbe, de meg-megajándékozott egy-egy gallicizmussal, pontosította valamely szólásban rosszul használt vonzatomat. Megtanított rá, hogy a „mintha skatulyából húzták volna ki” franciául *tiré à quatre épingles*, és a „következésképpen” *par conséquent* vagy *en conséquence*. Véleményeimet előbb helyeselte, olykor dicsérte, majd kifejtette egy eltérő nézet jogosultságát. Így nevelt arra, mennyire fontos egy gondolat körüljárása, a mérlegelés, de nem kevésbé a nézetek sokaságának az elfogadása. Irodalomszemléletét utóbb csigalépcső-gondolkodásnak neveztem magamban: körbejárva tört fölfelé céljához, ahol a személyiség belső zugaiba léphetett, egyszersmind egyre tágabb teret tekinthetett át. Ebben a fölfogásban később példaképének, Charles du Bosnak a mintáját, a „*megközelítések*” eljárását fedeztem föl, de alighanem lelkialkata is megnyilvánult benne, egy riadozó, állandó ugrásra kész, alapjában szorongó és visszahatásként ingerlékeny természet. Ellentétekkel, ellentmondásokkal is számoló egyéniségének lenyomata az állításokra kérdéssel, fenntartással is visszhangzó, csupa inda stílusa.

1941 nyarán megelégette az egyenlőtlen társalgást. Közölte, utolsó gimnáziumi évemben az érettségire kell összpontosítanom, ezért fölfüggeszti heti rendszeres társalgásunkat. Hébe-hóba ezután is meglátogattam. Már semmi sem feszélyezte, hogy személyesebb témákat is megpendítsen, legszívesebben Babitsról ejtett szót. Egyik alkalommal együtt indultunk el, s pár lépés után rákiabált az akkor már özvegy Török Sophie: megint baj volt az iskolában Ildikóval, menjen be Gyergyai, aki tanárként inkább megérteti magát kollégáival. Az „öreg” valóban szerzett újabb türelmi időt a kislánynak. A francia témakör sem került le napirendünkről. Sokat forgattam az ő szerkesztésében s a *Nyugat* sorozatában megjelent FRANCIA DEKAMERON-t. Az én kedvencem Roger Martin du Gard AFRIKAI VALLOMÁS-a volt, a kényes tárgyat szobrászujjakkal fegyvermező műve, az övé A JÁSZOL SZAMARA MEG AZ ÖKRE, Supervielle-nek a fenséges tárgyat gyöngéd játékosággal egyesítő elbeszélése. A dekameron előszavában Gyergyai a bőség zavarára panaszkodik, de előszóban a szűköséget emlegette, az amerikai meg az orosz kötetet dicsérte: irigykedett a „short story” mesterműveinek seregére. Egyik legértelmesebb eszmecsereinket erről a témáról folytattuk. Megkockáztattam azt a véleményt, hogy a francia hagyomány szerint az írót mindenekelőtt a jellem érdekli, a lelki élet kinövéseit, földrengéseit is ideértve, ehhez pedig a műfaj belső ideje kell, a „jellemfejlődés”, s ennek csak a regény ad teret. Gyergyai arra hivatkozott, az angol próza is, ellentétben az oroszok drámai érzékenységgel, emberábrázolásra épül, csak hogy a gall emberszemlélet fő alkotóeleme a moralista gondolkodás, az eseten túlmutató indíték.

A háború végkifejletében átélt viszontagságairól csak beszámolójából tudok egyet-mást. Szeméremből vagy a gyerekeim iránt érzett távolságtartásból, nem tudom, de megpróbáltatásairól hallgatott, ám hálával hozta szóba ismételt is, hogy Németh László két lányával küldött neki csomagot a táborba.

A háború után fél lábbal az Eötvös Kollégiumba kerültem. Mint budapestit csak bejárónak vettek föl, s amikor még hadifogságban szerzett mellhártyagyulladásom sorozatban újult ki, tagságomról le kellett mondanom. Ezért Gyergyai benti óráim csak egyszer-kétszer jelenhettem meg, de otthon, betegágyamnál meglátogatott, és anyám elképedésére déligyümölcsrel kedveskedett – akkortájt nem is emlékeztünk ilyesmire. Még a fordulat éve előtt utazott Svájcba; onnan küldte el nekem szabad verseit, juttatnám el Kassáknak, akivel ő szíves barátságot tartott, én meg külső munkatársa voltam. Kassák az *Alkotás*ban közölte a verseket.

Hazatérte után már Fillér utcai otthonában látogattam. Babitsról már olykor igen-csak személyes élményeket, sőt intimitásokat is mesélt. Elbeszélte, hogy Proust főművével a világháború alatt találkozott. Svájci háziasszonya hívta föl rá figyelmét, de ahogy restelkedve mondta, „falhoz vágta a könyvet”. Itthon Babits magasztalta neki Proustot, mire újra elővette a regényfolyamot. „Mihály útmutatására fedeztem föl magamnak igazán Proustot” – érzékenyedett el. Jóllehet a költő eredetileg francia szakosnak készült, és folyamatosan olvasott ezen a nyelven, minden francia levelét Gyergyai fogalmazta. Az évek múltával bizalmasa lett, ha nem alakult is ki köztük olyan szoros barátság, mint Babits és Schöpflin közt. A költő egyszer azt is elpanaszolta Gyergyainak, felesége egy idő után ahhoz a feltételhez kötötte a házasságot, hogy fájós hátát alkalomról alkalomra megdögönyözzé – bár lehet, a szégyenlős regemondó ezúttal eufemizmussal élt.

Persze elsősorban irodalmi anekdotákat mondott el Babitsról. Ismeretes, hogy az 1924-ben született PESTI ÉJ záróakkordjának hasonlata, „*mint két ing közt egy meztelen*

kebel”, áthallás Valéry CHARMES (1922) kötetében föllelhető LE SYLPHE című verséből: „*Le temps d'un sein nu / Entre deux chemises.*” Gyergyai ezt megemlítette Babitsnak, aki tagadta, hogy olvasta volna a francia verseskötetet. „De a *Nyugat*nak járt a *Nouvelle Revue Française* – így Gyergyai –, magam teremtettem a cserepéldány kapcsolatát a két folyóirat között, márpedig épp a szerkesztő, Jacques Rivière Valéry-tanulmánya idézte ezt a két sort is, tehát Babits ott olvashatta.” Én sem voltam rest, föllapoztam az *NRF*-ben az említett cikket, de az idézet ott nem fordult elő, úgyhogy Babits igenis a könyvet magát forgatta. A kölcsönös bizalom más természetű megnyilvánulására vall, hogy tanárom közlése szerint ő figyelmeztette Tamási Áron kivételes tehetségére Babitsot, így közvetve szerepet játszott abban, hogy az 1929-es Baumgarten-díj az erdélyi írók az anyaországban ismertté tette.

A katolikus költészetéről folytatott vita a *Nyugat* 1933-as évfolyamában zajlott, résztvevői Illyés, Babits és Gyergyai. A krónikás beszámolója Babits megosztottlelkűségére vetett fényt, de rávallott az elbeszélő engesztelhetetlen érzékenységére is. A *Nyugat*nak egyébként is paprikás száma, az 1933. április 1-jei közölte Illés Endre szigorú rostáját szlovenszkói magyar regényekről, s az érintettek kisebbségi sérelemre hivatkozva azonnal szervezték tiltakozásukat. Ebben a számban KATOLIKUS KÖLTÉSZET címen Illyés négy papköltő líráját boncolta, s kivált Mécs László költészetét vetette mélyreható műtét alá. De a franciával összehasonlítva általában is elmarasztalta a hazai katolikus lírát, s a két világháború közti magyar egyház hatalmi szerepében nevezte meg a magas művészet akadályát. Babits hithű katolikusként és bölcselő hajlamú művészeti bíróként egy hónap múlva szembeállította a felekezeti művészetet magának a katolicizmusnak egyetemességével; a cikk kicsinyelte a kortárs papköltőket, de a látszatát is kerülte, hogy szembehelyezkedjen saját egyházával. Gyergyai szerint Babits valósággal rábeszélte, hogy kapcsolódjék a vitába, mégpedig a katolikus álláspont védelmében. Gyergyai a *Disputa* rovatban csakugyan szembeszállt Illyésnek szinte valamennyi állításával, még francia arcképvázlatainak pontosságát is kétségbe vonta. Viszonzásában Babits kifogásolta Gyergyainak az ő nevéhez fűzött pontatlan hivatkozását, közbelépésének természetével, úgymond, Gyergyai a másik fél hadállását erősítette, azaz – ismét a krónika szerint – tartott attól, hogy Illyés megbántódik, ezért őt hagyta cserben.

Illyés a FRANCIAORSZÁGI VÁLTOZATOK-ban idézi föl, miként ismerte meg Párizsban Gyergyait. A hibátlan franciasággal fejtegető úr „zengő” kiejtése erre a kérdésre kész-teti: „Uraságod nem Somogy megyei?” Gyergyai választékos franciasággal beszélt; emlékirataiban Sauvageot az őszinte elismerés után csak egy ritka múlt idejű ige-egyeztetés olykori hibáját rója föl neki. Nem kevésbé igaz azonban, hogy ezt a szép gall szövegfűzést somogyi hanghordozás torzította. Az „öreg” mindhalálig nehezelt is Illyésre ezért a mondatért, noha tehetségét sosem vitatta. Viszont egyszer-egyszer dőfött rajta, például így: „Illyés kora hajnalban kel, és csákányozza, csákányozza a nyelvet.” *Il pioche, il pioche la langue...*

Atyai barátságaiban nemegyszer megnyilatkozott a pedagógus feljebbvalói ösztöne, gyakran jóindulatú, hébe-hóba tuskés beavatkozási törekvése más sorsba. Két év leforgása alatt természetének mindkét szélsőségét megtapasztalhattam. 1956 elején lehetősége nyílt egy vendégprofesszori ciklus eltöltésére a Sorbonne-on. Maga elé idézett, és elmondta, a francia tanszéken működnek ugyan jó tanerők, de az ő kollégiumait és szemináriumát mégis pótolni kell. Két lehetséges helyettesítője közt habozott, X. és köztem. X. ugyan ügyesebben beszél franciául, de maga „mélyebb”, mondta,

ezért magát jelölöm helyettesemül. Zárójelben: ez a jelző romanista szájából romanistára alkalmazva legalábbis kétélű. Mindenesetre Gyergyai azt javasolta, kezdjem meg francia beszédkészségem olajozását, ő már, tette hozzá, meg is kérte Madame Kassait, társalogjon velem hetente egyszer. A megtisztelő elhatározásnak néhány diszkurzív készségemet valóban fejlesztő, kellemes hónapot köszönhettem, de mivel az „öreg”-ről a kor szokása szerint valaki kedvezőtlen politikai jellemzést adott, elutazására nem kerülhetett sor, a forradalom s az utána következő események az én életemet is megváltoztatták. Két helyről is elkértek tanári posztomról: a Szépirodalmi Könyvkiadó s akkori nevén az Irodalomtörténeti Intézet egyaránt állást ajánlott föl. Az utóbbit választottam, és a világirodalmi osztály jövendő francia „előadójaként” október 20-án meg is jelentem a Ménesi úton, ismerkedési est címén. A következő hetekben megnehezült, meg is szakadt az emberek közti érintkezés. Aggodalmam Gyergyaiért a bölcsészkarra hajtott, meg is találtam a szobájában. Ki-ki a télikabátjába burkolódva, jó másfél órát csevegtünk. Én föltártam, írósztrájk lévén, erkölcsi akadályát érzem annak, hogy az Intézetbe menjek, azaz épp most magasabb társadalmi helyzetbe jussak, belőle a földindulás számos keserűségét hozta felszínre, és ontotta epés panaszait kollégáira. Mehetnékem támadt, Nagy Géza is betoppant, már ült a helyemen, mikor Róna Ilus benyitott pár szóra. Egyre idegesebb lettem, amikor Gyergyai kezét adott, és rám szólt: „Ugye mindaz, amit mondtam, köztünk marad?” Feszültségemben azt böktém ki, amit magamba fojtani akartam: „Ugyan, professzor úr, vagyok én is olyan rosszmájú, mint ön, mondhattam volna én is hasonlókat.” Ezután ész nélkül eliramodtam.

Gyergyai egy hónap múlva fölhívott telefonon. Akkor még a kádári államirányítás nem szüldött meg, exlex állapot jellemezte az Akadémiát is, ezért a kétes helyzetű Sötér helyébe Eckhardt Sándor személyében *homo regius* küldtek ki. Nos, Gyergyai közölte, előadta Eckhardtnek, mégpedig motiváció fölfedése nélkül, én habozom, egyáltalán elmenjek-e az Intézetbe. Eckhardt ugyan nem volt az az ember, aki egyéni problémákkal bibelődik, ám időszerű erkölcsi aggályaimat megértette volna, ez a csomagolás azonban fölbőszítette. Így aztán dühöngött, és Gyergyai tolmácsolása szerint, fente a fogát, hogy vélt fennhéjázásomért megtanítson kesztyűbe dudálni. Egy szó, mint száz: Gyergyai megfűrt. A megoldást az jelentette, hogy – nem utolsósorban Németh László fölhívására – az írósztrájk megszűnt, megkezdődött a társadalom kényszerű konszolidációja, s elfoglaltam állásomat az Intézetben.

Az „öreg” pedagógiai jótéteményei mellett eltörpült ez a parányi merénylete, le is vettem emlékezetem napirendjéről. Intézeti beosztásom, ami a *Világirodalmi Figyelő* – a *Helikon* jogelőde – francia rovatának gondozását is jelentette, megkivánta, hogy állandó kapcsolatot tartsak a romanistákkal, így a francia tanszékkel s immár nemcsak magánemberként Gyergyaival. Akkoriban a tájékozódás és beszerzés szűkössége miatt a *Világirodalmi Figyelő* nemcsak monográfiákat, hanem tudományos cikkeket is ismeretett, szükségem volt munkatársakra. Gyergyai figyelmeztetett egy-két érdemes volt tanítványára, például Somogyi Pál Lászlóra, Balzac és mások későbbi kitűnő fordítójára, de mindenekelőtt az Eötvösben volt tanártársára, a nagyszerű Kenéz Ernőre, aki annak idején nyelvgyakorlatokat tartott a kollégiumban, folyóiratunknak azonban nagy fölkészültségre valló, intuitív, egyszersmind árnyalt stílusú könyvkritikákat adott. Akkor az Intézet könyvtárosaként dolgozott, majd az Akadémiai Könyvtár osztályvezetője lett. Az ő mellőzöttsége szemlélteti, egy kis ország hogyan prédálja el a birtokában levő kincseket.

A forradalom történelmi vízvázlatja után Gyergyai félhivatalos minőségben Párizsban kereste a magyar irodalom népszerűsítésének lehetőségét. Útjáról az Intézetben számolt be. Tolmácsolta Raymond Queneau-nak, a nagy regényírónak, a Gallimard lektorának és a Pléiade-sorozat szerkesztőjének véleményét róla nem sokkal utóbb portrévázlatot is adott közre. Queneau azt tanácsolta, a magyar irodalom vagy „egzotikus”, azaz egyedülállóan jellegzetes remekeivel jelenjék meg franciául, vagy az új stílusvímányokat az eredetinel is jobban megvalósító művekkel. Azt már én teszem hozzá, az a bökkenő, hogy itthon mindmáig a múlt századi romantikus vagy éppen naturalista „Kraftausdruck”-okat tartják eredeti magyar megnyilvánulásoknak, holott ez a legavittabb kozmopolitizmus, melynek nemcsak magánvaló értéke nincs, hanem a külföld le is nézi. Intézeti szervezésben, de a bölcsészkaron vett részt Gyergyai egy Szerb Antal-emlékülésen. Sőtér mint elnök a kötelező normák szerint a méltott érdemeiről és korlátairól adott elő. A kiporciózás bántotta Gyergyait, és életkora védettsége mögül kilötte nyilat Sőtérre, egykori tanítványára. Ha Isten és a szerencse úgy akarja, mondta, akkor most régi, kedves barátja, Szerb Antal mérlegeli az elnöki székből Sőtért, és mutat rá a másik fél esetleges korlátaira. Egyébként, folytatta, ő is elsősorban szépírónak készült, akárcsak Sőtér, és tudományos tevékenységüket egyaránt ebből a szempontból kell megítélni. Ezt az emlékbeszédet a FELLEGJÁRÁS írója aligha sorolta kedves tapasztalatai közé, de Szerb Antal se köszönte volna meg.

Ha későn is, az akadémikusi rang híján Gyergyai elérte, amit öregkorára tudósi teljesítményéért, pedagógiai tevékenységéért s nem utolsósorban írói alkotásaiért a társadalom neki adhatott. Nem hallgathatom el, az Állami Díjnak nem örült. „Azt a díjat kaptam, amit a kiváló tehenészek” – panaszkolta. Nyugdíjas állapotát tevékenyen, ám fokozott sebzekenységgel viselte. A Filler utcai lakásban immár egyedül élt, de a legkisebb udvari szobában tanyázott, talán azért, mert ott nagyobb volt a csend, talán azért, mert onnan olykor legalább a ház lakóira, felületes ismerőseire láthatott, leginkább azonban valószínűleg azért, mert onnan a szomszéd lakásba, egy kedves ismerőshöz csengőt vezethetett közvetlen az ágya felől, hogy a magányos agglegény vészhelyzetben így kérjen segítséget. Puritánul berendezett, de furcsa szoba volt. A széles, fekete-arany lábazatú, empire heverő állandó bevetetlenségét pokróc takarta, egyetlen falát fődtek be könyvek, köztük a vaskos kötetekkel teljes Flaubert, még az ijesztően impozáns levelezés is, jeléül annak, hogy utolsó percéig sem adta föl dédelgetett s nyilván épp a vállalkozás túlméretezettsége miatt eleve kudarcra ítélt tervét, a BOVARYNÉ szerzőjéről irandó monográfia gondolatát. Ő maga igen kényelmetlenül, egy kerek asztal mellett, az udvari ablak világosságában kucorogva írt, mellette székeken könyvek, már beírt kéziratlapok, kívül időről időre az élet illúziójaként a jövés-menés közelsége. Miért dolgozott ennyire kényelmetlen helyzetben? Meglehet, korábban kényszerűségből szorult ebbe a testhelyzetbe, aztán lelki nehézkességből nem módosított rajta. Amióta egyszer együtt ebédelvén, azt tapasztaltam, igencsak édesszájú, mivel virágot mégsem vihettek neki, látogatásaim alkalmával cukrászsüteménnyel próbáltam meglepni, amit sértetten, méltatlankodva háritott el, akárcsak azt a följajnlásomat, hogy amikor egyre nehezebben mozgott, bevásárolok helyette. Hiányzott neki a tanítványok tisztelete, szavaira nyitott lelke és füle, alkalmasint ezért is billent meg belső egységűslya. Jóságát, segítőkészségét kevésbé gyakorolhatta, epéje ezért működött hevesebben. A méltatlan és méltó elismerés egyaránt fölkaavarta, indulatainak élet mind kevésbé tompította. Szállóigeként keringett a jelek szerint ismételt hangoztatott kijelentése: „Rónay György milyen derék, tehetséges, rokonszenves ember – volt,

amíg elnyomták.” Viszont joggal bántotta, hogy a Sorbonne-on vendégprofesszorként olyanok oktattak, akik a franciában nem voltak otthonosak. Egyszer megkérdeztem tőle, akkor épp ki a magyar vendégprofesszor Párizsban. „Most fogja elfoglalni a posztot Y.” – felelte. Mire én: „De hiszen Y. nem tud franciául!” Gyergyai észrevétele: „Mit akar? Már két hónapja tanul!”

„Gyöngge vagyok, együgyű, hiszékeny és tehetetlen” – vallotta önmagáról önkínzóan túlhajtott alázattal egy interjúban. Aggkorára gyöngeségét csakugyan érezhettük egyik-másik túl engedékeny kritikájában, de életrajzában a környező világra és emberi tulajdonságokra változatlanul fogékony elméje nyilatkozott meg. Proust-fordításán úgyszólván utolsó percéig dolgozott, bár akik gondozták kéziratát, úgy vélekednek, ezek a kötetek nem érik el az előzmény színvonalát. Ő maga kritikusként sosem azonosította az író és az embert, a klasszikusok megértésének módszerét mégis a személyiséghez és az alkotói szándékhoz szabtta. Amikor Babits-monográfiámon dolgoztam, megkérdezte, milyen módszert alkalmazok, s amikor azt feleltem, Babitsot saját költői törekvéseiből próbálok megérteni és megértetni, elégedetté tettem. A könyv alakban megjelent monográfia még eljutott hozzá a kórházban, s engem megnyugtat, hogy hozzá közel álló látogatóitól tudom, egyik utolsó örömét szerezte, hogy a szívének legkedvesebb kortársáról, Babitsról szóló könyvemet tarthatta kezében. Ez a mondat szép kicsengése lehetne egy Gyergyairól írott megemlékezésnek, de van ennél lényegesebb is. Személyétől, életművétől napokra, órákra sem búcsúzhatunk másképp, mint ha kijelentjük, hogy a francia irodalom és szellem magyarországi hatásáért senki sem tett többet, ezt a hatást senki nem terjesztette tanítványokban, követőkben, olvasókban nála gyökeresebben és szélesebb körben, márpedig a színes, fantáziában gazdag hazai literatúrának ha van egyáltalán valamire szüksége, az a karteziánus gondolkodásnak az ojtása.

Simonyi Imre

SZÁLFA

De aztán mint a szálfa!

A nád maradhat állva,
de csakis imbolyogva.
Te dőlj, ha dőlni kell
és törj, ha törni kell
– kettőbe vagy szilánkra.

De addig mint a szálfa!

BORRAVALÓ

Élni? Igen! – Csak épp nem minden áron.
Nagy áron? Talán. De nem bármi áron!
M meghalni? Igen. – Illő pillanatban.
S fizetni? Igen. – Gavallérosan.
Borralóként: tisztos életet
dobni a Bandának
a végső tényezőzason...

ANYÁM

N° 1

Az agyvérzés ezerkilencszázhatvannyolc
karácsony első napján érte.
Meghalt születése hetvenharmadik évfordulóján.

Úgy tűnik, az Úr is képtelen meglenni
idétlen és útszéli tréfák nélkül.

N° 2

Ha egy antik tragédiába írják,
az biztos, hogy ő szúrta volna le
a kényurat – ahogy én ismerem:
paraszti heroína volt.

Ám sorsa hitványabb szereppel verte:
magyar költő anyjának rendelé.
Meg is ütötte a guta
hatvannyolcnak karácsonyán.

Szentkuthy Miklós

NAGY REGÉNYTÖREDÉK (III)

Piperehűség, piperehűtlenség

Van-e szerelem igazában? A szótárban a szerelemnek elég precíz értelmezése van, ha oda is biggyesztik, hogy milliós variáció, lélektani lehetőség stb. De ez az értelmezés megvalósul-e? A férfiak számára a szerelem mindig sokkal több, mint szerelem: egyszerűen az egész élet összes tulajdonságának gyűjteménye, minden paradoxonának vagy egyetlen alapparadoxonának fókusza. Jelenlét és eltűnés, élet és halál, realitás és irrealitás, érdemes és nem érdemes, étosz és nihil: ezek a nagy fekete pillangók remegnek összecukott szárnyakkal minden női piperedobozon, piperehűségen, piperehűtlenségen.

A nő mindig az egész élet egyetlen problémahorizontba feszülése: és a költészet, a metaforák langyos árama nem egyéb, mint ezen örök problematikusság *sikkkel* való elfogadása – a Non *etikettje*. A nagy hűtlenek nem az új nőt szeretik, hanem az életet szeretik, mert oly végtelenül melankolikus azáltal, hogy lehetetlen benne a hűség. Szeretik a pacsirtákat, amint reggel kiverődnek a föld göröngyei közül, mint egy célt tévesztett kő, mellyel egy pacsirtát akartak agyonütni, szeretik a pacsirtákat a két nő kereszt hazugságának világításában; szeretik önmaguk heroikus életét lerongyolva a hűtlenség fakó ruhájában; szeretik Istent, a bűn végtelenbe karcsuló árnyékában. Egyszóval szeretnek mindent, kivéve a két nőt, akiknek legföljebb misztikus fokon hálások, hogy látni engedték számukra az egész világot a hűtlenség októberi tompa délutáni fényében. Hangozzék suta „blender”-nek: a szerelem mindig „világnézet” – végtelen nagybecsülése a nőnek azért, hogy nélkülük nem tudtunk volna mást nagyobbra becsülni, mint őket. Ez éppen a fenti: a teljes *semmibe vétel* és reszkető *mindenbe vétel* egyszerre. A nők számára meg a szerelem mindig sokkal kevesebb, mint a „szerelem”: mindig egyetlen ember vagy egyetlen esemény. Minden liaison tehát a legokeánikusabb hullámzó univerzalitás és a legcsökönyösebb, legegyszerűbben egy pontra ráhegyezett partikularitás üres game-je.

„Nem fog simán menni a dolog”

Amint felért menyasszonya lakosztályához, a hideg folyosóra néhány nyitott ajtóból párolgó álomszag, elhasznált fehérneműk éjjeli melege csapta meg az orrát. Az egyik szobában hangosan beszélgettek. Efféléket hallott:

- Csak itt legyen délig.
- Az biztos, hogy itt lesz, de nem fogja kibírni állva a ceremóniát.
- Nincs nagy ceremónia.
- Na, ilyesmik után egy fél percig állni, az is kín. És az izgalom!
- De most, miért most? És evvel a hülye doktorral!
- Fel kellene nézni.
- Isten őrizz, az gyanús lenne! nehogy megtedd!
- Tudod, azt álmodtam, hogy megh...
- Ssss, Szűz Mária, Szent József, irgalmazz!

- Nem fog simán menni a dolog, lehetetlenség.
- Az orvos mit mondott?
- Semmit. Összevissza beszél, ő is nagyon meg van zavarodva.
- Szegényke, szegény leányka, félájult volt, mikor föl vitték.

Fehér gyöngysor és: „imádlak!”

Narcissusz, a vőlegény mindezen felettébb csodálkozott: hát nemcsak ő kezdte ezt a napot nagyon is nem az esküvő irányában? A két beszélgető cseléd kijött a szobából, és erre ő rögtön beszaladt. Középen az óriási ágy, mint egy ember nagyságú szappantartó, elég magasan lebegve, a falhoz erősítve. Rácsaiban ott az ágy nemű, de nyilvánvaló, hogy senki sem aludt benne.

Narcissusz gyorsan bezárta az ajtót, és sebtében elkezd kotorászni. Egyszerre csak kiesik az ágyból, egészen magától, egy nagy igazgyöngysor. Először nem tudta, mi az, csak később nézett oda, és akkor látta a fekete szőnyegen a fehér gyöngysort. Fölkapta, kinyitotta az ajtót, körülnézett a folyosón, és elrohant. Mikor a lépcsőhöz ért, hirtelen visszafordult, még egyszer beszaladt a szobába, és egy nagy darab papírra egy ott heverő nagyon-nagyon tompára koptatott vörös ceruzával ráírta: „Imádlak. Ma! Tudod!” – és a papírost rádobta az ágyra.

Lerohant a lépcsőkön. Joanhoz! Joanhoz! Útközben száraz objektivitással megkérdezte magától: „Tehát kész az álomkép, indulhat a mérnöki pontossággal kitervelt nem-valóság?” Ekkor jött rá, hogy ezt valóban milyen jó volt megkérdeznie magától, mert az álomkép nagyon is nem volt kész.

Joan álomból frissen kikelt teste

...Joan öltözködik, öltözködik, de nem a hálósobájában, hanem a zöld szalonban, amely a kertre néz. A szalon már rég ki van takarítva; az álomból frissen kikelt teste élvezi az ellentétet a benne még melegen nyújtózó lustaság és a friss takarítástól meg az emlékektől éles, egyértelmű fotelek között: teste olvadó spanyolviasz az álom melegében, s ezek az agyontakarított bútorok: idegen pecsétnyomó. Körülötte hevernek ruhái, mind puha, a legelőkelőbb, legfinomabb ruha is olyan, mint egy rongy, csak a felvétel utolsó pillanatában lesz anatómikus. A cipő más: az már a felvétel előtt is emberszabású.

Igazgyönggyel elárasztott Joan?

...Joan azért öltözködik itt, mert... miért? mert a hálósobájában kidőlt egy nagy üveg kölnivíz, és a szaga tűrhetetlen. Joan nem tudja, milyen mozdulatokat végezzen így félmeztelenül a szobában: minden bútordarab vagy kerti perspektíva az ablakból valami délutáni teamozdulatot sugalmaz: harisnyáját nem tudja felhúzni, mert úgy kínálja azt először egy üres fotelnak, másodszor saját magának, mint uzsonnánál a gyümölcsös kosarat. A vendég udvariasan: „Merci, merci, csak úgy gyalog, ne fáradjon”, mire ő fogja a melltartóját, és odadobja a kandallóra. Jaj, ki hozza vissza? csöngessen?...

– Ki hozza vissza: persze én, Narcissusz. Ekkor jövök be a kis szalonba az igazgyönggyel, és erre elárasztja Joant az én gyöngyöm.

Az eszébe se jutott Narcissusznak, hogy a gyöngyöt így, felfűzve is oda lehet adni, ő csak arra gondolt, hogy eső alakjában szórja tele Joan félig öltözött testét a sápadt golyókkal. Ez az igazi szerelmi időpont és helyzet: levée, de nem a hálósobájában, ha-

nem a szalonban; lehetetlenül korán van, de a kitakarított szalon mégis már valami emberi és nem parkmélyi időt mutat; álom és valóság, nő és nőszerep, líra és kozmetika között áll éppen a nő. Voilà: Narcissusz hidja!

Joan inge s egyéb alsóruhája éppolyan színű, mint az ajándék gyöngyök. Túl-tisztaság és tisztátalanság szerelemtől idegen területein; félig ezüst, félig sárga, félig-félig.

A lehetetlenség nagy északi szele

Közeledett Joan villájához, kezében a gyönggyel. De kinek, kinek adja igazában ezt a nászból lopott násztalan nászajándékot? Saját álomszövő képességének vagy Joan álomromboló képességének? És véget lehet-e vetni a pszichológiának? Nem lesz-e valami ilyesmi az egészből: már álmában egyedül is érzi a semmit, a lehetetlenség nagy északi szelét, mely egyszerre glóbuszokká dagasztja a halál vitorláit, nem kell ahhoz Joan! Egy álomnak nem kell összetörnie, hogy összetörjék. És viszont, ha megjelenik Joan, nem alsóruhákban, nem a zöld szalonban, hanem úgy, ahogy az ő szerelmének a lehető legrosszabb: nem fogja-e úgy is, mégis, *szépnek* találni; a szépség már megint párkaszló, megint álom. „A szépség: aha, talán erről van szó végeredményben?” – kérdezte szinte kárörvendően, a végleg besavanyodott inkvizitorok hangján Narcissusz. Milyen egyszerű, milyen egyszerű: egyik végén az örök onánia, másik végén az örök szépség. Kész a szerelem: a gyöngyöt vissza lehet vinni.

De most már ott állt Joan villája előtt, a szalon kissé kiugró ablakai alatt. „A szerelem legszimbolikusabb gesztusa”: nos? Kezében a gyöngyök, és a következő pillanatban a szeme rá fog vetődni a szalonra. Úgy érezte, hogy tisztában van lelki topográfiájával...

a szerelem mindig pontosan egy metafora és egy cselekedet közé helyezi az embert...

testünk félig metafora, félig dráma, ezért lehetetlen minden. Szinte orvosi nyíltszeműséggel látta saját gyöngyszorongató-gyöngyhajlító mozdulatában az egészen praktikus mozdulat és az egészen haszontalan, sőt mozdulattal valójában már nem is mozgatható mozdulat keverékét.

A szerelem főparancsa: a férfi önmetaforázódása.

Mégis jó volt eljönni Joan ablakához: érezni teste kettéválását a költői ék és a cselekvéstörző felé. Mikor a gyöngyöt szál nélkül, csak mint esőt képzelte el, már ez is az „önmetaforázódás” tünete volt – valami nagy Vénusz-halandzsa, és szimpla donorgesztus mongrelsege.*

Csak rettenetesen kell akarni a csalódást, és akkor nem csalódunk?

Hirtelen benézett a szalonba: *a huzat zöld volt!* Nem is tudta, hogy sötét-e vagy rikitóan zöld, de mikor meglátta, úgy állt meg az élete az öntudatában, mint az almafalat Hófehérke torkában – majd’ megfulladt. Az egyik divány végén ott ült Joan, félig ruhátlanul, ezüstös-sárgás ingben, ügyetlenül babrálva szanaszéjjel heverő holmijai között. Narcissusz szédült: ilyen egyszerű a dolgok technikája? csak rettenetesen kell akarni a csalódást, és akkor nem csalódunk? Nem, az egészen biztos, hogy nem így van: saját hiúságát sértette volna, ha az élet ilyen együgyű

(ahogy a hotelportás saját hiúságát sérti, ha a vendég gyalog megy el és nem autón).

– Ha akarnám, hogy egészen meztelen legyen, és ezt azért akarnám, hogy a nem meztelensége annál jobban fájjon, akkor most akár meztelen is volna?

* Keveredése.

A lehetetlen álom megvalósult

Megint benézett az ablakon: Joan kezdte lekaparni a vállpántot magáról, mint egy rövidlátó bélyeggyűjtő gimnazista a borítékról a bélyeget.

– Megállj! – kiáltotta Narcisszus halálra rémülve. Joan nem hallhatta, de abbahagyta a vetkőzést; meggondolta magát: fönnhagyta az inget. Narcisszus azért jött ide, hogy végtelenül csalódjék, hogy áldozatot mutasson be a csalódásnak, hálaáldozatot. Ebben nem volt semmi perverz – mindenki lelke fenekén a kínzásokért hálás a nőknek, senki sem az ölelésekért –, ez természetes. És életében először: megvalósult az álma; az az álma, melyet kínos mesterkedésekkel úgy szerkesztett, hogy minden atomjából kiáltson (kiáltott is) a *megvalósulhatatlanság*: cusanusi abszolutizmussal konstruált óraműve az „ez így soha nem lehet”-nek. És most ez így, itt lett!

Először is át kell esni egy kis gongorizmuson: csalódott-e vagy sem? Csalódott, de nem a nőben, hanem a *csalódásban*: hiszen a lehetetlen álom itt van, megvalósult, sőt dirigálni tudja – Joan a következő pillanatban azt fogja tenni, amit ő, Narcisszus éppen akar. Mit tegyen Joan? Igazítsa kissé odébb azt a vázát az asztalon, noha éppen a harisnyahúzás közepén tart, hagyja abba, keljen fel a díványról, és menjen a vázához. Narcisszus leste: Joannak mélyen az arcába ömlött kibomlott haja, úgyhogy egy pillanatra elengedte félig felhúzott harisnyáját, hogy eltolja homlokából sörényét. Ekkor látta meg a vázát: kissé fölkelt, előredőlve a díványról, félig a haját, félig a harisnyát fogva, majd egy pillanatra eleresztve a harisnyát, odébb tolta a vázát, és visszahuppant a díványra.

Készségesen nyújtott kielégülés

Érdekes, nem jutott eszébe azt kívánni, hogy Joan szeresse őt, ölelje meg, jöjjön ki hozzá, vagy hívja be. Miért? gyávaságból? Sejtette, hogy ha azt kívánja, akkor az már nem teljesül? Vagyis akkor valóban elkezdődik a csalódás? De nem, de nem: ha most bemenne Joához (még sohasem beszélt vele), akkor nem lökné el magától Narcisszust. „Hagyna mindent” – ahogy a férfiak esetlen nyelvjárása mondja. De éppen ez a kiszámíthatatlanul rettenetes valami: megtudni, hogy mégis, mégis van szerelmi „lehet” is, nemcsak „lehetetlen”. Csak neki, Narcisszusnak lehetetlen minden, de a Non nem szerves része az érosznak. Ma megtudta, mert ma annyira összevissza tépte testét, múltját, jövőjét, hogy a világ dolgai nem kerültek saját melankóliájának bénító sugarai és árnyékai alá – mivel majdnem öngyilkos lett, a tárgyak, a nők megmaradtak eredeti helyükön, és ez az eredeti hely a férfi felé fordulás, a készségesen nyújtott kielégülés volt.

Narcisszus szorongatta az ujjai közt fonódó-csüngő gyöngyöt: – Na most, na most? hála vagy átok? – Soha ilyen megalázottnak, nevetségesnek és butának nem érezte magát, mint a megvalósult álom előtt: a nő most győzött igazán fölötte, most volt a nő isteni elérhetetlenségben, mikor olyan volt, amilyennek akarta.

– Ó, minden respektusom ekkora cinizmus iránt! – suttopta Narcisszus Joan felé – a nők azt akarják, amit a férfiak, csak én még véletlenül se voltam egy másodpercig sem férfi, ez az egész. Álom és valóság ellentéte nem a világ ősi Janus-sága, hanem az ő egyéni-egyetlen ügyefogyottsága. Nézte, sirva, átkozódva és tehetetlenül a szobában ide-oda járkáló Joant: világos, hogy őt, Narcisszust várja. Nem szavakkal, nem öleléssel, talán nem is szerelemmel, de púderja halványlila árnyalata az arcán, az inget szegő csipke hajlása a mellén, a harisnya elektrikus műselyem zizegése a térdén: mind ez *Narcisszusnak* szól. Hirtelen körülnézett a kertben, mint egy turista.

Magányos, elérhetetlen valóság

– Szóval erre van a valóság, a „lehet” útja. Hogy lehetett eddig elkerülni? – De ez a „valóság” számára már mégsem lehetett igaz valóság, hanem tőle független, magányos, elérhetetlen valóság. Ő nem mehet be Joanhoz: neki a Joan őt váró titokzatos valósága túlságosan csoda, túlságosan valóság isteni szenzációja, semhogy hozzányúlhasson. Hiszen ez olyan rendben van: meghalunk, mert nem valósulnak meg az álmok, és meghalunk, mert megvalósulnak az álmok. Mert ha egy álom megvalósul, akkor nem a valódiságának örülünk, hanem az álomfenségétől félünk: a megvalósult *álom* (neve mondja!) még álszerűbb álom; teljes álszerűségéhez még a valóság minden misztikus ereje is hozzáadódik – kétszeres álom. Joan valósága: Narcisszusz Joanról való álmainak örök álszerűsítése: most lett végleg és örökké álom. *Látni* a külvilágban az álmot, ó, ez szörnyű, ez megérdemli a gyöngyöt! És közben újból az „önmetaforázódás” kínjai: látta a gyöngyszemeket szanaszét gurulni, mintha saját lelke vált volna őszi, korai hóvá, mely lassan belepi Joan testét, melynél nincs többé értelme valóság és álom különbségének. Ezt a halott, örökre eltűnt distinkciót akarta beszórni gyönggyel: beszórni hóval. És a gyöngyszemek a többi nő is voltak, elmúlt napok és eljövendő násznapok; a gyöngyszemek Joan elhulló vére voltak: a szerelmi nihilizmus vak, vak hullócsillagai.

Lódobogás. Narcisszusz a lombok közé bújik

A következő pillanatban lódobogást hallott. Gyorsan jobbra-balra nézett, de egyelőre nem látott semmit. Ki jár erre? Ösztönszerűen el akart bújni: a szalonablak előreugró hasábjánál állt egy szinte földig érő lombos fa, levelei kékek voltak a nyugalomtól és a teljességtől, mint az éjszaka vége vagy a szilvák hamva. A lomb alá bújt: a lombos ágak oly mélyen lelőgtak, hogy lehajolva kellett alá mennie, mintha valami külvárosi pinckocsmába lépett volna. De utána vígan kiegyenesedhetett, mert a törzs körül széles körzetben szabad térség volt, az ágak csak a középponttól legtávolabb értek a földig. Különösök voltak a hangok, szagok és fények ebben a hirtelen-kalickában. Halk suhogást hallott, nem tudta, hogy a szél néma hintázásai alakulnak-e át itt sziszegő vizekké, vagy talán valóban esik, és míg kint észre se vette, addig itt, a levelek ezerszeresen sz-ekké, h-kká susogják egymásnak. A szagok: a levelekből dőlt a „szabad természet” ősi, paradicsomi nehéz illata, ugyanakkor (a lomb egész falszerűen sűrű lévén) a levegő fülledt, állott, szinte betegszobai meleg és hazug volt, mivel a levelek között alig áramlott be valami külső frissesség. A világitás az álmok, a tévedések és összeesküvések világitása volt, se nappal, se éj, sem semmi.

A lódobogás erősödött; Narcisszusz hallotta, hogy több ló közeledik. Kik ezek? mik ezek? emberi hang semmi. Egyik percben még csupa határozott vágatás, most egyszerre a közeli szuszogás? Paták helyett orrlyukakat látott; ez már határozatlanság, úgy látszik, nem tudják, merre menjenek. Most már semmi patadobogás, csak fújás. Szinte arcában érezte a hirtelen lefékezett lovak gőzét.

Mindig az ablakok

Ablaknyitás. Mindig az ablakok! Ezek a világ kétségbeesésgejzirei: előbb végtelen nyitottságukkal, most meg a hangjukkal...

Tud-e haldokló bolond vénasszony oly hisztérikusan sikítani, mint a legközönségesebb ablak a legközönyösebb nyitó kezek között? A kilincs hirtelen

fordulása, az üveg első zörrenése, az ablaksarkok csikorgó forgása, a végső kicsattanás, és közben az ütődő üveglemezek botlásszerű zörrenése: mindez egy bonyolult, szabályszerű agónia. A feszültség az első kilincsfordítás és az utolsó üvegrezzenés között: miközben repülnek a szárnyak.

„Ki az?”

Vajon ki fog megszólalni? Joannak kell. És Joan szól: – Ki az? – élesen, sértődötten, most már nagyon nem úgy, mint a megvalósult álom, hanem mint a megvalósult valóság.

– Különös helyzet – gondolta Narcisszusz –, tulajdonképpen nekem szólna ez a visszaütés, metsző „ki az?”, de most alkalmam páholyból nézni; nézzem és halljam: végeredményben hogyan utasítanak engem vissza, anélkül hogy engem utasítanak vissza. Vagy talán valóban én utánam kérdez? Talán a vágató, majd hirtelen bizonytalanságba torkolló lovak csak az én hallucinációim, és Joan lát engem a levelek kigyóhangú szövedékén keresztül. Engem lesnek-e vagy én leselek valakit? Erőltessem meg szememet, hogy átlássak, még jobban, az ágak rácsain, vagy gubóddzam össze, csináljak struccpolitikát, aludjam el?

Szinte megijedt az „elalvás” szó kiejtésétől, mert jól tudta, hogy ha valami utálatos helyzetben van, irtózatossá válik, szokta elfogni, nem hasonló sem ájuláshoz, sem álomhoz; valami anarchista, lázadó elalvás, a realitás lázas szatirája.

– Ki az? – milyen éles, kegyetlen kiáltás. Oly teljességgel hiányzott ebből a kérdésből még a szeretet lehetősége is, hogy Narcisszusz úgy érezte, egyszerre légüres térbe került, egy pillanat alatt e két szó elszívta előle a levegőt. Ijedt kísérletként megcsókolt egy levelet – úgy zizzent bele a fa nyugalmaiba ez a gyáva csók, mint a pókok futása néma bokorba. Ki az? – akár nekem szól, akár másnak, olyan, mint egy halálos ítélet. Ki az? – talán a legnőiesebb női kérdés: egy személyt agnoszkálni, mikor a személytelenség korszaka akar közeledni. Ki az? – ő, szinte szégyellte testét, nevét, egyéniségét, szégyellte vagy inkább bosszantotta, hogy valóban van olyan része életének, mely a „ki?” kérdésre felel, tehát valahogy távolról mégis jogosult lehet a női kérdés: ki az? Szeretett volna megsemmisülni, láthatatlanná válni, mint a szél, és erősnek lenni, mint a szél, hogy kikelhessen a lombok közül, beáradhasson Joan szobájába, és mindörökké torkába fojtja ezt a rendőrségi, vámhivatali, útlevélvizsgáló kérdést: ki az?

Ki az? – Senki, egyszerűen és kategorikusan senki. Szerelem. Pont. De ez lehetetlen: mikor szemben állunk egy nővel, mindig van testünk és nevünk, mindig egy észrevehető személyi dolog van jelen rajtunk; mindezek kihívják a kérdést: ki az? ki vagy? – De ha most Joan nem látja őt (és nem, nem láthatja), akkor ideális a helyzet: Narcisszusz jelen van, mint a névtelen szerelem tolatkó-alázatos hulláma, és a nő nem látja őt, mint személyt. De látja-e mint szerelmet? Ami azt illeti, valószínűleg inkább bujkáló tolvajra gondol, nem úgy nagy-nőietlen általánosságban „a szerelem közel-létére”.

Megérezni egy férfi jelenlétét!

Lehet? Minden szerelemnek így kellene kezdődnie: a nő ne a férfit lássa meg, csak jelenlétét érezze konkrétan, mint a hajnali világosságot egy nagyon sűrű erdőben, ahol a napot magát talán sohasem lehet meglátni. Csak a fény van jelen, irány nélkül, hiszen az erdő oly sűrű, hogy az árnyékoknak nincs helyük vasalt dimenziók előre

megvetett ágyaiba nyújtózni, minden összevissza van, a fényfoltok összevisszában járnak a feje körül, mint a madarak.

Nem lehetne egyszer ő is ilyen személytelen „szerelmi jelenlet” egy nő életében? Joan nem látná, csak tudná, hogy az egész park szerelem: a fák erotikus gyanúgóccok, az utak, a padok mind hirtelen a szereleméi...

(ilyet érez a leszegényedett tulajdonos, mikor az eladási szerződés után néz végig kertjén, ami most már nem az övé, vagy a német, amikor valami a franciáé)

Elég különleges Sebestyén vagyok

– Ki az, ki az! – De ez a kérdés ellenséges kérdés: Sebestyénre irányzott nyíl. Elég különleges Sebestyén vagyok: a kérdés nyilai tökéletesen átszúrják lelkemet, de testemet érintetlenül hagyják, fennakadnak a lombokon, és én a törzshöz vagyok kötözve. Viszont lelkemet azért találják el oly szörnyű pontosan, mert *nem* célozták őket: éppen Joan teljes bizonytalansága révén ölnek igazában. Mindenkit a gyanú öl meg, nem a rábizonyítás: ha valóban megtalálnak, az már csak epikai móka, formáság! akkor találtak meg, mikor még nem tudták, hol vagyok. Mert ez a rettenetes: tudni, hogy meg *akarnak* találni bennünket: ezt az akaratot érezni a levegőben sokkal fullasztóbb, mint aztán esetleg a kötelet a nyakunkon. Mikor még nem lepleztek le, világosan látjuk elfogatásunkat, mikor elfogtak, akkor kezdődik a homály, a hazugság. Most, ebben a pillanatban, oly végtelenül jogosult az elfogatás, az üldöztetés, mert nincs benne egyéb, csak a „fogolyság metafizikája”. Az a tény, hogy az élet lényegében minden és mindenki sintérkedése – utánunk! De mikor jönnek az igazi bírák és igazi tömlőcartertők: stupor, stupor!

A fiúk költők, az apák erkölcsösek

– A fiamat keresem! – Aztán, ezen mondat után egész halkán (mint egy kifordított vizesüvegből később még kihulló csepp), egész halkán – Bocsánat.

Az apja? Otthon megtudták, hogy ő itt van? Észrevették talán azt is, hogy elvitte a gyöngvőt? És most utánajöttek, és Joan szeme láttára botránnyt csapnak? Apja hangjának mindig végtelen *leszúktűőereje* volt: minden tárgyat és eseményt azzá redukált, *ami*. De vajon azzá-e, ami? Például, hogy most Narcisszus meghallotta ezt a hangot, az egész lombsátor, mely körülvette, hirtelen teljesen megsemmisült, pedig nyilvánvaló, hogy ez a lomb létezik. A fiúk költők, az apák erkölcsösek, úgyhogy egyik félnél sincs sose *az, ami*. Mi az, amit apja hangja, ha egyszer megszólalt, oly végzetes biztonságga elvesz a tárgyakból? Nem éppen azok költőisége, hanem inkább a mindenféleképpen értelmezhetőségük, és a kettő nem lesz egészen ugyanaz. Bizonyos szempontból Narcisszus élete *irrealitás*-léggkörben a tárgyakat sokkal praktikusabban kezelte, mint apja. Hiszen most ki akart bújni az óriási fa titkoló lombja alól, mert úgy érezte, hogy a fa nem takarja el, a lombok mindig és mindenütt átlátszók, úgyhogy idióta dolog mögéjük bújni. Talán ez a hang éppen nem azzá teszi a dolgokat, *amik*, hanem egyszerűen elpusztítja őket. A semmi! Az erkölcs! – hogyan függ össze a kettő? Narcisszus nem volt erkölcsstelen, sőt. De talán két erkölcstípus van: az egyik végtelenségig annak veszi a tárgyakat, *amik* (ez a fiú), és a másik mindent megsemmisít, mindentől független, tárgytól, irrealitástól, sőt valószínűleg Istentől is, és *csak* erkölcs: démoni erejű absztrakció.

Az öt védő lomb egy másodpercig ott reszketett a két világ között: 1) mint örök létezés, kimeríthetetlen próteuszi ontológiai örvény, költészet, szerelem, erkölcs, természet és rajzó istenek kék tajtékú kútja, és 2) mint örök nemlétezés, szegyenletes, kikarikírozott nemfontosság, egyszerű negativitás, mely arra jó, hogy folyton hirdesse: *csak valami, öt számúzóen és örökre kompromittálón más a fontos...* Másik dolog az „egy a szükséges”.

Csak egy szomj van: az igazságé

– A fiamat kereselem!

De vajon megtalálja-e, ha az a fiú rögtön megsemmisül ettől a hangtól? Meg: mert a fiúnak most semmi egyéb olyan nem fontos, mint az apja. Bármennyire valószínűtlen, de így van: Narcisszusz ugyan reggeltől estig a tárgyak világában élt, a minden létező mitologikus fontosságának tudatában, mégis apja hangja által kinyilatkozó „*csak az erkölcs*”-féle világot tartotta igazi valóságnak: azt, ami éppen minden tárgyi valóságot semmivé tett. Valószínű, hogy ebben nincs semmi paradoxon: akik az örültségig ontológiára hangoltak, azoknak magától értetődően el kell jutniuk e világban egy bizonyos ontológiatagadásig, amely csak formai variációja, patetikus kényszeralakja az ontológiakultusznak. Csak egy szomj van: az igazságé. E szomj mindig ebben a *naiv* azonosításban élte Tantalusz-sorsát: *ens* és *veritas* azonosításában. Narcisszusz számára az öt takaró sötétkék-világoszöld derengő tölgyfa megkülönböztethetetlenül valóság és igazság volt. Apja tölgyfasemmisítő „erkölcs”-hangja pedig egyszerre valami még alapvetőbb igazság benyomását keltette: tehát nyúlt utána.

– A te nemlétezésed: ez tehát a pompád, a fenséged, az ontológiai charme-od, ó, fa, hogy ezt mostanáig nem vettem észre! – mondta Narcisszusz, és két karral lökte, tépte szét maga elől az ágakat és leveleket; közben gondolta – tehát ez a Monna Vanna póza, élete, ez a meztelensége. Levetközni a fát, levetközni Joant, levetközni minden azonosságot is, és azt, ami ebből marad, odanyújtani apjának, hogy üsse, vágjon rajta végig, vádló mondataival.

Ostor és búskomorság

Mikor Narcisszusz kilépett a lombok közül, egy pillanatig ezt látta: Joant az ablakban, a gyepen két zsokéféle embert és az apját. De a következő pillanatban valaki nekirohant, és irtózatossággal végigütött rajta, valószínűleg egy korbáccsal vagy lovaglósostorral. Az ütés: még „erkölcsösebb”, mint a hang, a mondat. Milyen más, mint a vágás, a kardseb! Milyen más, mint a méreg – sőt nem is tudja, miért jut eszébe ez a szó is: milyen más, mint a *melankólia*. Talán éppen azért, mert valami váratlan rokonságot érzett az ostor és a búskomorság között. Az ostor nagyon hosszú lehetett, legalábbis úgy érezte, hogy homlokától a sarkáig egyetlen égésvályú fut végig, mint a teste izzó cipzára.

Vajon az ütés talált-e vagy nem talált? Vagy az örökös *félreütés* lesz igazán hatásos, ezért a legmegalázóbb? Annyira meghülyítette ez a váratlan csapás, hogy azt hitte, van ideje elmélkedni fájdalomról, vizsgálgatni azt...

(mint egy pillangót, melyet most végre sikerült
sértetlenül zöld hálójával rabul ejtenie)

...ezért okozott rendkívüli meglepetést, mikor a következő pillanatban, egészen más irányból és más alakban egy második ütés érte.

– Ez már a káosz! – gondolta.

Az első ütést még nem is érezte támadásnak, mintha nem is kívülről, hanem belülről, saját testéből jött volna: egyszerűen hirtelen sebbé izzása lett annak a lelki változásnak, hogy levetkőzte az ontológia fullasztó talárjait, és a csak erkölcs őrzőngő meztelenségébe lépett.

Égő víz

De a második ütés ezt a gondolatot megsemmisítette: otromba, esetlen támadásról volt szó, az ütlegelés emberi bosszútechnikájáról. Ekkor jutott eszébe, hogy egyszerűen elverik. Az apja üti?! Szerette volna látni, de ez lehetetlen volt, az ütések úgy érték, mint a forró víz, igen, pontosan mint a forró víz, szinte a gőzét is érezte az orrában. Közben hangok is érték, a hangok éppúgy, mint a rá-ráfreccsenő égő víz: az ostor, valószínűleg egyetlenegy ostor úgy vette körül, mint előbb a lombos ágak, mindenütt az ostort látta és érezte, szinte jólesett – alig elviselhető testi fájdalomban –; hogy az ütések így teljesen eltakarják, legalább senki sem látja, hogy ütik

Apja kiáltott, kiáltott...

(annak az embernek a hangján, aki oly ritkán szokott kiáltozni, hogy ha egyszer megteszi, annyira megijed saját erőtlen hangjától, hogy kiáltozásának oka egészen eltölpül saját hangjától való kétségbeesett félelme mellett)

...talán mert megtudta a reggeli önnászt, és ez vette el egészen az eszét? Apja nem gyűlöli őt. Noha most verte és tépte...

(noha fia úgy érezte magát, mint a fák érezhetik magukat, mikor egyik oldalukat lassan belepí bársonyos önzésével a terjedő moha, egyik oldalát [úgy látszik, már a földre teperték] lassan belepte védő, csillapító langyosságával a vér, az ütések vak tüze helyén)

Apja nem dühös! Apja fél!

Talán most megöli őt, de apja mégsem őt gyűlöli, hanem csak szenved, csak szomorú. Preciozítás ez egy „haldokló gallus”-féle embertől? Nem: Narcisszus érezte, hogy apjában is a túlzásnak amaz elfojthatatlan ösztöne él, mint őbenne. Ha apja egyszer szomorú, ha egyszer egy véletlen perspektívából belelát a világban bujkáló szomorúságkavernák egyikébe

(s a fia esküvőhajnali önfertőzése egy ilyen véletlen perspektíva volt),

s annak a kavernának a végtelensége úgy szakad rá, mint egy fuldoklási roham, akkor apja ott marad végig annál a szomorúságnál, egészen a kétségbeesésig, pusztulásig. Ezek az ostorcsapások: nem düh, csak szomorúság, bánat. Egyedül azok a ténfergő zsokéék ott a gyepen, ha még itt vannak, gondolják, hogy az apja dühös.

Apja végtelenül szomorú és végtelenül fél, fél a világtól, mindentől, ha a világban a szomorúságnak ilyen végtelen lehetőségeit látja. Apja nem dühös, nem gyűlöli senkit (az ő apja gyűlölni! – nevéseges). Az ő apja az eltévedt kisgyerek az éjféli erdőben, aki sir, ordít és lármázik, hogy elűzze félelmét, és kiáltozása önmagától is mindjobban elrémiti.

A szenny: kozmikus ízléstelenség

Narcissusznak egyetlen gondolata, vágya volt a vér bódító leple és az ostorütés lombjai között: megvigasztalni apját, elűzni a kísérteteket, akiktől oly rettenetesen fél.

– És ez a kísértet én voltam, én ijesztettem meg: oly könnyű elképzelnem magam reggeli önfertőzésemben úgy, ahogy azt apám elképzelte. Elképzelni mint bűnt, mint az ördögtől való közvetlen megszállottság gesztusait, tehát az ő vérét a legbiologikusabb kapcsolatban a Sátánnal, mintha én most visszamenőleg is meggyaláznám a kriptaszép arányosan múlttá érett holttesteit, mintha intrikából csináltam volna az egészet, hogy leleplezzem családunk szentjeinek (kettő van) vérét, hogy mindegyik holttestet eljegyezzem a szennyel, a nyilvános szennyel (hiszen egy szolgálátott engem). A szenny: másik nagy testvére a bűnnek – *kozmosz ízléstelenség*.

Nagy hűtlenség; a test önzése; abszolút csalódás

És talán valami nagy hűtlenség: apja imádta Narcissuszt, és most Narcissusz megcsalta őt önmagával. Az apa maga volt a szentimentalizmus, a szó legnemesebb értelmében, örök szeretetterjengés, és ennek nem lehetett nagyobb ellensége, mint egy másik ember testi-lelki önmagába fulladása, önzése. Mert az apa bizonyára tudta, mit jelent a test önzése, különben nem félt volna ennyire tőle, nem csalódott volna ilyen abszolútan. Miért *abszolút* valami az önfertőzés? Nem komédia-e, nem nevetséges-e apja handabandázása? Igen is, nem is. Igen: nevetséges, mert a világban sok minden létezik, kivéve a „causa sufficiens” nevű állatot. Apja örjöngése kétségtelenül aránytalan. Nem: nem nevetséges, mert minden kétségbeesésben, mániában ott van a fenégségnek, a belső monumentalitásnak konkrétuma, mely független tárgyától, okától.

Objektív és túlzó érzelmek tárháza

Van-e „arányos”, objektív érzelmi élet? Minden érzelem nem éppen magát az aránytalanságot jelenti-e? Vannak „adekvát” érzelmek: meghal a feleség, és ennek megfelelően a férj három napig étlen-szomjan búskomor, egy hétig táplálkozva szomorú, egy hónapig többet táplálkozva kevésbé szomorú stb. stb. Az ilyen érzelmek „objektív”-nek, arányosnak látszanak, tehát úgy látszik, hogy érzelem és aránytalanság mégsem azonosak. De biztos-e, hogy éppen ezek a normális lefolyású érzelmek az objektívek? Hogy a feleség halála valóban a fentebb leírt folyamattal alkot egyensúlyt: egyik serpenyőben a halott nő, a másikban a hozzá szabott, lemért érzéskészlet? Hátha objektívabb, pontosabb érzelmekkel bír az a férj, aki felesége halála után megőrül!

Elvben vannak „aránytalan”, túlzó érzelmek, a valóságban soha: ha ránézek egy vénlányra, aki a sztrichninmérgezetek halotti merevségével és kétségbeesésével nézi a kalitkában megdöglött kanárija tetemét, akkor lehetetlen ezt az érzést, ezt a belső agóniát túlzásnak neveznem, mert neki a kanári „mindene” volt, és a minden még sokkal nagyobb kétségbeesést is megérdemel. Viszont: miért tart mindennek olyasvalamit, ami evidensen és jellegzetesen *nem* minden, mint például egy kanári? De nem az-e mindig a „minden”, amit mindennek érzünk? A „minden”, a „rendkívül fontos”, az „abszolút érték” éppen *mind* érzelmi kategóriák, tehát tiszta nonszensz egy érzést aránytalanak vagy túlzásnak nevezni, ha azok „kis” dolgokra vonatkoznak; kicsi, ha kicsinek érzem; nagy, ha nagyoknak.

A világ ismeretlen istentől, abszolút hiánytól terhes

Narcisszus, aki környezetében mindig „túlzott” érzelmeket tapasztalt, gyerekkorától kérdezgette magától: az örült jogosan örül-e meg vagy illegálisan? mikor megőrül, helyesen jár-e el, igaza van-e vagy téved? mi az érzelem? Az biztos, hogy az érzelem valami logikum: aki nagyon erősen érez (mint most Narcisszus apja), az valamit nagyon *gondol*, és ezen gondolt nagyság alapján érez „túlzottan”. Tehát ha „túlzott”, akkor egy tárgyról vagy jelenségről (itt Narcisszus önfertőzése) tévesen gondolkozott, az a tárgy vagy jelenség valójában nem nagy. Ez éppen az ellenkezője annak, amit az imént gondolt: a tárgy nagyságát az érzelem determinálja. Az ember, úgy látszik, ösztönei szerint egyformán relativista és objektivista, egyforma erős ösztön bennünk bizonyos érzéseket túlzottnak vélni és az érzelmi „túlzás” fogalmát értelmetlennek találni. „E világ” tele van a fülledtségig „nem e világ”-gal, mint a forró nyári levegő a vihar lehetőségével. Mikor apja ekkora „kázust” csinál az onániából, akkor ennek a „felfújásnak” (ahogy cselédei mondják) az a jelentősége, realitása és megcáfolhatatlan aránya, hogy a világ a maga egészében mindig valami idegenségtől, haláltól, ismeretlen istentől terhes, valami abszolút hiánytól és válasznélküliségtől, vagyis a „nem e világ” univerzális fájdalommasságától; és ennek a kikerülhetetlen fájdalomnak úgyis időnként meg kell jelennie, színészkedőn testet öltenie: egy fájdalomnak nincs *egy* oka, de az örülségnek igenis oktengere egyszerűen a létezés. A döglött kanárija után haló aggszűz, a „jelentéktelen” onánia miatt megőrülő apa: ezek a világban jelen levő egyetemes kétségbeesésnek forrásba felselei. Halottakat nem és nem érdemes siratni, de azt a világot, amelyet szerelem és betegség, nyár és ősz, győzelem és halál mozgat, folyton és szakadatlanul siratni kell! Üres általánosítás a szó: „a világ”. Viszont mindenkinek ez a legkonkrétabb élménye, sőt az egyetlen konkrét: mindig „a világ”, „a lét” szerint élünk; reggeli ébredéskor mindenki (persze ki tudva, ki tudatlanul) először azt nézi meg, hogyan áll a világ, milyen is a lét egyetemessége, és csak ezen reflexmetafizika után nézi meg, milyen nap van, és kik jelentették be magukat délutánra.

A lépcsőkön való zuhanás: a megaláztatás koronája

Narcisszus egyszerre úgy érezte, hogy nem sima területen fekszik, hanem esik lefelé, valószínűleg egy lépcsőn. Szemét bizonyára elöntötte a vér, mert annyira öntudatánál volt, hogy nem tudta elképzelni, félálultság következtében nem lát...

(igaz, az ilyen lázas félöntudatnak egyik legjellemzőbb illúziója, hogy ő teljes öntudat)

Mióta tart a verés? meddig tart? A lépcsőkön való zuhanás a megaláztatás koronája volt: a fokról fokra botlás új morális hangulatot teremtett: ez volt a „züllöttség” igazi kifejezője és egyúttal büntetése. Az ütések ritkábban érték, viszont képtelen volt egyensúlyoznia magát, úgyhogy a lépcsőfokok vágták a testét. A lépcső fokai úgy szorították-tekerték körül izmait, mint csavart az „anya”. De ez nem soká tartott, mert egyszerre csak vízbe lépett, és a következő pillanatban el is merült benne. Még a vizet is ütök? Mintha hallotta volna az ostort a víz felszínén, anélkül hogy a testéhez ért volna... valami szinte melodikus hangot adott, mint egy mély zongorahúr. A hideg vízben hirtelen a szemét is kinyitotta, de tudta, hogy amit lát, nem hiteles: mintha húsz-harminc angolna cikázott volna körülötte, de ez bizonyára a láb szimbolikájában az ostor szerepe.

– Engem innen okvetlenül kihúznak, nem kell úsznom, nem kell a felszínre tömöm, nyugodtan alhatom... aludni! – azzal tarkója mögé tolt egy hullámot, mint egy párnát az ágyban.

Az apa: végtelen szomorúság a jövő, a démon műve iránt

Apja így jutott ide:

A kövér szolganak nagyon tetszett az az elképzelés, hogy a hajnali pikantériát elmondja az apának. Egy ideig még tűzögette a mirtuszokat és rózsákat, de minden egyes következő menyegzői virágot nevelésesebbnek tartott a látottakhoz viszonyítva. Végül is kezébe vett egy mirtuszt, másik kezébe a kis szögecskét, mellyel a kapuhoz verje, de valami belső erő lehetetlenné tette: nem, ekkora hazugságot nem lehet kibírni. Legjobban az lepte meg, hogy mikor így elernyed a keze, akkor a lehangoltság dolgozott benne, nem a komikum iránti mohóság. Mit csináljon? A mirtuszt csöndes undorral visszahajította a ládába, és megkérte a sovány inast, hogy azt a néhányat, ami még hátravan, rakogassa fel ő. Hol az ura? Mikor bejutott a hallba, megkérdezte, de nem látták sehol.

Az apa valóban bujkált, egyedül akart lenni. Először a virágházban rejtőzött el, melyet belülről bezárt. Mennyi virág! Soha életében nem törődött a virágokkal, de most éppen ismeretlenségük esett jól neki, hiszen az ismeretlenséggel magával akart egyedül lenni. Fia ma esküszik. Egyetlen fia. Nagy változás, nagy esemény. A nagy események pedig mindent jelentenek, felkavarják összes emlékünket, és rávetítik az ismeretlen jövő fényét, melyben ezek az emlékek értelmetlenek. Minden emlék olyan, mint egy forgalomból váratlanul kivont pénz, csillog és haszontalan. A múlt nem szolgálja a jövőt: a jövő mindig ellenséges, idegen és hazug. „Jó lesz”: ennél értelmetlenebb mondatot alig ejthet ki az emberiség. Ha egyszer „lesz”, akkor már rossz. Végtelen szomorúság töltötte el, és valami lappangó duh is, hogy nincs módjában a jövőt megakadályozni... nem ezt a jövőt, fia eljövendő házaseletét, hanem általában a jövőt.

– A jövő az ördög műve, a jövő a démon műve – gondolta, miközben a virágok között ténfergett, mint egy elbódult méh – a jövő oly csúf, mint az összes virág együttvéve! A jövő csak züllés lehet, jövő csak lefele van! hiszen a jövő a még semmi, és ki hisz a semmiben? A bolondok, a fiatalok, a jobbágyok, a politikusok.

Álljon elő a legrafináltabb inkvizítor

A papok? Csak most ne találkozzék egyikkel sem! Se a házikápolna papjával, se a püspök utálatos titkárával. Ők mindig a szenvedésről beszélnek, de még nem találkozott olyan szenvedésformulával, melyben elért volna. Amiről papjai beszéltek, az mind nem volt szenvedés. A szenvedés ez, ami most dúl benne: az élet elfogadhatatlansága. Elfogadni a szenvedést? Óvodista logikai hiba: elfogadni az ex definitione elfogadhatatlanságot. Mert ez, ez a szenvedés lényege: az élet elfogadhatatlan, az élet az el nem viselhetőség ördögi megvalósulása. A virágok a tanúk, a virágok a tanúk! Egy pap vitázzék egy virággal, tessék: álljon elő a legrafináltabb inkvizítor a legrafináltabb dialektikával, és győzze meg ezt a... ezt a...

(ja persze, ha a nevé tudná! A legközönségesebb virágok nevét sem ismerte)

nagy vörös holmit, ezt a vért vagy tüzet, győzze meg azt a sárga félarisztokratát, valami parvenü női virág, beházasodott, ki tudja, hogy? csak szép, végtelenül szép... győzze meg ezt az apró kék dolgot, azokat a sűrű sötétkékek pettyeket... csupa megvalósulása az élet elemi túrheteritlenységének. Minden virág anarchia! Ha nem lenne jövő, minden rendben volna.

Szerette volna ölelni, csókolni a fiát, de lehetetlen volt: a jövő, az emlékektől való szakadás már ott volt a testén és bent a testében, mint valami titkos vérátömlesztő gép,

szívta, szívta a vérét és színét, úgyhogy a keze közt nem maradt volna más, mint egy holttest: maga a jövő, gyertyaszínű aktját odadobva a múlt élő kertjébe. Ó, miért oly megfoghatatlan valami az idegen idő, a jövő? miért nem támadhatja meg, mint az ellenségét, mint aki a fiából holttestet csinál? Élni, élni, és csak azért, hogy nem élni, nem élni? Ki találta ki, ki találta ki ezt? Noha tudta, hogy ma az egész levegő oly abszolútan terhes a jövőtől és változástól, hogy igazi életre nem lehet reménye, mégis elhatározta, hogy begubózik az élők, a fiatalok közé: a családi sírboltba. Ott nincs jövő, tehát nincs halál. Ki találta ezt ki, ezt az örökös nem élni, nem élni komédiát? Egyszer valami bátor, de egészen heroikus párbeszédet kell folytatnia a papjaival, hiszen még sohasem vallotta be nekik őszintén, hogy milyen kétségbeesett a lelke mélyén.

Heroikus párbeszéd papokkal? – kézítusa, közelharc

Összefogni azt a néhány papot, akit ismer, káplánt, tudós inkvizitort, püspököt és kolduló barátot, bezárni őket fent a toronyszobába, és beszélni velük. Be kell zárni őket, mert különben elszaladnának, ha hallanák az ő kétségbeesését, blaszfém szomorúságát. Elszaladnának, mert félnének tőle, mint magától az ördögtől. Elszaladnának, mert nem tudnák elviselni azt a gondolatot, hogy a fél ország földesura, aki egy sétáján úgy díszíti magát kísérő püspökökkel, virágzó érsekekkel, mint egy nő az estélyi toalettjét ékszerekkel... hogy éppen az ilyen férfi kénköves nihilista, talán ő az ördög? Papjai milyen tanácstalanok lennének:

– Elátkozsanak, mint az antikrisztust, vagy eldobják hitüket, és hódoljanak a *primum malum*nak, mert soha angyalt, szentet nem láttak olyan meggyőzőnek, sem aszkétacellában, sem mennyei vízióban, mint *engem* látnának abban a szűk szobában. Hogy félnének mind! hogy feszegetnék a zárat, harapnák a kilincseket, elszökni az én kétségbeesésem pokoli igazsága elől, eltitkolni maguk előtt is: a szomorúságnak ilyen abszolútuma létezik, és így tovább hihessenek a fájdalom elviselhetőségében. De nem mehetnének ki! Egyszer dolgozzanak véresen, igazán, egyszer mentsenek meg egy lelket, kézítusával, közelharcban, velem, az enyémet. Mert mikor már végleg halálra gyötörtém őket, mikor látom, hogy mindegyiket meggyőztem: nincs az a teológia, mely vigasztalást nyújthat az ember, az egész világ szakadatlan jajgatására, akkor leterdelnék eléjük, és megkérném őket, hogy most, most, most vigasztaljanak meg! most, hogy életnagyságban, közelről látták a kétségbeesést, most cáfoljanak meg! most, mikor látják, hogy az lehetetlen, most mégis próbálják megtenni! A lehetetlennel kezdeni: ez az egyetlen isteni beavatkozása egy istennek.

...Ó, mit csinálna püspök testvérem? Tegnap még együtt vadásztunk, csuklóján úgy ült a sólyom, mint maga a Szentlélek Péter csontjain. Előkelők voltunk és boldogok, kissé nőiesek is a tegnapi bánattól, kissé merevek a reggeli Oltáriszentségtől, de azért a hajnal lassan sikongó kékjét az erdő ölében nagyon-nagyon szépnak találtuk, és sarkantyúnkkal vígan pedáloztuk optimista fortékba lovainkat. Mit szólna hozzá püspök testvérem, mikor ott fönk a cellában, egyetlen hizott, otromba gyertya fénye mellett látná és hallaná, hogy ez humbug volt? Hogy gyónásaim alatt a nihil örök vizei loholtak, a Nem és Nem és Nem-Léthé keserű tajtékjai, és most ezt egyszerre mind ráöntöm? Vitáznék velük nappal és éjjel, olyan volna kívülről az egész, mint egy titkos-rejtett tivornya; kiszivnám belőlük a hit utolsó cseppjét is, ördögimádókká, agonizáló nihilistákká vaditanám-kábitanám őket, és akkor, akkor! Akkor kérném őket, hogy győzzenek meg az élet szépségéről, értelméről, élhetőségéről. A fájdalom elviselhetőségéről!

...Vajon ki győzne? Látom a püspököt nagy díszben, amint még meg se érintette az én acheróni szomorúságom forrósága, és látom, amint az idő múltával hogyan olvad, hogyan sápad következetes és racionális jaj-örületem hatása alatt; hogy zsugorodik össze a püspökbot földön kunkorodó cérnahulladékká, hogy olvad össze viaszként a büszke mitra, mint valami folyékony paróka, gorgó frizurája, hogyan lesz tömény izzadsággá alba és casula, és mikor már csak zöld meztelen bőre maradt meg belőle, akkor a világi, a condottieri laikus terrorjával odaugrom mellé, és parancsolom, a banditák szigorával és türelmetlenségével parancsolom, hogy *cáfoljon meg!* hogy nincs, nincs igazam! legyen már vége a pipiskedésnek és mímelésnek, legyen vége annak, hogy én gyónok, kis bűnikéket, bűnicéket, és ők prédikálnak bánatkákat, bőjtöcskéket. En ott gyónni fogok: ők meg oldozzanak fel, győzzenek meg. Ott az ördög fog gyónni Istennek: az egyetlen értelmes, abszolút gyónás. Én vagyok az ördög? – azzal ránézett egy hosszúkás, vékony virágra, a virág pontosan a szár folytatása volt, csak más színű és kissé átlátszó – világos, hogy én vagyok, és ezek mind azok! – mondta végigsimitva a virágokat.

Valaki kívülről babrált a kilinccsel.

– Nem lehet! – kiáltotta, és azt a lehetetlen, szár alakú átlátszó virágot, mint az aeternum malum legkurvább kifejezését, gomblyukába tűzte...

Friedrich Judit

KÉT VILÁG HATÁRÁN

Christopher Marlowe (1564–1593)

Négy száz éve halt meg Marlowe – hacsak nem ő lett Shakespeare, Marlowe mivoltát túlságosan veszélyesnek ítélve. Elég paraszt gyűjtött a fejére. A heves, feszült, ugrásra és ugratásra kész fiatal drámaíró, akiről állítólag a ROMEO ÉS JÚLIA Mercutioját mintázták, az udvar elfogatóparancsára érkezett vissza Kentből Londonba. A vád eretnekség volt.

A magyar kézikönyvek úgy emlékeznek meg róla, mint akinek legfőbb érdeme, hogy I. Erzsébet királynő Angliájának drámai színpadán meghonosította a *blank verse*, vagyis a rímtelen jambus használatát, előkészítette a műfajt és a nyelvet Shakespeare fogadására, s hogy másik jelentős tetteről meg ne feledkezzünk, a Faust-témát is feldolgozta még Goethe előtt. Pedig a műveiből és a dokumentumokból előlépő Marlowe csupa szín, csupa vibrálás: Marlowe, az eretnek, Marlowe, a botrányhős, Marlowe, a világot ellentmondásaiban megragadó drámaíró.

Cambridge-ben tanult a Corpus Christi College diájaként, ami akkoriban azt jelentette, vagy pap lesz belőle, vagy tudós. Ide már tehetsége révén került: a cipész fiát korábbi iskolája ösztöndíja segítette Cambridge-be. A diplomaosztás közeledtével azonban az egyetem megmakacsolta magát: Marlowe komolytalan diák, túl sok időt

tölt távol a szorgalmi időszakban, ki tudja, talán a jezsuitáknak kémkedik, azért jár annyit idegenben. Nem sokkal VIII. Henrik után, I. Erzsébet alatt a pápista veszélyt az anglikán egyház nem vehette könnyedén – a katolikus skótok királynője túlságosan erős szövetségeseire találhatott az európai katolikus udvaroknál, ha trónkövetelő tervei voltak. Végül I. Erzsébet kancelláriája írt levelet a cambridge-i egyetemnek: az ifjú diák az ország ügyében volt távol, nagy szolgálatakat tett a királynőnek, nem szenvedhet hátrányt emiatt.

Nem a királynő nyakláncá dögében járt. Marlowe patrónusának, Sir Thomas Walsinghamnek rokona volt I. Erzsébet egyik első minisztere, Sir Francis Walsingham, aki csaknem teljesen a saját költségén titkosszolgálatot szervezett, s ennek segítségével meg is hiúsított néhány, Erzsébet királynő ellen tervezett merényletet. Ő intézte Stuart Mária elfogatását és kivégzését is 1587-ben. Amennyire tudni lehet, az ő szolgálatában járt Marlowe a kontinensen.

Sir Francis Walsingham köreiből ismerte meg Sir Walter Raleigh-t is, Virginia megalapítóját, a híres hajóst, költőt és történétíró, akit végül az etnikai tisztogatás spanyolok ellen alkalmazott gyarmati változata tett olyannyira nemkívánatos személlyé, hogy 1618-ban kivégezték.

Marlowe rossz hírének tovább erősítette, hogy ateista volt, és a kortársak tanúsága szerint minden lehető alkalommal vitába szállt a vallás számos tanításával. Az akkori felfogás értelmében ez istentagadásnak számított, bár, mint műveiből kiviláglik, Isten létét Marlowe nem feltétlenül vonta kétségbe: a feszültség éppen abból származik, hogy egyszerre tagadja és fogadja el a vallást.

A hatalom tüzeinek közelében élt, a tudás határait feszegette, mint hősei, Tamerlán (Timur) tatár kán, az 1370-ben hatalomra került, alacsony sorból felemelkedett nomád világhódító, és Doktor Faustus, az 1539–41 között meghalt heidelbergi humanista filozófus, tudós, mágus és szemfényvesztő. Minden bizonnyal ez a tűz emésztette el Marlowe-t is: egy nappal azután, hogy feljelentés érkezett ellene, melyben az ateizmus vádja mellett azt is megemlítik, hogy ügyében sok más, rangos személy is érintve lehet, 1593. május 30-án egy kocsmai verekedés során megölik.

Az irodalomtörténet hagyományosan úgy tekintette Marlowe halálát, mint istentelen életének méltó befejezését, legfeljebb néha igyekezett szerelmi drámaként beállítani a jelenetet. Az utóbbi évtizedek kutatásai azonban inkább a gyilkosság politikai jelentőségét hangsúlyozzák: közös patrónusuk szolgálatában állt az, aki Marlowe-t leszurta, mielőtt a drámaíró bajba keverhette volna a feljelentésben homályosan szereplő rangos személyeket.

De a hajdani és majdani király legendáján felnövekedett Anglia szívesen támasztja fel Marlowe-t halottaiból, és Shakespeare-ként reméli viszontlátni. Ilyen a kultusz hatalma. Dávidházi Péter nyomán: ha Shakespeare nem Shakespeare volt, akkor valaki más írta a Shakespeare-drámákat, és az volt Shakespeare, de ha Marlowe nem Marlowe volt, akkor Marlowe nem is volt, csak Shakespeare...

Persze nem mindenki kételkedett Marlowe halálában. Drámaíró kollégája és egykori lakótársa, Kyd, véres bosszúdrámák szerzője, aki a bűnesetet követő tárgyaláson Marlowe ellen vallott, és megerősítette az ateizmus terjesztésének vádját is, úgy tűnik, bizonyosnak tekintette, hogy Marlowe valóban nem él már. Akárcsak Petowe és Chapman, akik egy-egy befejezést írtak HERO ÉS LEANDER című kiseposzához, dicsőítve Marlowe nagyságát, és saját izlésük szerint alakítva a töredék voltában is gazdag és teljesnek tűnő művet.

A szerző halála? Nem csak a szerző kiléte bizonytalan és halálának körülményei rejtélyesek – a szöveghez sem térhetünk vissza biztos menedékként. A reneszánsz drámaíró a színpadra írt, a darabot játszani kellett, úgy, hogy sikere legyen, és ha ehhez a színészek vagy egy másik drámaíró ötletei hasznosnak bizonyultak, akkor azok is a darab szerves részeivé váltak. Mire kiadták, több év is eltelhetett a bemutató óta. Marlowe esetében pedig, akinek életében csak a NAGY TAMERLÁN jelent meg, a szerző korai halála lehetetlenné tett minden utólagos szerzői kiigazítást.

Máig leghíresebb műve, a DOKTOR FAUSTUS két kiadása közül az elsőt, az 1604-es, úgynevezett *A szöveget* sokan jobban szeretik, mivel elegánsabb, rövidebb, és hiányoznak belőle a szórakoztató betétek. Talán ez áll közelebb Marlowe eredeti szövegéhez, a szintársulat ezt a változatot játszotta Londonban a Rose színházban, és ezt vitték turnékra is. A későbbi változat, az 1616-ban kiadott, hosszabb *B szöveg* viszont teljesebbnek tűnik, bár nem tudni, mennyi belőle Marlowe eredeti alkotása. A modern kiadások általában az *A* és *B szöveg* kombinációi alapján készülnek, és olykor útbaigazítást adnak a korábbi kiadások jelenetelésbeli és egyéb jellegzetességeiről is.

Marlowe társszerzői és kiadói meglehetősen szabadon bántak az anyaggal, mint minden más darabbal a szerzői jogvédelem kora előtt. Henslowe, a Rose tulajdonosa például már 1602-ben négy fontot fizetett William Birdnek és Samuel Rowleynak a „*doctor foster*” megtoldásáért, akkoriban pedig négy fontért akár új darabot is lehetett volna kapni. Későbbi kiadások azután minden komikus elemet könyörtelenül kigyomláztak a darabból, arra hivatkozva, hogy azok társszerzői vagy kiadói betoldások. Arról a bizonytalanságról pedig még nem is beszéltünk, amit Marlowe esetleges öncenzúrája jelenthetett eredeti elképzeléseihez képest, akár a közönség megnyerése, akár saját politikai biztonsága érdekében toldotta meg a darabokat, vagy húzott belőlük.

De a külső cenzúrával is meg kellett küzdenie. William Empson, aki már egy 1946-os könyvkritikájában azt írja, ha Marlowe-t nem ölik meg olyan hamar, biztos máglyán égették volna meg elevenen, 1975-ben előadást tartott AMIT A CENZOR KIHÚZOTT A DOKTOR FAUSTUSBÓL címmel. Az előadás szövege ugyan nem maradt fenn, de a német FAUST-KÖNYV modern angol fordítója és Empson barátja, John Henry Jones 1987-ben megjelentette Empson tervezett DOKTOR FAUSTUS-könyvének anyagát, amit betegsége és halála miatt Empson maga már nem tudott befejezni.

Eszerint már az 1587-es FAUST-KÖNYV, az egyik első könyv-világsiker korabeli angol fordítását is erősen cenzúrázták, hogy ki ne derüljön az ördögöket finomabb anyagból gyúrták, mint gondolnunk kellene, s több közülük van a pogány istenségekhez és az úgynevezett „köztes” szellemekhez, mint a pokolhoz vagy a mennyországához. A „köztes” szellemek létét pedig az egyház tagadta, és egészen 1592-ig biztosítani igyekezett magának a jogot a színdarabok cenzúrázásához. Így a már többször előadott DOKTOR FAUSTUS szövegét is bekérték, és vagy öt-hatszáz sornyi anyagot kihúztak belőle, lényegében játszhatatlanná téve a darabot.

Ekkor írták le a szöveget, már ami megmaradt belőle, hogy meglássák, át lehet-e úgy dolgozni, hogy ismét színpadra állíthassák. Empson e cenzori döntésnek és az emiatt szükségessé vált sietős változtatásoknak tulajdonítja a DOKTOR FAUSTUS fennmaradt szövegeinek ellentmondásait és a kritikai értelmezések bizonytalanságait.

Az angol nyelv ekkorra az egységes nemzeti nyelv kialakulásának szakaszába lépett. A latin háttérbe szorulása és a sokféle középkori dialektus helyén fellépő modern nyelv megteremtése a nemzeti nyelvű irodalom kialakulásának feltételeit is.

Marlowe már angolul, hősi párrímekben, azaz rimes ötös jambusokban dolgozza fel Hero és Leander történetét Muszaios nyomán, de még latin hexametereket is ír Sir Roger Manwood halálára. (Sir Roger családjával jó barátságban volt, s más okból is hálás lehetett neki: az elhalt barát ugyanis annak idején igen megértően járt el, mikor Marlowe és Thomas Watson gyilkosság vádjával került elé.)

Az akkoriban elterjedő humanista szellemben nevelkedett I. Erzsébet, Anglia hatalmas és nagy műveltségű királynője maga is ismerte a klasszikusokat, a reneszánsz retorikát és logikát, és művelte az irodalmat. Marlowe Ovidiust fordít, Chapman, aki a HERO ÉS LEANDER művebb befejezését írta meg 1598-ban – már Marlowe halála után –, Homéroszt ülteti át angol nyelvre. Persze Chapman is megérte a pénzét, de őt legalább irodalmi vétekért, egy I. Jakab skót követőt kigúnyoló szatiráért zárták börtönbe Ben Jonsonnal, a VOLPONE szerzőjével együtt 1605-ben. Chapmané az a híres Homérosz-fordítás, amelyet mindaddig használnak Angliában, míg a XVIII. század elavultnak nem minősíti, és Pope újra le nem fordítja az eposzokat. De a fiatal romantikus költő, Keats ezután is felfedezi Chapman fordításában a klasszicista finomodástól olyannyira elütő, igazi homéroszi hangot, és szonettben üdvözli a fordítót, akinek verses bravúráját a modern, prózai angol Homérosz-fordítások már nem is próbálják megközelíteni.

*

Marlowe verse az egyik legnépszerűbb antológiadarab, A SZENVEDÉLYES PÁSZTOR A KEDVESÉHEZ című is, amely számos más költőt ihletett válaszra, és még többet paródiára (R. S. Forsythe egész könyvet írt a vers utóéletéről). A költemény egy rövidebb változata a PASSIONATE PILGRIM-ben, az azóta is jól ismert hosszabb verzió pedig az ENGLAND'S HELICON című antológiában jelent meg 1600-ban. De A MÁLTAI ZSIDÓ IV. felvonásában is idézik, és Shakespeare-nél is eléneklik, pontatlanul, A WINDSORI VÍG NŐK III. felvonásának elején – amit kalandosabb lelkű olvasók akár a két drámaíró azonosságára utaló újabb finom érvnek is tekinthetnek. Sir Walter Raleigh-től A NIMFA VÁLASZA még ugyanabban az ENGLAND'S HELICON-ban jelent meg, akárcsak egy ismeretlen költő MÉG EGYSZER UGYANARRÓL című verse. De John Donne is írt választ még abban az évben. S hogy tudjuk, miért nem állta meg senki szó nélkül, ízelítőül néhány könnyed stanza Szabó Lőrinc fordításában:

*„Jöjj velem, légy a kedvesem,
élvezzük ki a végtelen
erdők és hegyek örömét
s amit csak nyújt a domb s a rét.*

*Elülünk majd a bérctetőn,
alattunk nyajak a mezőn,
körüttünk zuhogó patak
s madrigált zengő madarak.*

- - - - -

*Zekéd szalma s repkény szövö
s korál s borostyán dísziti;
ha vonzza szíved szerelem,
jőjj velem s légy a kedvesem.*

*Pásztorok tánca s vig dalom
ébreszt majd minden hajnalon;
ha vonz a boldog szerelem,
jőjj velem, légy a kedvesem.”*

*

A SZENVEDÉLYES PÁSZTOR... stanzáival és a HERO ÉS LEANDER párrimes, játékos formájával szemben, amelyet majd Dryden és Pope fog tökéletes, zárt formává továbbcsiszolni, színdarabjaiban Marlowe a modern drámai formát, a rímtelen jambust használja. A rím elhagyásával az élőbeszédhez közelít a forma: a drámai szöveg közvetlenebbül hat anélkül, hogy sodrását, ritmusát elveszítené.

Ezt a formát Angliában találta ki Henry Howard, Surrey Earlje 1547 előtt nem sokkal megjelent Vergilius-fordításában: az AENEIS rímtelen daktilikus hexameterének fordítására használta a rímtelen jambikus pentametert. Nem sokkal később a drámában is megjelenik ez a versforma, de igazán a század végén, Marlowe műveiben kap szárnyra, aki már a NAGY TAMERLÁN-ban is ezt használja.

A rímtelen jambust nem Marlowe teremtette meg, hanem Surrey, s valójában a modern angol dráma atyja sem ő, hanem Kyd, fanyalog T. S. Eliot, de Marlowe újító-és teremtőerejét a kettő együttes alkalmazásában nem lehet kétségbe vonni. A DOKTOR FAUSTUS-ban az ördög és Faustus párbeszédeiben új hang szólal meg, és új forma erősíti fel ezt a hangot; Marlowe a drámai hatás kedvéért már magát a jambikus sort is feltördeli.

*

Az Erzsébet kori színház, amelynek mestere volt Marlowe, maga is két világot szolgált. A színészeket, ha nem álltak valamelyik nemesúr pártfogása alatt, könnyen bezárathatták mint csavargókat. E még meglehetősen feudális gyakorlat mellett kialakulóban volt a hivatásos és független, polgárosodott színház is a város, leginkább London szórakoztatására. A középkori templomok lépcsőiről és a fogadók udvarán rögtönzött színpadokról lassan állandó nyilvános színházakba költözött a színjátszás. 1576-ban építették fel Londonban az első színházépületet, amely 1598-ig működött Theater (Színház) néven. Egy évvel később, 1577-ben újabb színház épült, a Curtain (Függöny), s még a Swan (Hattyú) és a Globe (Glóbusz) néven újra megnyílt Curtain előtt, 1586–87-ben a Rose (Rózsa), amely Marlowe több darabját bemutatta az Admiral's Men társulatával.

A Rose-t már egy régebbi ház helyére építtette Philip Henslowe, és megtartotta a korábbi épület nevét. Valószínűleg nyolcszögletű, részben szalmatetővel fedett színház volt, melyet azonban 1605-ben, a bérleti szerződés lejártával lebontottak. A Bankside-on állt, egy Temze-parti negyedben, amely a középkorban bordélyházairól, felszenteletlen kurvatemetőjéről és medvehecceiről volt hírhedt. A föld egyébként Winchester püspökeinek tulajdona volt, akik annak idején bölcsen szabályozták a bordélyok működését, beleértve hivatalos óráik meghatározását is. VIII. Henrik ugyan 1546-ban bezáratta a nyilvánosházakat, de a XVI–XVII. század fordulójára azok ismét

kinyitottak. Ekkor azonban már a színházakkal kellett osztozniuk a közönségen: a Rose a Rose Lane-en, a Swan a Paris Gardenben, a Hope a Bear Gardenben, a Globe pedig a folyó partján, mind a Bankside-on nyílt meg. A városnegyed a XIX. századra tovább szelidült, és már inkább parkjairól, serfőzdeiről és fogadóiról volt híres, bár botrányban ekkor sem volt hiány. A LONDON ENCYCLOPAEDIA szerint itt történt 1850-ben, hogy Haynau Londonban járván a környék egyik serfőzdejébe látogatott, de a magyar menekültektől jól értesült fuvarosok megtámadták, megverték, és hosszú bajuszánál fogva rángatták végig az utcán...

*

A színház maga egy nyílt udvart körülölelő faépület volt, az udvar közepén emelt színpadra néző galériákkal, s itt a közönséget a Cambridge-ben művelt drámaíró nem csak klasszikus történetekkel szórakoztatta. Az emelet közönsége mellett figyelemmel kellett lennie a földszinten ácsorgó és mulató városi köznépre is, akiknek színházi izlését a vásári multságok és a moralitások gyakran nem kevésbé vaskos hagyománya alakította ki. Nem csoda, hogy a kritikusok az Erzsébet kori drámaírók legfőbb eredményeként (a hatásos cselekmény és a választékos gyilkossági módozatok leírása mellett) az erőteljes, élő nyelvezetet emelik ki.

Az emberek nem hallgatni és ámulni mentek a színházba. Az előadások délután, természetes fényben folytak, ahol a közönséget éppoly jól lehetett látni, mint a színpadot. De nem is bánták, ha nemcsak ők láthattak, hanem őket is lehetett látni: nagyon is részesei voltak az eseményeknek. Ez még nem a világos színpadkép kizárólagos uralma a sötét nézőtér fölött, nem a közönség valóságától elzárt, de annak nappali változatát minél pontosabban bemutató realista színház. A jelzesszerű diszletek és kellékek is arra utaltak, hogy a színpadon nem az élet, hanem játék zajlik, és a művilág felépítésében a közönség segítségére is számítanak. A színházi kísérleteken felnőtt mai színházlátogató sokkal kevésbé találná különösnek ezt a szemléletet, mint az azóta eltelt négyszáz év alapján gondolhatnánk.

*

A színház világa tisztán tükrözte a kor világképét. Az emberi lét színpadára felülről szállt az isteni áldás, és alulról, a süllyesztőből bukkant fel a kísértő ördög, büszkeséget, hatalomvágyat, tudásszomjat oltva a hősbe. Az Erzsébet kori színpad egyrészt a középkori moralitások örököse, másrészt a modern egyéniség drámájának színhelye. A világ ugyan végtelen, de mégis biztonságos, Isten teremtette, szférákba burkolt. A föld gömbölyű, de nem mozog, és körülötte forognak a mennyek (a szférák), melyek közül az alsóbbak a levegő birodalma, a változékonyságé, a szerencséé. Mindez építészeti pontossággal emelkedik egységes, sokrétű rendszerre. Amikor a világ szerkezetéről írnak Marlowe korában, az aligha tekinthető metaforának, véli C. S. Lewis: a világ szó szerint nagyszerű műalkotásként, páratlan eleganciájú remekműként áll a szemlélő körül – a hivatalos felfogás szellemében.

De a történelmi eseményeket nagyszerűen sűrítő és ferdítő Marlowe-darabok, a II. EDWARD, a NAGY TAMERLÁN és a DOKTOR FAUSTUS már a palota sötét zugaiba világitanak: az ellentmondások személyes, hatalmi és egyetemes sikon is kiáltók. II. Edward a szerelem nevében kegyenceitől semmit sem tagad meg, és a darab végén rettenetes halált hal. A reneszánsz Doktor Faustus nem örök ifjúságot kér, hanem a tudás hatalmát, mindenható erejét akarja megszerezni, és szintén kegyetlen véget ér.

A NAGY TAMERLÁN-ban a teljhatalmú hős halandó mivoltát ugyan nem ilyen hátborzongató szemléletességgel ábrázolja Marlowe, mégis az élet egyszerű, véges és megismerhetetlen volta felismerésének minden fájdalmával.

A DOKTOR FAUSTUS-t sok irodalomtörténész mint kései moralitásjátékot tartja számon: a hős minden kételye és harca ellenére a keresztény világszemlélet győzedelmeskedik, s ebben a szemléletben a halál megnyugvás, visszatérés a világ megbonthatatlan rendjéhez. A megváltás ígérete azonban nem egyértelmű, a halál Faustus esetében büntetés: már érezhető az új, tragikus dráma levegője. Marlowe-nál egyszerre érvényesül a középkori, komikus szellemű (ahogy Dante ISTENI SZÍNJÁTÉK-ának eredeti címében szerepel a COMMEDIA) moralitás műfaja, és a szkeptikusabb, világibb ág, a tragédia: az az érdeklődés, amellyel Marlowe az egyéni emberi ambíciók sorsát kíséri. E két világnézet közötti feszültség élteti a DOKTOR FAUSTUS-t, ebben a kettős fényben látjuk az emberiség sorsát. Így lesz Marlowe művészete az eljövendő tragédiák mintaképe, melyekben a tragikum forrása a főszereplő modern magányossága és az emberi élet ellentmondásosságága. Ez már Newton világképe felé mutat, ahol nincs egyértelmű fent és lent, nincs végtelen, nyílt látóhatár; az új világ már nem szimmetrikus, jól szerkesztett épület, hanem rengeteg erdő.

*

A DOKTOR FAUSTUS értelmezhető varázslókról és a varázslásról szóló példázatként, amelynek alapjául – az 1592-ben már angolul is megjelent német FAUST-KÖNYV, a forrásmű mellett – valószínűleg John Dee élete szolgált. John Dee ateista és veszedelmes varázsló hírében állt, meg matematikus is volt, ami már önmagában véve is ördögi praktika, hiszen a természetes világot szimbólumokban, számokkal írja le s vonja ellenőrzése alá. Másrészt a darab metaforikusan az Erzsébet-kor nagy problémáiról, a hatalom és a tudás kérdéseiről szól.

John Dee-t Marlowe személyesen is ismerhette patrónusán, Sir Thomas Walsinghamen keresztül, sőt Sir Walter Raleigh köreiben is találkozhattak, hiszen John Dee kapcsolatban állt az Éj Iskolája (School of Night) nevű szabadgondolkodó társasággal, amely Sir Walter Raleigh körül csoportosult, s amellyel Marlowe-t is kapcsolatba szokás hozni. Ez inkább azt az olvasatot erősíti, amely szerint Marlowe politikai gondolatköröket vizsgál szenvedélyesen: a lázadás és a hatalom, az eretnekesség és az egyház, a középkor és a modernség kérdéseit.

De az alkémia és a vegyészet, az asztrológia és az asztronómia, a varázslat és a tudomány közötti éles választóvonalat egyébként is csak azóta hozta divatba a nyugati civilizáció. Ez a nagy svájci és lorraine-i boszorkányégetések kora – a varázslókat azonban I. Erzsébet királynő és az arisztokrácia fogadja udvarában, mivel a varázslók, a boszorkányokkal ellentétben, a „köztes” szellemek segítségével dolgoznak. Empson szerint Marlowe, aki a varázslókról már Cambridge-ben is minden bizonnyal hallott, az *A szöveg* eredeti változatában megadja Faustusnak, amiért az még utolsó nagy monológjában is könyörög, a „köztes” szellem jogi státusát, és megszabadítja az örök idő-kig tartó gyötrelemtől.

*

De Faustus szörnyű halála az Isten és az ördög hatalmával való szembeszegülő büntetésének is tekinthető. És ehhez foghatóan rettenetes gyilkosság a Gavestont, kegyencét féktelenül szerető II. Edward halála is.

Mikor neves szerzők haragosan bizonygatják, hogy nem volt Marlowe-ban semmi

„ferde hajlam”, már sejteni lehet, hogy az irodalomtörténet botránytól tart. Persze, ha valaki észrevette, hogy a Derek Jarman-féle II. EDWARD Marlowe műve alapján készült, a filmváltozat megtekintése óta kétsége sem lehet afelől, hogy a homoszexualitás Marlowe horizontján jól kirajzolódó vonulat – és ha a biztonság kedvéért még a dráma nyitójeleneteibe is beleolvas, végképp nem érti, hogyan lehet félreérteni a helyzetet.

Már a HERO ÉS LEANDER-ben, az Erzsébet-kor közkedvelt műfajában írott, erotikus és mitológiai témájú kiseposzban is úgy tűnik, a férfiszépséget dicséri a költő. Herónak még csak ruhájában gyönyörködhetünk, amikor Leander már meztelenül veti magát a tenger habjaiba, Neptunusz nagy öröme, aki személyének szóló felajánkozásnak tekinti a szépséges ifjú közelségét. Míg Leander úszik, Neptunusz körülsimogatja, gyöngéden enyeleg vele (óvatlanul majdnem meg is fojtja), a költő hangja pedig örömmel, hosszan és részletesen számol be, mintegy a táv hosszúságát érzékeltetendő, az úszó ifjú tökéletes bájairól. Végül a tapasztalatlan fiatal pár egymásra talál, de Hero szépségéről csak mint az elérendő, de egyelőre még igen homályosan elképzelt páros öröm forrásáról hallunk – önmagában, leírás tárgyaként nem fontos. Ez látszik abból is, hogy Chapman, mikor végigviszi a klasszikus történet szálait, Marlowe-hoz képest mennyivel több figyelmet szán Herónak és az ő szépségének.

Írhatott volna Marlowe – mondjuk – hölgyközönségnek. Ahogy drámáiból is látszik, mindig tudta, kinek ír: talán női olvasókra számított. Végére is előfordult, hogy fivéreik neveltetéséből a hölgyeknek is jutott annyi, hogy megismerkedjenek a poézissal és néhány klasszikus szerzővel. I. Erzsébeten kívül még legalább három művelt kortárs hölgyről tud a feminista irodalomtörténet...

De ha nem az arisztokrata hölgyeknek írt, lehettek akár az új középosztályból is nőolvasói. Lehettek? Érdekes módon a középkori aranyművesek, könyvkötők és egyéb női céhmesterek, akik formálisan ugyan nem viseltek tisztséget, valójában azonban legalábbis egyenértékű, ha nem vezető tagjai voltak céhüknek, a reneszánsz idején elvesztették pozíciójukat: a férfiak több olyan céhet és szakmát intézményesítettek, ahol addig a szabályozatlanság jóvoltából számos nő dolgozott. S bár sok középosztálybeli nő vezetett saját vállalkozást, különösen, ha megözvegyült, a XVI. század elejére számuk erősen lepadt, hatalmuk nem volt. Nem valószínű tehát, hogy az ő jóakaratauk megnyerésére törekedett volna Marlowe.

Másfelől az is érdekes, hogy Marlowe félbehagyta a kiseposzt. Ha valóban Cambridge-i éve alatt írta a HERO ÉS LEANDER-t, lett volna módja, hogy befejezze. T. S. Eliot azt írja, Marlowe nagyon gazdaságos szerző volt: újra felhasznált sorokat, legjobb ötleteit többször is, és egyre jobb alakban. Ha nem fejezte be a HERO ÉS LEANDER-t, annak oka lehetett: például nem a történet tragikus vége érdekelte, hanem Leander szépségének leírása. És talán még a fiatal és tapasztalatlan szerelmesek egymásra találásának, vagyis a heteroszexuális szerelem konvencionális és megtanulandó voltának ironikus ábrázolása. Nem látszik nagy különbség a szerelem homo-, hetero-, illetve biszexuális megnyilvánulása között. Ami feltűnő, az inkább a naiv fiatalság és a rafinált férfikor különbözőségének ábrázolása – ezúttal a szerelemben.

Arra sincs semmi bizonyíték, írja Empson, hogy Marlowe egyetértett volna II. Edward könyörtelen kivégzésével, amelyet egyébként mesteri crescendoval szerkesztett meg. Igényelhetette ezt a befejezést a közönség vagy a cenzúra. Faustus és Edward azért a két bűnért hal meg, amelyek miatt Marlowe a halál árnyékában élt, kihívóan és pökhendien.

Babits szerint Marlowe „drámái a fény és kegyetlenség játéka: hősei, Nagy Tamerlán, Doktor Faustus vagy a Máltai Zsidó (Shylock ősképe) és II. Edward (a III. Richárd ősképe) a hatalmat és mohóságot példázzák... Bizonyos, hogy volt benne valami nagyság”. S hogy a magyar irodalomtörténet másik világirodalmi irányítójának útmutatásáról se feledkezzünk meg, hadd idézzem Szerb Antalt: „Ő alkalmazta először az új színpadi dikciót, a szenvedély, a hatalomvágy, a bűn óriásainak szájába való óriásnyelvet. Csupa hatalmas méretű, túlzó kép, egyre kéri az égboltot, hogy repedjen meg, istenek és csillagok a történés állandó odahívott tanúi, embereiből vad patakokban ömlik mindegyre az öndicséret, az átkozódás, a nagyozás, a harsogó pátosz...”

Magyarországon is kiadták Marlowe műveit, mégpedig az itthoni szokásoknak megfelelően kitünő műfordítók tolmácsolásában. Még az I. világháború alatt Rózsa Dezső fordításában, a Franklinnál jelent meg Marlowe három drámája: a MÁSODIK EDWARD 1914-ben, A MÁLTAI ZSIDÓ 1916-ban és a DOCTOR FAUSTUS TRAGIKUS TÖRTÉNETE 1917-ben. A NAGY TAMERLÁN első részét az Európa 1961-es ANGOL RENESZÁNSZ DRÁMÁK kötete számára Németh László fordította (a második rész magyarul nem jelent meg). A DOKTOR FAUSTUS a századfordulón Londesz Elek (Arad: Klein, 1895, ill. Budapest: Lampel, 1911), a Magyar Helikonnál 1960-ban András T. László, az ANGOL RENESZÁNSZ DRÁMÁK kötetben pedig Kálnoky László fordításában is megjelent. Színpadra azonban már alig kerültek nálunk Marlowe drámái. A II. EDWARD ugyan elhangzott a Magyar Rádióban 1949. november 25-én, Szobotka Tibor fordításában, magyarországi színházi bemutatóját azonban csak húsz évvel később, a *Nagyvilág* 1969/3. számában üdvözölheti Walkó György. Ekkor mindjárt kettős bemutatót ünnepelhetett a közönség: Budapesten az Egyetemi Színpadon az eredeti szöveg fordítását játszották, Szolnokon a Szigligeti Színházban pedig a fiatal Bertolt Brecht és Lion Feuchtwanger 1923-as átíratának fordítását mutatták be 1968. november 29-én. (B. Brecht: *LEBEN EDUARDS DES ZWEITEN VON ENGLAND* [Nach Marlowe]. Potsdam: Kiepenheuer, 1924.)

*

Az ember innen Magyarországról nem tudhatja, vajon csak a távolság okozta optikai csalódás-e, hogy a legtöbb hozzáférhető mű Marlowe-ról mintha 1964 körül íródott volna – avagy kritikai utóélete valóban évfordulók körül sűrűsödik: ahogy most halálának 400. évfordulója előtt tisztelgünk, akkor a születési évforduló hatására szökkenet szárba a Marlowe-kritika. De a legújabb irodalomelméleti irányzatok, mint például az amerikai Új Historicizmus érdeklődése amúgy is a reneszánsz drámát helyezte előtérbe, s talán új eredmények is innen várhatók. Az elmúlt húsz évben a formalista irodalomelméleti irányzatokból kiábrándulva az irodalmi szöveget ismét mint a társadalom-, gazdaság-, politika- és művelődéstörténet egyik aspektusát vizsgálják. Nem annyira az egyes szerzőkre összpontosítanak ezek a könyvek, mint inkább a műfajt helyezik el a kor társadalmi és történeti környezetében.

A Cambridge University Press 1990-ben A. R. Braummüller (University of California, Los Angeles) és Michael Hattaway (University of Sheffield) szerkesztésében kézikönyvet adott ki az angol reneszánsz drámáról *THE CAMBRIDGE COMPANION TO ENGLISH RENAISSANCE DRAMA* címmel, amelyben a színházak és a dramaturgia mellett a színjátszás társadalmi, kulturális és politikai feltételeinek is szentelnek egy-egy fejezetet. David Bradley 1992-ben megjelent, *A SZÖVEGTŐL AZ ELŐADÁSIG AZ ERZSÉBET KORI SZÍNHÁZBAN (FROM TEXT TO PERFORMANCE IN THE ELIZABETHAN THEATRE)* című munkájában a darabok színpadra állításáról ír, és arról, hogyan alakult a korabeli szín-

társulatok munkája és repertoárja. Stephen Orgel szerkesztésében új sorozat indult TANULMÁNYOK A RENESZÁNSZ IRODALOM ÉS KULTÚRA KÖRÉBŐL (CAMBRIDGE STUDIES IN RENAISSANCE LITERATURE AND CULTURE) címmel, amelynek első kötete szintén 1992-ben jelent meg: Douglas Bruster (University of Chicago) az angol reneszánsz drámát az I. Erzsébet és I. Jakab korabeli gazdaság és társadalom tükrében vizsgálja, és kialakulásában különös jelentőséget tulajdonít London gyors fejlődésének, illetve a változások nyomában járó értékbizonytalanságnak.

*

T. S. Eliot szerint A MÁLTAI ZSIDÓ bohózat, azzal a fajta humorral, amelyet a VOLPONE-ból ismerhetünk, DIDO, KARTHÁGÓ KIRÁLYNŐJE pedig az új marlowe-i stílus képviselője, mely sohasem engedi át magát teljesen a komolyságnak. Almási Miklós kifejezésével élve azt mondhatnánk, a romantikus ironia előfutára ez a stílus: mindig két állapot „között” van, a megfelelő pillanatban mindig a karikatúra határát súrolja. De lehet ez a műfaj sajátosságainak tudatos kiaknázása is: végül is a drámában több álláspont ábrázolható hitelesen, egyszerre elfogadhatatlanul és objektíven bizonyíthatólag. Ez a látásmód azonban nem csak drámáiban jellemzi Marlowe-t: ilyen a HERO ÉS LEANDER is, ilyen egész világa.

Michael Mangan szerint ezt a hatást metaforáival éri el Marlowe: gondolatainak kétélűségét olyan költői képekben juttatja kifejezésre, amelyek egyszerre értelmezhetők képletesen és szó szerint. A DOKTOR FAUSTUS esetében ez különösen érdekes, hiszen a darab maga is több metaforikus szinten értelmezhető.

*

Az az igazi kérdés, írja egyik korábbi kritikusa, hogy Marlowe radikális volt-e vagy konzervatív. Manapság, a dekonstruktivista irodalomelmélet fényében ez úgy hangzana: nem az az érdekes, radikális volt-e Marlowe vagy konzervatív, hanem hogy művei a két véglet közötti átmenetet mutatják, az oszcillálás nyomát őrzik. A folyamat, a kettősség, a változás feszültségét.

Sulyák István

REJTÉLYEK MARLOWE ÉLETÉBEN ÉS HALÁLÁBAN

Christopher Marlowe nevével 1944-ben találkoztam, véletlenül, azon a pénteki napon, amikor Szerb Antal utolsó magyaróráját adta le a Vas utcai felsőkereskedelmi III. B osztályában. A következő hétfőn kellett bevonulnia munkaszolgálatra, ahonnan nem tért vissza többé. Mi büszkéek voltunk arra, hogy osztályunkban Szerb Antal tanítja az irodalmat, de sejtettük, hogy egy tragédiának vagyunk érdemtelen és akaratlan haszonélvezői. A hét elején terjedt el a hír, hogy Szerb tanár urat elviszik. Korábban is kértünk már autogramot egyik vagy másik könyvére, de azon az utolsó magyarórán

sokan álltunk sorban Szerb Antal asztalánál. Akkoriban jelent meg A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA – a legtöbben azt dedikáltatták. Én A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-t vettem meg az egyik Múzeum körüli antikváriumban.

A HÉV-en hazafelé utazva ütöttem fel a könyvet, találomra az angol drámáról írt fejezetnél, ahol Christopher Marlowe-t tárgyalta. Elolvastam, és megilletődöttem bámultam a néhány sort Marlowe romantikus életéről. Akkor már harmadik éve tanultam angolul, és minden héten kaptunk egy közmondást, valami bölcs idézetet vagy néhány verssort, amelyek akaratlanul is általánosított véleményt formáltak az emberben az angol karakterről. Akkoriban vettük az egyik angol királytól származó szállóigét a négy jó öreg dologról: *Old wood to burn, old book to read, old wine to drink, old friend to trust*,¹ és valahogy ellentétet éreztem az efféle bölcselkedések alapján alkotott angol karakter és a Szerb Antalnál olvasottak között. Christopher Marlowe szegény sorsú és a szegénységbe visszazúlló értelmiségi volt, aki korhely, fékezhetetlen, istentagadó életet élt, kigúnyolta a szent dolgokat, és kocsmai verekedésben szúrták le egy utcalány miatt – állt a könyvben.

Odalett a nyugodt, magabiztos, tartózkodó és zárkózott angol karakter, amit a nyelvtanórákon a bölcs közmondások teremtettek, és a villoni rajongó, hangoskodó, nagyképű, bohém fenegyerek lépett a helyére, amit az akkoriban kézzől kézre adott Faludy-fordítás sugallt. Ha a képzelet szenvedhet tudathasadást, akkor engem az rúgott fenéken – nem tudtam még persze, hogy a Faludy-fordításoknak annyi közülük van az igazi Villonhoz, mint az én közmondások és királyi dictumok alapján elképzelt, általános angol karakterképemnek a ténylegeshez.

A kanadai Marlowe-kutató, Leslie Hotson 1925-ben bukkant rá a Marlowe meggyilkolásakor felvett hivatalos halottszemle jegyzőkönyvére, amelyben Deptford város királyi biztosa, William Dalby részletesen feljegyezte a történeteket. Összevetve a jegyzőkönyvet a később feltárt kollégiumi dokumentumokkal és egy 1957-ben talált levéllel Marlowe hollandiai titkos küldetéséről, kiderült, hogy Marlowe az Erzsébet korabeli hírhedt kémszervezet vezetője, Sir Francis Walsingham szolgálatában állt. Walsingham az örökké gyanakvó királynő megbízásából spiclik, feljelentők és *agent provocateur*ök kiterjedt hálózatát építette ki. Az okiratok szerint Christopher Marlowe-t 1585-ben szervezték be a kémhálózatba Walsingham titkára, Nicholas Faunt révén. Abban az évben Marlowe többször hosszabb ideig távol maradt a kollégiumtól, több ízben volt külföldön, az egyetemi kintinban pedig egyik napról a másikra néhány *pence* helyett két shillinget kezdett költeni hetente (ez ma körülbelül hatvan fontnak felel meg).

Marlowe 1585-ben festett portréját, egyetlen hátramaradt arcképét 1953-ban találták meg egy omladozó cambridge-i épületben. A portré sápadt, kaján képű fiatal embert ábrázol, jól szabott bársonyzekében, aranygombokkal a zeke ujján. Az embert akaratlanul is a hideg tekintet és a nőies ajak ragadja meg ezen a képen. Marlowe bal kezét a zubbony hajtókája takarja, és a szemlélő arra gondol, ugyan mit rejtegethet alatta. A portrét Sir Francis Walsinghamtól kapott első fizetéséből rendelte meg. Életfilozófiáját később a II. EDWARD² című drámájában hagyta az utókorra:

„You must cast the scholar off,
You must be pleasant, bold, proud, resolute,
And now and then stab, as occasion serves.”³

Marlowe 1564-ben született, ugyanabban az évben, mint Shakespeare. Az apja jó módú csizmadiamester volt Canterburyben. Shakespeare apja kesztyűs- és bőrfeldolgozó mester volt, tehát a szülők társadalmi helyzete is nagyjából megegyezett. Csak-hogy amíg Shakespeare a gimnáziumi érettséginek megfelelő *grammar school* után nekilátott az életnek, Marlowe tizenhét éves korában a cambridge-i Corpus Christi College-ba iratkozott be, ahol 1587-ben, huszonhárom éves korában némi nehézségek áthidalása után diplomát szerzett. Az egyetemi hatóságok először megtagadták a diploma kiállítását, mert azzal gyanúsították Marlowe-t, hogy titokban Rheimsbe, a száműzetésben lévő római katolikus szemináriumba akart beiratkozni, ami főbenjáró bűn lett volna az Erzsébet kori Angliában. Az államtanács azonban igazolta, hogy Marlowe bizalmas és fontos politikai küldetésben volt külföldön, és ott „*jól és hűségesen szolgálta Őfelsége kormányát*”, amiért jutalomban is részesült.

Marlowe a klerikális pálya helyett – ami végzettségénél fogva nyitva állt előtte – az irodalmat választotta, és csakhamar hírnevet szerzett magának a londoni színpadokon. A nagyképu fiatalember hamarosan hírhedtté is vált. Megbotránkoztató kijelentéseit, mint például „*Minden férfi bolond, aki nem szereti a dohányt és a fiatal fiúkat*”,⁴ „*Gá브리el arkangyal a Szentlélek kerítője volt*”, „*Krisztus úgy használta Szent Jánost, mint a szodomai bűnözők egymást*” s a többi ehhez hasonlót szájról szájra adták tovább. Ugyanakkor drámái és tragédiái vonzották a londoni közönséget: drámái rendkívül népszerűek és elkepesztően szövevényesek voltak, a tragédiák pedig komoly, csaknem burleszkszerűen vad történetek. De a londoni nyárspolgárok és a klérus tagjai a fejüket csóválták: „*a szellemesség az ég ajándéka, a vétek a pokolé*”, ez volt az általános vélemény. Marlowe fő bűne az ateizmus, a blaszfémia és a homoszexualitás volt, annak idején mindhárom törvényszegésnek számított. Különböző vádakkal több ízben letartóztatták: egyszer verekedésért, amikor leszúrta egy kocsmáros fiát, Hollandiában pénzhamisításért,⁵ Canterburyben pedig párbajozásért vették őrizetbe. Két alkalommal ült rövid ideig börtönben, de az eseteket többnyire a bírói eljárás előtt eltussolták.

Marlowe a XVI. század végi angol irodalmi élet *enfant terrible*-je volt. Szerepéhez illően, fiatalon lelte tragikus halálát. A korabeli halottszemléből az tűnik ki, hogy egy kocsmai verekedésben bizonyos Ingram Frizer szúrta le, önvédelemből. De képzeljük magunkat e körülmények közé, a vonatkozó időbe és térbe – a Leslie Hotson által 1925-ben nyilvánosságra hozott korabeli jegyzőkönyv segítségével. Tehát 1593 májusában vagyunk.

A hónap ötödik napján egy ötvenhárom soros, kötetlen formában írt, blaszfémikus és a holland protestánsokat becsmérlő balladát tűzött ki valaki az Angliában menedéket talált hollandusok templomának kapujára. A vers a *Tamburlaine*⁶ aláírást viselte. (A mai szakértők azonban minden kétséget kizárva megállapították, hogy a primitív, csiszolatlan és helyesírási hibáktól hemzsegő sorok nem származhattak Marlowe tollából.) 11-én Marlowe régi barátja, Thomas Kyd a kánpadon bevallotta, hogy a kéziratot, amit a szobájában találtak, és amely Jézus Krisztus isteni mivoltát tagadta, Marlowe írta. 18-án az államtanács kivizsgálást rendelt el Marlowe ellen. Marlowe 20-án jelent meg a tanács előtt, de nem tartóztatták le, ami e körülmények között hatalmas pártfogó befolyására mutatott. 27-én, három nappal Marlowe halála előtt egy Richard Baines nevű besúgó és kém jelentést adott be az államtanácsnak Marlowe „kárhözatos” nézeteiről. Jelentését úgy fejezte be, hogy „*minden keresztény embernek arra kell törekednie, hogy egy ilyen veszélyes száj örökre elhallgattassék*”. (Ez a dokumentum is csak az 1970-es években került napvilágra.)

A királyi biztos Marlowe halálának közvetlen előzményeit a következőképpen jegyezte fel: „1593. május 30-án, szerdán reggel tíz óra körül Christopher Marlowe találkozott három férfival Mrs. Bull⁷ házában a Deptford Strandon. Ezek Ingram Frizer, Nicholas Skeres és Robert Poley voltak. Együtt töltötték a délelőttöt a szobában, aminek bútorzata egy ágy, egy asztal és egy pad volt. Megebédeltek, és utána sétáltak a kertben. »Nyugodt« hangulatban voltak. Este hat óra körül bejöttek a kertből ugyanabba a szobába, és megvacsoráztak.” A jegyzőkönyvben azután az áll, hogy „együtt voltak, magukban”. A három társ azt vallotta, hogy Marlowe és Frizer között vitára került sor a számla⁸ miatt, ami késsel és Marlowe halálával végződött. („Marlowe jobb szeme fölött egy kéthüvelyknyi mélységű és egyhüvelyknyi szélességű seb azonnali halálát okozta.”)

A történet kétségtelenül elfogadhatónak tűnt – Marlowe hivalkodó életstílusa alapján ítélve. Noha a kés a vizsgálóbíró szerint is Frizeré volt, a vizsgálat azt állapította meg, hogy Frizer önvédelemből ölte meg Marlowe-t. Az eset ezzel hivatalosan lezárult. Az egyetlen korabeli irodalmi hivatkozás Francis Meres⁹ tollából származik, aki 1598-ban azt írta, hogy „Christopher Marlowe-t egy duhaj szúrta le egy kocsmában (in a tavern), aki vetélytársa volt buja szeretője kegyeiért”. A puritánok Marlowe erőszakos halálában az isteni ítélet megnyilvánulását látták: „Íme, az Úr horgot akasztott ennek a csaholó kutyának az orrlyukába”, mondták. A korabeli költők és írók „a műzsák kedvencét” gyászolták benne, a „tisztá, elemi szellemesség”-et, akinek megnyilvánulása „éter és tűz” volt.

A Marlowe körüli misztikus féligazságok még életében megjelentek – talán már cambridge-i éveitől kezdve, amikor a hatalmi politika szolgálatába szegődött – és szinte a mai napig eltakarták a halálával kapcsolatos igazi okokat. Néhány részletkérdés még ma sem tisztázott, talán a jövő irodalmi kutatói találnak majd feleletet rájuk. Azt mindenesetre tudjuk, hogy a gyermektelen Erzsébet királynő uralkodásának utolsó évtizedét a trónöröklési bizonytalanság, az összeesküvések és politikai mesterkedések jellemezték, s ebben minden udvari főszereplő közvetve vagy közvetlenül részt vett. Azt is tudjuk, hogy Walsingham hálózata a háttérben végrehajtó szerepet játszott. Az is bizonyos, hogy a trónöröklési kérdést illetően elhatárolták: „Marlowe és társai a skót király elé legyenek küldve.” Marlowe Matthew Royden¹⁰ társaságában készült skóciai útjára, noha az nem világos, hogy melyik főudvaronc megbízásából és hogy milyen utasításokkal. Valószínűleg ebből a magas környezetből eredt a pártfogó, akinek a befolyása szabadlábra helyezte Marlowe-t május 20-án. Azonban valami oknál fogva – aminek felderítése talán még ma is a porosodó akták sárguló lapjain vár a jövő kutatóira – Marlowe május 30-án nem Skóciába ment, hanem Mrs. Bull házába.

A három társ közül Poley és Skeres a Walsingham-hálózat fizetett kéme volt, mint Marlowe, Frizer pedig törtető, fiatal kijáró, aki bárkinek a megbízásából dolgozhatott. Az bizonyos, hogy a szövevényes örökösödési intrikával terhelt Erzsébet kori politikai körökben voltak olyan magas pozíciót élvező személyek, akiknek Marlowe skóciai útja nem szolgálta volna az érdekeit. Egy 1976-ban talált korabeli levélből az is kiderült, hogy Marlowe szerepe a Walsingham-féle hálózatban sokkal fontosabb és magasabb rangú volt, mint a kor szakértői ez idáig feltételezték.

Shakespeare nem ok nélkül célzott Marlowe halálára az AHOGY TETSIK harmadik felvonásában, Touchstone szavaival ekképpen:

„When a man's verses cannot be understood...
...it strikes a man more dead
than a great reckoning in a little room.”¹¹

Jegyzetek

1. Magyarul úgy lehetne visszaadni, hogy „*A tűzre száraz fahasáb, olvasnivalónak egy régi könyv, innivalónak óbor, s akiben bizni lehet: egy régi jó barát.*”
2. Marlowe II. EDWARD-ja Shakespeare VI. HENRIK-jének hatását mutatja – míg Shakespeare II. RICHÁRD-ja a Marlowe-mű, a II. EDWARD befolyására vezethető vissza (PENGUIN COMPANION TO LITERATURE, 1971).
3. „*Vetkőzd le humanista mivoltod,
Légy kedves, bátor, büszke, határozott,
És néha orvul támadj, alkalom engedvén.*”
4. Az Újvilágból akkoriban behozott dohány használata, valamint a homoszexualitás törvénybe ütközött az Erzsébet kori Angliában.
5. Hollandia függetlenségi harcában (1568–1648) Anglia a protestáns északi részt segítette a déli részeket tartó katolikus spanyolok ellen.
6. A Timur Lenk tatár kán életéről írt Marlowe-dráma címe.
7. Az 1970-es években találtak bizonyítékot a kutatók a korabeli irattárakban arra, hogy Marlowe-t nem egy közönséges kocsmában szűrták le, ahogy azt sokáig hitték, hanem Mrs. Eleonor Bull tisztességes polgári panziójában. Az utca (Evelyn Street) ma már nem létezik.
8. Az eredeti jegyzőkönyvben „*recknyngē*”, ami „számlát” és „leszámlást” egyaránt jelentett.
9. Francis Meres (1565–1647) iskolamester volt, írt egy közhelyekkel teli könyvet, amelyben néhány feljegyzés (például Shakespeare szonettjeire vonatkozóan) irodalomtörténeti szempontból értékes.
10. Jelentéktelen korabeli poéta, politikai ambícióval, feltehetően Walsingham embere.
11. Szó szerint: „*A meg nem értés... biztosabban öli meg az embert, mint kis szobában egy nagy leszámolás.*” Szabó Lőrinc fordításában viszont Probakő e szavai így szólnak: „*Ha nem értik az ember verseit... az jobban bántja az embert, mint a nagy számla a kis kocsmában.*” (AHOGY TETSZIK. III. felvonás 3. szín.)

Orbán Ottó

MIT ÍR AZ EMBER, HA BADAR?

Egy klasszikus pletyka

Nem tudják csak kevesen,
mit sottogott Martialis
Hevesen
a Marci fülébe hevesen?

Azt sottogta Martialis
(akinél nem makacsabb egy teve sem): –
*Remélem, hogy amit mondtál, Marci, áll is;
vonzalmaid nem parciális,
és nem lankad heve sem!*

Hol/mi illik?

– eredeti ír import limerick –

Volt egy nagy kurva Honoluluban,
aki azt mondta: – *De motoron, uram!*
Mégis, mit képzelsz rólam az úr?
Motoron még egy kurva se kúr –
mondta a nagy kurva Honoluluban.

Ami a holt-tengeri tekercekről lemaradt

A Sinai hegyen két kőtáblát adott
Mózesnek mennyei atyja,
rajtuk az Úr válogatott,
tiz legjobb parancsolatja.

Fölfogá tábláit Mózes, és ahogy ezt tette,
látá, hogy a hátlapjukon fontos közlemény áll:
„Válogatta, szerkesztette
és a vésőket gondozta Réz Pál.”

Hazám, hazám...

– optikai költemény –

Az embernek gyakran kell szemet hunnia,
ha rád néz, Hunnia!

Csukás István

RASSZ-VERSEK ÉS GÉN-DALOK

Egy dalmát
ette a vadalmát,
egy fogát kitörték,
nem eszik, csak körtét,
meghagyták az inyét,
nem eszik, csak dinnyét.

Egy csecsen
rágódik egy csecsen.
Tele szájjal interjúvolna:
kecske csecs ez, avagy juh volna?

*

Egy zürjén
elmereng élete zürjén:
a balhák mind rámugornak,
mért születtem finnugornak?

*

Egy hucul
nyulat nyúz kurucul,
így szól: énrám ne pikkelj,
mért nincs rajtad halpikkely!

*

Egy nyenyec
azt mondja, hogy konyec!
Nem eszem több pirogot,
mivel a cár kirugott!

*

Egy dán
feküdt a járdán.
Férfi és nő mind rám hága,
fura város Koppenhága!

*

Egy albán
átúszott az Elbán.
Ez már Európa?
Ekkor vágták orrba.

Tözsér Árpád

**AMELYBEN FRANZ XAVER KAPPUS
KAPITÁNY ARANYERÉT MEGOPERÁLJÁK,
DE A KAPITÁNY ENNEK ELLENÉRE SEM
FOGADJA MEG RAINER MARIA RILKE ÚR
TANÁCSÁT: NEM MOND LE AZ IRÓNIÁRÓL**

Fekszik a harmadik emeleten, közel az éghez,
a fáknak csak a tetejét látja:
vajon melyiken rikkantgat hajnalonta
oly eszelősen egy feketerigó?

Az osztrák katonatiszt az ingujjas,
nyakig föl húzott nadrágú magyar költőre gondol,
s arra, hogy szólhat a tücsök s a nyitnikék,
nem is oly biztos, hogy élni jó.

Tegnap a műtőasztalon, fél narkózisban
állítólag így prófétált a műtősöknek:
Jaj nektek, kik belenéztek az ánusomba,
Istennek emez iszonyú látcsövébe!

Mint forgószél az ő optikái, s ti már
az utálatos végső nemzedék vagytok,
kik mossátok szemérmetek valamely fák alatt,
de gyilkos tűzben lesztek megítélve.

(A jelenetről egyébként az a cigány nővér számolt be neki,
aki néha pontosan úgy rikoltozik
a bevizelő betegek között röpködve,
mint egy eszelős feketerigó.)

A kapitány most kedvetlenül nézi a fákat,
a növendék Rilkére, egykori osztálytársára gondol,
aki egyszer a katonai főreál tomatermében
egy plafonig nyúló rúdon a rúd ideájáig mászott.

Legszívesebben ő is felmászna valahová,
följebb csontjainak, húsának iróniájánál,
de fölötte a hajnali égen is csak egy
vörös luk: a kozmosz ánusa vérzik.

AMELYBEN KAPPUS KAPITÁNY MÉGISCSAK ÖNMAGÁBA MÉLYED, S MEGVIZSGÁLJA A MÉLYSÉGEKET, AHONNÉT ÉLETE FAKAD

Letekerem nyakamról mit is?
A rettenetet hogy nincs nyakam
S hogy letekerhető rólunk minden
Mindent: a látszat a látszat?: a van

S marad végül a tárgy nélküli
A semmiben kaszáló mozdulat
S valami ami én voltam egykor
Ami már nem leszek azon mulat

Mintha még élnék a kötszereket
Az én vérem festi meg – te kerge
Nehogy még ennek is örülj nem az élet
A halál van köréd tekerve

Mintha még melyik duzzanatból spriccel
A jelentés? mintha egyikből se
Mintha köröttem mindennek
A képzeletem lenne a történése

Mintha egy idegen nyelvben ébredtem volna
Nem találok néhány ragot
S hiányos grammatikámmal
A lexémák mellé harapok

Mint a tökkirály: kettéosztva
Lent fájdalom fent eufória
Szenvedni sem tud becsülettel
Kinek mindent meg kell írnia

AZ ELŐBBIEK VISSZAVONÁSA

Az ember nem tudja, ő bizonyítja
a legékesebben, hogy nincs halál,
hogy a Minden van, csak a Semmi nincsen,
s a mozdulat Istenben kaszál.

Nem tudja, hogy csak ő képes hívni,
megszólitani önmagát,
s honnan is tudná, hogy ilyenkor Isten
hajtogatja, mint szél a fát.

Honnan is tudná, hogy az Egyben
helyét a Sok is megtalálja:
egyén mellett a hipermangán-hit
s Kappus úr idéetlen vihogása.

Ő csak azt tudja: a sok állítmány
mellett a sok alany nem hiba,
s hiányos fogsorként csattog szájában
a nem evilági grammatika.

S mégis: virágvasárnap van, nyit a barka,
a paták alatt mirtuszág –
Jön, jön az Egy, ki megbocsátja
az ember pluralizmusát.

Dávidházi Péter

EGY SZELÍD FILOLÓGUS ÉSZREVÉTELLEN HŐSIESSÉGE

In memoriam Kiss József, 1923. VIII. 17.–1992. V. 13.

„A tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, noha nem hiszi annak.” Arany János meghatározása két magatartásról, melyek közül az utóbbit bámulta jobban. Talán nem stilustörés, ha egy Petőfi-kutatóra emlékezve, hozzáillő gondolati vezérfonálként, mondhatni világi textusul éppen Petőfi barátjának eposzelméleti töprengéseit választjuk. Hiszen Kiss József egész életére semmi sem volt jellem-

zőbb, mint ez a reménytől független küzdeni tudás. S talán az is helyénvaló, a reformkor irodalmának szakértőjéről lévén szó, hogy fölelevenítjük a múlt századi magyar kultúra szép, feledésbe merült szokását, miszerint egy-egy jeles író vagy tudós halálának első évfordulóján emlékbeszédben illet földézni mindazt, amivel az illető hozzájárult közössége szellemi gyarapodásához. Az egy éve elhunyt irodalomtörténész utolsó fényképeiről, igaz, aligha jutna eszünkbe az eposzi hős. Inkább tanárembernek hinnénk, egy régi gimnáziumból, esetleg tisztviselőnek, netán gondterhelt könyvelőnek a vastag szemüvegű, ősz és barázdált, aktatáskás vagy hátizsákos, kissé hajlott férfit, akit annyiszor láttunk felsietni a Himfy lépcsőn, átvágni a Ménesi úton, s belépni az Eötvös Kollégium kapuján. Sorsa igénytelen külsőségeivel még kevésbé hasonlít az eposzok körülrajongott hőroszára. Ha tehette, háttérbe húzódván élt és dolgozott, alighanem megszívlelvén az ókori szentenciát, amelyet már a magyar irodalomtörténészek atyja, Toldy Ferenc is egyik jelmondataként dédelgetett magában: *bene vixit qui bene latuit*; jól élt, aki jól rejtezett. Közszereplést nem vállalt, rang, cím nem érdekelt, kitüntetésért nem állt sorba, hatalomra nem vágyott, a pozícióharctól távol tartotta magát. Jóformán mindazt, amiért tülekedni szokás, könnyű szívvel átengedte másoknak. Hagyta, sőt bátorította, hogy *Jóska* legyen mindenkinek, akár (mint barátai) szeretettel, akár (mint egyesek) némi lenézéssel ejtették ki e bizalmas formát. Mintha kezdettől érezte volna, hogy az ő feladata, mely más és nehezebb, előbb-utóbb úgyis megtalálja őt, mert nem akad rá egyéb vállalkozó, s neki azután minden csepp erejét arra kell összpontosítania, pusztán a helytállásért, a győzelem esélye nélkül. Foglalkozásában, a textológusi hivatásban maga is ennek jelképét látta: melankolikus belenyugvással, szinte elégtétellel idézte egyik tisztelt kollégájától, hogy legjobb esetben is csak mintegy kétharmad rész bizonyul helyesnek a szövegkritikus munkájából. Neki ráadásul többszörösen kiszolgáltatott helyzetben s egy megdönthetetlennek ígérkező hatalmi gépezet rései közt kellett megtalálnia ezt a csekély presztizsű, de legalább ideológiai kívánalmaktól viszonylag mentes irodalomtudósi tevékenységet. Úgy akart dolgozni, hogy később se kelljen szégyellnie, amit egyszer leirt, de bármikor megkeresse vele családja kenyerét. Választott útján végig megmaradt, nehéz sorsa buktatói ellenére, majd egy hosszan tartó betegség lerázhatatlan szorításában, egyre törekenyebben. A végkifejlet közelében már igazi eposzi hősként küzdött, utolsó leheletéig. Akik ismertük, csak ekkor sejtettük meg, hogy pályafutása dilemmáival és döntéseivel kimondatlanul üzent valami fontosat, ami elől többé nem lehet kitérni.

Élete viszontagságairól legbensőbb barátainak is alig beszélt. Kiss József 1923. augusztus 17-én született, Kiss Elemér okleveles gazda, mezőgazdasági kamarai igazgató és Grasselli Etelka elemi iskolai tanítónő második fiaként. Ötéves volt, amikor szülei elváltak, tízesztendős, amikor anyját elveszítette. Középiskoláit a pápai református kollégiumban végezte; 1941-ben beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–német szakára, s tagja lett az Eötvös Kollégiumnak. Apját ugyanebben az évben gyógyíthatatlan betegség nyugdíjba kényszerítette. Az egyetemi hallgatót 1944 őszén behívták, alakulatával Németországba vezényelték, ahol angol fogságba esett, Németország és Belgium területén fogolytáborokban raboskodott, és csak 1946 májusában térhetett haza. E kétévi megszakítás után folytathatta tanulmányait, mígnem 1947-ben tanári, 1948-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Tudományos ambícióinak megfelelő állásról ekkor már nem álmodhatott. Apját osztályidegennek

minősítették; bátyját, a kisgazdapárti Kiss Elemért, aki a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, a Magyar Testvéri Közösség állítólagos „összeesküvésének” leleplezésekor (1946–47), a legkorábbi koncepciós perek egyikében (hol a nyilvános tárgyalás előtt a vallomásokat már kínzásokkal tanították be a vádlottaknak) hatévi börtönre ítélték, ahonnan majd betegen kerül ki, hogy szénhordóként kelljen tengődnie korai haláláig. A végzett bölcsész ezért 1948-tól általános iskolában helyettes tanár, diákotthonokban nevelő, majd könyvtáros az MTA Könyvtárában (1950–57). Miután apjától a történelmi igazságszolgáltatás ürügyén megvonták a nyugdíját, haláláig úgyszólván fia tartotta el néhány száz forintnyi könyvtárosi fizetéséből. A fiatalember tudta, hogy valahol bármikor elővehetik azt a kartotékot, amelyben apja és bátyja ügyei mint öt terhelő körülmények tartatnak számon. Mások ilyenkor talán lihegve sietnének belépni a pártba, feltétlen hűségnyilatkozatot tesznek, a hatalom kénye-kedve szerint mondvá a felhőt tevének, menyétnek, cethalnak. Ez a félszeg, rebbenékeny, biztonságra sóvárgó pályakezdő nem hajlott rá, hogy ilyen áron könnyítsen sorsán. Könyvtári munkája mellett bekapcsolódott az akadémiai Petőfi-kiadás szerkesztésébe, valamint sajtó alá rendezte (Bartha Dénessel) Pálóczi Horváth Ádám ÖTÖDFÉLSZÁZ ÉNEKEI-t. Mindinkább kiderült, mennyire szükség van kutatói munkájára; 1957 közepén áthelyezték az MTA Irodalomtudományi Intézetébe, s attól fogva mindvégig ott dolgozott. Kedvezőtlen politikai korviszonyok és áldatlan szakmai belviszályok közt ő mentette át a Petőfi-kutatás ügyét, s alapvető szövegkiadások egész sorát tette le az asztalra. Itt szervezési feladatokat is vállalt: az MTA Textológiai Munkabizottságának megalakulása (1960) óta tagja, 1973-tól titkára, 1981 óta társelnöke, 1985-től elnöke; az intézet Textológiai Csoportjának 1962-től irányítója, 1984-től kinevezett csoportvezetője. Szakszervezeti bizalminak választották, s az 1970-es években ifjú kollégái rá tudták venni, hogy e gyanú fölött álló mozgalom égisze alatt meghívhassanak egy-egy ellenzéki író. Időközben (1960) megnősült, házasságából két gyermeke származott; 1974-ben elváltak, volt felesége később állandó kezelésre szanatóriumba került, s annak két utóbb született kislíával is úgy törődött, mintha sajátjai volnának, cseperedő gyermekeit mindinkább felkészítve e kisebbek nevelésére. Amikor élete vége felé a Petőfi-kutatás eredményeit semmibe vette a nagypénzű dilettantizmus, mely egy Szibériából hazahozott női csontvázat akart a költő földi maradványaként hitelesíttetni, megint csak ő volt az, aki legbátrabban szembeszállt a vállalkozás demagóg vezérével, magára zúdítván annak haragját, de megmentve a magyar tudomány méltóságát. Elhunyt 1992. május 13-án.

Friss diplomájával kilépve az egyetem kapuján, 1948-ban, olyan idők előszele csapta meg, amelyek nem kedveztek a talentumok szabad forogtatásának. Szerencsére ő tudta, amit nemzedékének legjobbjai, hogy mikor milyen feladat elvégzésére van mégis lehetőség, hogy miképpen kovácsolhatunk szükségből erényt, hogy miként sáfárkodhatunk legjobban azzal a kevéssel, amit a mostoha viszonyok meghagynak. Mivel magyar–német szakosként Thomas Mannról írta szakdolgozatát, ezen a csapáson szívesen kutatott volna tovább, de e „polgári” szerzőtől nyomtatékosan eltanácsolták. Vonzotta az irodalomelmélet, de erre akkoriban Prokruosztész-ágy várt, így sokáig ezt a hajlamát is el kellett fojtania, de csak majd a pálya vége felé tör felszínre, az íróniáról szóló nagyszabású dolgozataiban, amelyek publikálására már nem maradt ideje. Amit a végzett bölcsész (szinte kizárásos alapon) választott magának, az ugyancsak megfelelő szolgáló alkatának: magyar irodalmár lett, azon belül éppen filológus, még szűkebben

véve textológus, tehát egy alázatot követelő szaktudomány művelője, aki a szerző egykor megálmodott szövegéből igyekszik kiszűrni minden későbbi illetéktelen beavatkozás nyomát, köztük a saját textológusi tevékenységének szubjektív elemeit, mondhatni egészen a szimbolikus önmegsemmisítésig. Ez a fáradságos diszciplína másként is megfelelt hajlamainak: aggályos, már-már kétségbeejtő lelkiismeretessége itt válhatott leginkább erénnyé. Csak abban bízott, amit maga végzett el, ha olykor volt is keze alá dolgozó famulusa, annak munkája neki sosem lehetett elég jó; mindig elejétől végig ellenőrizte és többnyire teljesen átdolgozta vagy újrairta, a boldogtalan gyakornok ámulatára. Inkább lassabban, de hibátlanul akart haladni, szorongó lelke mélyén tudván tudva, hogy úgys hiába: a textológiában nincs maradéktalan beteljesülés. Némi benső megnyugvást, átmenetileg, mindig kapott a tökéletesség önsanyargató keresésétől, de igazi békéről ezen a pályán sem álmodhatott.

Munkája közben ugyanis minduntalan érezhette, hogy egy sajátos adminisztratív ellenőrző gépezet tartja szemmel, mely mást is elvár tőle, mint amit ő adni hajlandó. Az 1960-as évek elejétől fogva a megfigyelés és ellenőrzés egyre áttételesebb és kifinomultabb, ám éppen ezért szinte mindenhová elérő módszerekkel történt, amelyek bonyolult összefüggésrendszerét csak egy Michel Foucault tudná méltóképpen elemezni. Annyi mindenesetre szembeötlő a változásból, hogy a munkahelyek úgynevezett személyzeti osztályain már nem a politikai hatalom főnről odaultetett képviselője uralkodott, az egykor rettegett „személyzetis”, s egy kutatóintézetben a személyzeti megbízott immár maga is a tudósok közül került ki, a jellemzéseket tehát saját munkatársairól írta, mégpedig abban a tudatban, hogy ezt ők is el fogják olvasni, majd alá kell írniuk, s azután bármely magasabb fórum, főként a párté, alkalomadtán beletekinthet. Az egykor drámaibban elkülönült *mi* és *ők* mindinkább összevegyül: már nem (pusztán) *ők* figyelnek *minket*, hanem *mi* (is) figyeljük egymást *önökik*, ami sokféle rejtett vagy nyílt alkudozásra kínál lehetőséget a számos „Törzslap”, „Munkalap”, „Személyi adatlap” és „Személyi minősítési lap” számtalan rubrikájában. Akit a korai Kádár-korszakban hivatalosan megbiztak e fontos úrlapok kitöltésével, annak a jellemzés szókincsével és állásfoglalásaival érzékeltetnie kellett, hogy ismeri, komolyan veszi és következetesen érvényesíti az egyeduralkodó állami ideológia szempontjait és értékrendjét, s legfőlőbb kivételesen indokolt esetben hajlandó fölmenteni a hozzájuk képest gyarló egyént. Már nem a tüzzel-vassal számon kérő ötvenes években vagyunk, de még nem is a kései Kádár-rendszer cinikus látszatkomolyságánál, mely alig leplezte, sőt időnként mintha egyenesen bátorította volna hatóság és alattvaló összekacsintását az előírt ideológiai színjáték rituáléja közben. Ha kinyitjuk a Kiss Józsefről készített ilyen okmányok dossziéját, némi fantáziával nemcsak az ő egész emberi és tudósi életstratégiáját hámozhatjuk ki belőle, hanem megérthetünk valamit e sajátos hatalmi egyeztetés és egyezkedés korabeli szabályaiból, fejlett taktikai s, talán nem túlzás: retorikai művészetéből.

Az 1962. V. 3-án kelt *Személyi minősítési lapot* aláírta az igazgató, a „munkahely vezető”, a „személyzeti megbízott”, valamint a „párttitkár, ill. pártbizalmi”, egytől egyig maguk is irodalomtörténészek. Hogy ki fogalmazta meg, nem tudni, de érezhető, hogy jóindulattal kezelte a minősítendő kollégát, s mintha mentegetni akarná, a dorgálást a lehető legszelidebbre fogja. „*Pártonkívüli. A szakszervezetnek tagja. Jelenleg funkciója nincs. Államrendünk, társadalmi céljaink őszinte híve és szolgálója, de a lojális magatartás körén nem lép túl. Az irodalomtörténet-írás marxista alaptételeit magáévá tette, bár nem cselekvőleg, inkább passzív, tényeket, igazságokat elfogadó módon.*” Nagy emberismeretéről és gaz-

dag tapasztalatairól legtöbb munkatársának csak sejtései lehetnek, folytatódik az apologetikus bírálóat kényes egyensúlyozása, ugyanis „gondosan magába temeti”, amit megfigyel, nála ez „azonban nem vehető óvatosságnak; zárkózottsága inkább alaptermészetéből következik”. Szakmai tudása széles körű és összetett, olvashatjuk, messze túlterjed a textológiai feladatok körén, e többletet azonban nem kamatoztatja. „A feldolgozó, értékelő feladatoktól tartózkodik.” Ebből persze baj lehetne, ha a leleményes minősítő, aki az úrlapi rubrikákban zajló tárgyaláson vád és védelem egy személyben, nem találna rá azonnal mentséget. „E magatartásában azonban nem az állásfoglalástól való félelem mutatkozik meg; e magaviselete egyszerűen tudományos adottságaiból, hajlamaiból következik”; az utóbbiakat viszont nyilván meg kell becsülni, hiszen ezeket követve „elsőrangú” szövegrendező munkát végez, tehát az „anyagfeltáró” munka „önálló végzésére alkalmas”. Az 1950-es évek elején, az ideológiai inkvizíció fénykorában egy kutató nemigen úszta volna meg ennyivel: tudományos munkából nem maradhatott ki az egyértelmű hűségnyilatkozat, s a textológusnak is színt kellett volna vallania. Már 1962-ben vagyunk, valamelyest enyhültek az idők, ám ott még nem tartunk, hogy ennyiben hagyhatnák a dolgot. „Kívánatos lenne, ha feldolgozó, rendszerező jellegű tudományos témákat is vállalna.” Ez itt ártatlan észrevételnek látszik, mintha csak a tehetség jobb kihasználásának mérőben tudományszervezési érdekét szolgálná, de hogy mennyire nem erről van szó, az kiderül e kíváncsi bővebb kifejtéséből, a *Társadalompolitikai magatartása* című rovat záradékában: „Politikai fejlődését leginkább a határozottabb állásfoglalást kívánó, tudománypolitikai vonatkozásokban is fontos témák kidolgozása segíthetné elő.” Itt már, persze, kibújik a szög a zsákból.

De hiába unszolták, e „tudománypolitikai” szempontból (a rezsimek) „fontos” témáktól igyekezett távol tartani magát, ami az ő helyzetében nem volt könnyű. Az ideológiai továbbképzéseket sztoikusán végigülte (például 1978-ban részt vett az Intézet, a helyi pártszervezet és a szakszervezet közös tanfolyamán, mely „Marxista világbélpünk” rejtelmeit taglalta), szakmai munkáját azonban nem hagyta eltéríteni. Pedig a Petőfi-filológia minden volt, csak nem a béke félreeső szigete; rejtőzködésre (ő, bene vixit qui bene latuit ábrándja) eleve alkalmatlan terep, az úgynevezett irodalompolitika féltékenyen őrzött stratégiai pontja. Petőfi kutatója a legexponáltabb szerzővel foglalkozott, éberrel figyelő szemek előtt. Oly korban élt, amely az irodalmat még mindig harci kérdésnek tekintette, a politikai hatalom igazolásának eszközeként használta, s a nemzeti költő ércnél maradékosztóbb művéből (irodalomtörténészek alkímiajával) igazi ércet akart kivonni, hogy fegyvert kovácsoljon belőle. Ehhez persze először ki kellett (úgymond) szabadítani Petőfit az úgynevezett „polgári” irodalomtudomány kezéből. Pándi Pál nagy becsvágygal tervezett Petőfi-monográfiájának első (és egyetlen) elkészült kötete (1961) a háború előtti legnagyobb irodalomtörténész, Horváth János Petőfikönyvével (1922) szállt vitába a költőért. Az agg Horváth János már nem válaszolhatott, mert nem sokkal a könyv megjelenése előtt, 1961 márciusában elhunyt, egyébként is valószínűtlen, hogy megtette volna. De rakjuk egymás mellé, újabb három év-tized múltán, a két (immár egyaránt halott) irodalomtörténész könyvét; a több mint hetvenesztendő művet, amelyet az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1922. 147–152.) egykor Négyesy László méltatott (kedves mélabúval irigykedve) az első magyar költői fejlődésrajzként, és az alig több mint harmincesztendőset, amelyet megjelenésekor ugyanebben a folyóiratban (1962. 151–160.) Király István ünnepelt mint az immár nagykorúsodott marxista irodalomtudomány magas kilátópontját, ahonnan látni le-

het, hogy e diszciplína végre csakugyan az lett, „*amivé lennie kell: aktív résztvevője a ma harcaimnak, semleges terület helyett az élet szerves része: ideológiai csatatér*”.

Ideológiai csatatér. Ha továbbfűzhetjük ezt az egykor dicséretnek szánt, de menthetetlenül ön maga paródiájába forduló metaforát, Pándi a marxista fegyverzet legyőzhetetlenségének tudatában lépett sorompóba, de láthatólag épp e súlyos ideológiai páncél akadályozta (ekkor még ki-kivillanó) tehetsége mozgását, nehézkes suhintásai ezért gyakran célt tévesztettek, bár saját tábora ezeket is diadalujjongással fogadta. Félbemaradt pályaképe (mely csak 1844 végéig követi a költő útját) ma már többnyire ott is érdektelen, ahol készséggel egyetérthetünk vele, ellenben Horváth arányosan végigmunkált fejlődésrajza ott is egy nagy tudós finom, eleven és inspiráló kézjegyet viseli, ahol éppen nem sikerül meggyőznie. S miközben Pándi cáfolni igyekszik fölébe tornyosuló elődjét, saját könyve leginkább időálló problematikáját vitapartnerétől kölcsönzi, így azután bármennyire vonakodik, lépten-nyomon annak gondolati csapásán kénytelen haladni, a közös terepen teljesítményük összehasonlíthatóvá válik, ami aligha neki kedvez. Horváth sokat vitatott elmélete a költő egyik korszakának (1842–1844) „*lírai szerepjátszás*”-áról számos találó alkotáslélektani és poétikai megfigyelésen alapult, továbbiakat is ösztönözhet, s a műbeli, illetve életbeli ént megkülönböztető újabb irodalomelméletek fényében még ma is modernebb, mint a trónkövetelő esetlenül túlméretezett ideológiai építményei. S mit szóljunk ahhoz, hogy Pándi könyvének egykori recenzensei lelkesedni tudtak a csikorgó ellentézisért, miszerint még az ifjú költő bordalai és zsánerképei sem költői szerepjátszással magyarázandók, hanem a feudális rendi világgal szemben érzett öntudatos különbözőség korai megnyilvánulásaként?

Gyanítható, bár nem bizonyítható, hogy az utóbbi vitapontnak a kultúrpolitikus ösztönösen ráérezett politikai tétjére. Mert nem csupán az forgott kockán, hogy Petőfi heves, őszinte, szókimondó (életbeli) egyéniségével, netán az erkölcsi példakép feltételezett egyneműségével összefér-e a mű kedvéért gerjesztett lelkiállapot lappangó ambivalenciája, vagy hogy (mint Pándi erőszakolt értelmezése beállította) a költői szerepjátszás időszakos feltételezésével Horváth egy igazi és egy ál-Petőfire osztotta-e a költőt, vagy akár hogy ezzel méltatlan árnyékot vetett-e a későbbi pályaszakaszokra, főként a szabadságharc hazafias dalnokára. A szereplíra fogalma megnehezítette volna a költő műveinek felhasználását a hatalom legitimációjára; erre a célra jobban megfelelt személyes meggyőződés és versbeli állítás (lélektanilag naiv és irodalomelméletileg kezdetleges) azonosítása. (Pándi érvelésében egyébként megfigyelhető, hogy saját állításainak is gyakran bizonygatja tőle független, úgymond *a valóságban*, sőt *a tényleges* [!] *valóságban* meglévő, értelmezés fölötti, objektív tárgyi alapját, szemben az ellenfél szubjektív és célzatos tévtanaival.) Jellemző, hogy az utód mit kifogásol Horváth János célkitűzésében, s miként helyesbítene? Horváth, saját meghatározásával, „*a műalkotásnak az ihletett lélekhez való viszonyát*” vizsgálja, Pándi szerint ez „*idealisztikus*” megközelítés, mely „*eleve és általában tagadja a mű és a valóság kapcsolatának döntő, tehát minősítő szerepét*”, s e kapcsolat „*degradálására*” tör a szerepjátszás kategóriája is, holott az idevágó jelenségek értelmezését alá kellene rendelni „*az alkotás valóság-tükröző lényegének*”. (PETŐFI. Bp., 1961. 21.) Visszatekintve szinte meglepő, milyen lapos, ásatag és kezdetleges ismeretelméleti objektívizmus leplezte ekkoriban a kisajátító átértelmezés műveletét, hogy a kisajátított tartalmakat az olvasó ne tekinthesse önkényes konstrukciónak, hanem az új rend szilárd és kikezddhetetlen alapzatának elemeit ünnepelje bennük. Részben épp a hatalmi legitimáció érdeke magyarázhatja, hogy év-

tizedeken át miért az ismeretelmélet volt a hazai tudományos gondolkodás leginkább sorvadásra kárhóztatott ágazata.

Hogy az irodalom s különösen Petőfi műveinek értelmezése elé ez a szemellenzős látásmód milyen szűk horizontot rajzolt, azt Kiss Józsefnek pályája kezdetétől tapasztalnia kellett. Az eleinte nyíltan demagóg, ám legalább átlátszó politikai kisajátítást talán könnyebb volt elviselnie, mint később a tudósok szakszerűbb manipulációit. Nem nehéz elképzelni, mit érezhetett például 1949. július 20-án, Petőfi halálának centenáriumán, ha netán hallotta Horváth Márton LOBOGÓNK, PETŐFI című beszédét, mely nyomtatásban is megjelent. *„A marxizmus–leninizmus klasszikusain kívül Petőfitől is tanulunk, amikor ma azt mondjuk: elárulja a hazát, elárulja a dolgozó nép ügyét az, aki a nemzetközi haladás, a szabadság és a béke legfőbb örétől, a Szovjetuniótól csak egy hajszálnyira is eltávolodik! [...] következetesen Petőfi után járni a politikában annyit jelent, mint a szocializmus, a költészetben annyit, mint a szovjet irodalom eredményeinek elsajátítása.”* Vagy mit érezhetett az 1956-os remények vérbe fojtása után, amikor Komócsin Zoltán büszkén hirdette, hogy *„Kossuth, Petőfi, Táncsics zászlajáról letöröltük azt a gyalázatot, amelyet az ellenforradalmárok kentek rá”*. Később azonban a hatalom igazolásának ennél öntudatlanabb és kifinomultabb s ezért veszélyesebb módszereivel találkozhatott szűkebb szakmája berkeiben. Amit a költő bármelyik műfaj bármilyen szöveggörnyezetében leírt, azt immár közvetlen megfeleltetéssel olybá lehetett venni, mintha világnézeti önvallomásnak szánta volna, mégpedig (ilyenkor esett meg, akarva-akaratlan, a véletlenszerű egyezéseket kihasználó csúsztatás:) egy bő évszázaddal későbbi, idegen fegyverekkel védett politikai berendezkedés igazolására.

Valamennyire így volt ez még az 1970-es évek nagy polémijában is, pedig ezt az Eötvös Kollégium két egykori növendéke vívta egymással, elsőrangú irodalmi és tudományos iskolázottság birtokában. Mégis, amikor Pándi Pál és Lukácsy Sándor arról vitatkoztak, hogy Petőfi csak általánosan szocialista vagy kifejezetten öskommunistikus tanokat hirdetett-e, a felvonultatott bizonyító anyag eredendő különbségeitől jobbra eltekintettek: egy költeményből vagy egy politikai nyilatkozatból vett idézet közvetlenül összehasonlítható volt számukra, és nagyjából minden ugyanúgy, egyforma súllyal eshetett latba. Ha valamelyik költeményben felbukkant egy-egy ideológiailag kisajátítható mozzanat, mint ama piros zászlók az EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET látomásában, sajnáltak volna lemondani róla pusztán azért, mert kívánt értelmezését valóságos bűvészmutatványokkal kell elővarázsolni, műbeli szöveggörnyezetében egyébként nem lenne rá bizonyíték, sőt a kompozíció egésze mást sugall. Ha egyszer Petőfi, érvel Lukácsy Sándor, itt éppen a piros zászlót énekelte meg, és pedig ismervén annak szimbolikus jelentését az 1832. évi republikánus felkelésben, akkor *„mi másra lehet ebből következtetni, mint hogy Petőfi a forradalmi mozgalom árnyalatai közül a szélsőbalt, a szociális republika híveit tartotta lelke rokonainak?”*. Nem számít, hogy a vers szövegében a világszabadságért ontott vérről van szó, szociális problémákról ellenben nincs, Lukácsy meg van győződve róla, hogy itt a költő elsőként mutatta föl *„a világra szóló jelképet, mely egyesítette a szociális forradalom és a világszabadság eszméjét”*, ugyanis az *„ajkam örömteli végszava zendül”* szerinte nem jelenthet mást, mint a *végső forradalom üdvözlését*, s mivel e szókapcsolat Babeuf (*„az első kommunista forradalmár”*) és hívei (Sylvain Maréchal, majd Filippo Buonarroti) szótárában a *szociális forradalom* szinonimája volt, napnál világosabb tehát, hogy Petőfi versében ezt is jelenti a piros zászló, sőt, hogy a tétel immár fordítva is igaznak tekinthető: *„Az EGY GONDOLAT BÁNT ENGEMET az (egyik) bizonyítéka annak, hogy Petőfi forradalmi világnézete buonarrotiánus típusú ideológia*

volt.” („...ÉS PIROS ZÁSZLÓKKAL”. *Kritika*, 1967/11; 1968/1,3.) S bármennyire szeretnénk, e sorozatos csúsztatásokkal dolgozó érvelést olvasva nehéz elhessegetnünk a gondolatot, hogy miközben a tudós (nyilván jóhiszeműen) erről értekezett, a vörös zászló a fennálló hatalomnak is egyik legfontosabb szimbóluma volt, mely persze március 15-én is ott virított a háromszínű lobogó mellett, és aligha Petőfi kedvéért. (E zászlót ugyan vörösnek hívták, de Lukácsy, sajnos, már tanulmánya első jegyzetében siet kiiktatni vörös és piros különbségét, „*elvégre a két szín azonos*”, a franciában is egy szó van rájuk, ő tehát Petőfi szóhasználatára iránti „*tiszteletből*” pirosnak fogja nevezni azt, amit immár vörösnek szokás mondani.) Lehetett valami (ma már nehezen látható) ideológiai frakciókülönbség Pándi és Lukácsy álláspontjai közt, szándékaik szerint talán az intézményesült balközép és a radikálisabb szélsőbal ellentétéhez hasonlóan; de kicsit távolabbról nézvést vitájuk mégiscsak a rezsimnek jött leginkább kapóra, hiszen *végül is* mindkét lehetséges árnyalat a fennálló hatalmat igazolta, genealogikus (származástani) legitimációval: egy magát szocialistának, sőt vágyképében kommunistának hirdető pártállam a nemzeti költőről állíthatta, mégpedig a tudománnyal szentesítve, hogy hivatalos ideológiájának szellemi őse.

Itt sejdíthetjük meg, mik tartozhattak az úgynevezett „*tudománypolitikai vonatkozásokban is fontos témák*” sorába, amelyek kidolgozásában Kiss József nem kívánt részt venni. Kár volna, persze, hebehurgyán sutba dobnunk e sokévi forrásfeltáró munka gyümölcsseit, Pándi kétkötetes összefoglalásától („*KÍSÉRTETJÁRÁS*” MAGYARORSZÁGON, 1972) Lukácsy további dolgozatain át (PETŐFI ÉS CABET, 1966; LAMARTINE ET PETŐFI, 1969; PETŐFI FORRADALMI VILÁGNÉZETÉNEK FŐ VONÁSAI, 1972; A XIX. SZÁZAD KÖLTŐI, 1974) egészen Fekete Sándor legújabb könyvéig (PETŐFI EVANGÉLIUMA, 1989), a költő forradalmi eszméinek és azok lehetséges francia előzményeinek grandiózus leltárát, amelyet áldozatkész kutatók, egymás adatait (olykor késhegyre menő vitákban) helyesbitve, szorgosan elkészítettek. A mai kutatót azonban (mint Zentai Máriát, lásd *BUKSZ*, 1990. 247–248.) nemegyszer kínos élmény várja e torzsalkodó elődei olvasásakor. Rá kell döbennie, hogy tanulmányaikat csak (a szokásosnál is gondosabb) irodalomelméleti és módszertani ellenőrzéssel, az aktualizáló csúsztatások és behelyettesítések kiküszöbölése után tanácsos használni, eredményeiket megszabadítván idejétmúlt politikai mellékjelentésüktől, s kellőképpen visszanyesve (a szerzők által többnyire eltúlzott) jelentőségüket Petőfi életművében. Hogy ezután mennyi marad, továbbvihető és továbbviendő, a nagy párviadalból, mely két ellenséges szekértáborra osztotta a Petőfi-kutatókat, s megnehezítette a közös munkát, azt ma még nehéz megjósolni, de alighanem kevesebb, mint ami maradandót Kiss József letett az asztalra. Talán ilyesféle kegyetlen előérzet szállta meg évtizedek múltán (*ItK*, 1989. 3. sz.) a tusa egyik résztvevőjét, Lukácsy Sándort, a költészet egy vándormotívumáról írott kései, letisztult, elégikus tanulmányában: *hová lett, ugyan hová a múlt, erő és küzdelem, hová a dicsőség? Vagy akár a tébolyult sztálini hatalom, áldozataival és kiszolgálóival, hová az egész pöffeszkedő zsarnoki rendszer, ott, itthon, mindenütt? Ubi sunt?*

Mégis, az örvénylő, felkorbácsolt, nehezen hajózható vízen, amelynek fenekedő sziklaóriásai közt alig látszott a keskeny szoros, egy viharedzett filológus át tudta menteni értékes rakományát. Lassanként megtanulta az óvatos navigálás művészetét: felmérni a helyzetet, várni a jó szélre, kitérni a zátonyok előtt, s amikor éppen lehet, konokul haladni célja felé. Fiatal kollégái szemében körülményeskedőnek tűnt, olykor félneknek, nemigen értették, mire való ez a túlbiztosított elővigyázat, de ő idegsejtjeiben

hordta az ötvenes évek traumatikus családi emlékét, s nem akart kockáztatni. Így vagy úgy mindkét szemben álló félnek lekötöztette volt, valamelyest ki is szolgáltatva nekik, de mindkettőnek szüksége volt rá, s ez lehetővé tette, hogy valamiféle hallgatólagos különbékét kössön velük. Pándi könyveinek kéziratait nemegyszer lektorálta, szerződéssel vagy szíveségből, névvel vagy névtelenül. A korabeli munkamegosztásra jellemző, hogy a Petőfi-monográfia egyik (főként ideológiai) lektora Király István volt, de kellett mellé egy másik, az irodalomtörténeti korszakban járatosabb szakértő, s a választás szinte magától értetődően őrá esett. „Én csak a filológiai részéhez tudok hozzászólni, Palikám”, mondta előzékenyen a nagy hatalmú pályatársnak. „Másra nem is kérlek.” (Párbeszédüket ő maga mesélte el nekem halála évében, amikor pályafutásáról beszélgettünk.) Lukácsy, aki fiatalon, az 1940-es évek végén s a korai 1950-es években a könyvkiadás irányítója volt, egyszerre a hatalom függvénye és „élet-halál ura” (lásd önvallomását, *Négy évszak*, 1985. 9. sz.), ekkor már (1965-től 1988-ig) az Irodalomtudományi Intézet XIX. századi osztályát vezette, Kiss József közvetlen hivatali főnökeként. A Petőfi-kutatás tudománypolitikai főtémájába került osztályvezetőnek ugyancsak sokat számított, hogy volt valakije, akinek lassan, de biztosan haladó szövegkiadásaira és műhelytanulmányaira az év végi kötelező munkajelentésekben támaszkodni lehetett. Így a két gigász összecsapásán (mely egyenlőtlen volt, mert a hatalom Pándi mögött állt) a közös segítőtárs kívül maradhatott, többé-kevésbé függetlenül, afféle jegyzői szerepben. Nála helyezték letétbe annak az értekezletnek írásbeli hozzászólásait és hangszalagját, amelyet Lukácsy PETŐFI ESZMEROKONAI című tüzetes vitairatáról rendeztek; az egész anyagot 1980-ban, igazgatói megbízás alapján, kiadásra készítette elő az *Irodalomtörténeti Füzetek* számára, de (a nagy presztízsjátésma végső patthelyzete folytán) sosem jelent meg. Diplomatikusan száraz rezignációval, de ki tudja, talán némi rejtett iróniával is jelenti erről 1981 végén: „mivel a munkát rajtam kívül álló okok miatt be nem fejezhettem, az összegyűlt anyagot, feljegyzés kíséretében, Sötér et.-nak átadtam”. Sötér nyugdíjba vonulásával visszakerült hozzá az anyag, s ő holtáig őrizte a hatalmi huzakodás meddőségének e korjellemező szimbólumát. Egeret vajudó hegyek. Közben a Petőfi-kutatás szerény mindenese nap mint nap végezte azt a filológusi aprómunkát, amit másoknak nemigen akaródzott elvégezni. Ennek köszönhetjük, hogy keze alól sorra kerültek ki a szakma alapvető kritikai szövegkiadásai: Petőfi úti-rajzai, naplójegyzetei és cikkei (V. Nyilassy Vilmával, 1956), prózafordításai (V. Nyilassy Vilmával, 1956), levelezése (V. Nyilassy Vilmával, 1964), költeményei 1838-tól 1843-ig (Martinkó Andrással, 1973), illetve 1844 januárjától augusztusáig (Ratzky Ritával és Szabó G. Zoltánnal, Martinkó András jegyzeteit felhasználva, 1983); a nem kritikai kiadásnak szánt, de gondosan ellenőrzött szövegű és aprólékosan jegyzetelt PETŐFI SÁNDOR ÖSSZES MŰVEI (I–II. 1976); végül a nagy PETŐFI-ADATTÁR forrásértékű gyűjteményes kötetei (I–III. 1987, 1992). Filológusi életmű, a vállalt marginalitás jutalma.

Nemcsak a két ősellenség látta be, hogy nem boldogulnának a Petőfi-filológia mindenese nélkül. Minősítési lapjain vissza-visszatér egy jelző: „nélkülözhetetlen”, amit csinál. Hatvány Lajos ÍGY ÉLT PETŐFI-jéről száz gépelt oldalnyi filológiai bírálatot írt (1962), majd a könyv ellenőrzött és javított kiadása (1967) is az ő munkáját dicséri. Hány ilyen szolgálatáról nem is tudunk! A címlapon sosem az ő neve ékeskedett, a szakma sem az ő érdemeit nemgte és visszhangozta, bár az idő múlásával mintha kollégáiban motoszkálni kezdett volna a bűntudat, hogy valami nincs rendjén. „A kandidátusi fokozat már rég megilletné”, írják 1973-ban a *Személyi minősítési lapján*, „meg kellene

találni a módját, hogy textológiai teljesítményeire megkaphassa”. Tudományos fokozatot azonban ekkor még textológusi munkára nem volt szokás adni. Disszertációt kellett volna írnia. Már az 1969-ben készült minősítési lapján úgy vélekednek róla, hogy „sikerrel oldhatna meg monografikus feladatokat is”; később csakugyan belefogott egy kandidátusi értekezésbe (A HELYSÉG KALAPÁCSA ÉS A KOMIKUS HŐSKÖLTEMÉNY), ebből 1978-ra mintegy kétszáz gépelt oldal el is készült, s még százlappnyit akart hozzátenni, ami azonban most már örökre megiratlan marad. Akik az első kétharmad részt olvasták, meglepődtek irodalomelméleti érzékenységén. A textológia alacsony tudományos presztízse vall, hogy egyik legkiválóbb hazai művelője a kandidátusi fokozatot sokkal később, a PETŐFI-ADATTÁR első kötetére (1987) kapta meg, már beteg, 1988-ban, Akadémiai Díjban pedig csak 1985-ben részesült. Ha későn is, az irodalomtudomány doktorává minősítése küszöbön állt, a PETŐFI-OKMÁNYTÁR elismeréseként; doktori munkájának kéziratát épp aznap érkezett meg opponenseihez, amikor halálhírét megtudtuk. Posztumusz kell immár megkapnia, a szakma önmagának tartozik ezzel. Keserőségünkbe, hogy ezt már nem érhetette meg, talán vegyülhet némi fanyar vigasztalás: mintha e magas fokozat visszatartásával a sors akarta volna megőrizni neki azt a nagyobb rangot, amelyet egy csillogásról lemondó élet munkájával kiérdemelt: a háború utáni magyar filológia szürke eminenciását.

Utolsó erőfeszítései már csakugyan hősköltevénybe illenek; akik tanúi voltunk, feszengve tébláboltunk körülötte, kisebbségünk megszégyenítő tudatában. Az eposzi hőst, emlékezhetünk megint Arany János meghatározására, „a halál bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy percig sem gátolja működését, de sőt növekszik erélye, a mint közelebb-közelebb jut az örvényhez”; legföljebb talán „a halál percében fogja el egy csodás rémület”, mely azonban „már inkább fizikai, mint erkölcsi betudás alá esik”. Kiss József életében a vég kezdete 1988 februárjában érkezett el: daganattal kórházba került, ahol nagy műtétet végeztek el rajta. Decemberben nyugdíjba vonult, s minden erejét a PETŐFI-ADATTÁR befejezésére fordította. A következő év végén betegsége súlyosbodott; bizonyossá vált, hogy rákja van, melyet sugárkezeléssel próbáltak feltartóztatni. „Kedves Barátom, mivel, mint szóban említettem, váratlanul egy alattomos betegség támadott meg, amely sok fontos munkám folytatásában akadályoz, s talán nem is engedi, hogy befejezhessem, erre az esetre az egyiknek, amelyet a legfontosabbnak érzek, végigvitelére téged kérlek meg, ill. hatalmazlak fel”, végrendelkezett levélben Kerényi Ferencnek 1990. december 22-én. A PETŐFI-ADATTÁR III. kötetéről van szó: „Két hónapi folyamatos munkával lektorálásra kész állapotba hozhatnám. Lehet, hogy ez az idő még rendelkezésemre áll, mert sugárkezelésem óta megint munkaképes állapotban vagyok, de addig is, amíg ez eldől, jónak látom, hogy [...] arra kérjelek, hogy leadandó kéziratomat lektorálásra vállald el, [...] vigyük együtt vagy vidd végig magad [...] megjelenésig. [...] Vedd őszinte baráti köszönetemet érte!” Másfél éve volt hátra. Még olvashatta Kerényi tapintatos gyorsasággal elkészített lektori jelentését, ennek nyomán még javíthatott kéziratán, de a nyomdai levonatokat már az egyedül maradt kollégának kellett gondoznia. Ezzel a PETŐFI-ADATTÁR a nemzedékek közti szakmai együttműködés láncolatának jelképe lett: az első kötet (PETŐFI AZ EGYKORÚ SAJTÓBAN ÉS EGYÉB NYOMTATOTT FORRÁSOKBAN) nem más, mint Kiss József nagyszabású kiegészítése Endrődi Sándor 1911-ben kiadott gyűjtéséhez, a másodikat (PETŐFI A KORTÁRSÁK LEVELEIBEN ÉS NAPLÓIBAN) Oltványi Ámbrus készítette, de az ő korai halála (1983) miatt Kiss Józsefnek kellett megszerkesztenie, e harmadiknak (PETŐFI-OKMÁNYOK) utómunkálatait Kiss József helyett már Kerényi Ferenc végezte el, akinek szaktanácsaiért a

gyűjtemény szerzője a jegyzetapparátus előszavában (már nagybetegen, 1991. július 15-én) mond köszönetet. Miközben a szakma magas presztízsu régióiban személyes gyűlölködés mérgezte a levegőt, itt lent az összefogás jóleső példáival vigasztalódhatunk.

Betegségével tusakodva még volt ereje, hogy felvegye a harcot azokkal, akik éppen a Petőfi család sirboltját készültek feldúlni a Barguzinból hazahozott csontváz hitelességét bizonyítandó. Petőfi állítólagos szibériai raboskodásának fantazmagóriája nem először került a filológusok útjába; amikor az 1980-as évek közepén újraeledt, a Petőfi-kutatók közül leginkább Fekete Sándor szállt szembe vele, de Kiss József is írt néhány kisebb ábrándozlató cikket, sőt alapos tanulmánnyal (PETŐFI CSATATÉRI HALÁLA ÉS SZIBÉRIAI SÍRJÁNAK LEGENDÁJA) járult hozzá a tudományos cáfolatra hivatott kötethez (NEM PETŐFI! Szerk. Kovács László. 1992), melynek megjelenését már nem érthette meg. Eközben, 1989 elején, egyik alapító tagja lett (és talán legfontosabb belső kritikusa) a Kultusz történeti Kutató Csoportnak, majd e kis közösség havonkénti munkabeszélgetéseitől is ösztönözve, s annak első konferenciájára szánva (IRODALOM ÉS KULTUSZKÉPZŐDÉS. 1989. december 14–15.) megírta nagy tanulmányát, A SZIBÉRIAI LEGENDA MINT A NAIV NÉPI PETŐFI-KULTUSZ TERMÉKE címmel, felolvasása után pedig élénk vitát folytatott a Barguzin-hívók egyik képviselőjével. E kitűnő elemzés nemcsak az *Irodalomtörténeti Közlemények* különszámának (1990/3.) ékessége lett, hanem szerzője öröme a *Látóhatár* (1991/8–9.) is közölte. Ám a legszebb, máig ismeretlen, lelkieréről oly sokat eláruló fegyverténye e csatában még ezután következett.

A szegedi kórházban feküdt, amikor kezébe került a *Népszabadság* 1991. november 9-i számának fizetett hirdetései közt Morvai Ferenc nyílt levele az Akadémia elnökéhez és Budapest polgármesteréhez, mely hangzatos frázisokat pufogatva a Petőfi család sirjának felbontását akarta kierőszakolni. Felindulásában azonmód, betegágyán elkezdte fogalmazni válaszáat. Gépelt tisztázatának keltezése szerint december 5-én fejezte be, s aláírván („Kiss József nyugdíjas, az irodalomtudomány kandidátusa”) elküldte az újságnak, amely azonban, örök szégyenére, megtagadta közlését. A kiadatlan maradt cikknek már a címe riadót fújt. ÁLLÍTSUK MEG MORVAI FERENCET! EGY TŰRELMÉT VESZTETT PETŐFI-KUTATÓ NYÍLT LEVELE A NÉPSZABADSÁG OLVASÓIHOZ. Mint szerényen s önérzettel előre bocsátja, azért szól hozzá az ügyszó, mert egy Petőfi-kutatással töltött élet jussán felelősséget érez iránta. Ami azonban végképp kihozza a béketűrésből, az messze túlmutat a barguzini csontok hitelességének kérdésén; egy sokat megélt ember figyelmeztet arra, honnan ismerősek s miért veszedelmesek a politikai rendszerváltás utáni közéletünkben Morvai gátlástalan vitamódszerei. „Nyugtalanító fejlemény azonban, hogy ha értesül is valamilyen ellenvéleményről, érdemi vita helyett az azt hangoztató személy múltjával kezd foglalkozni: lekáderezi vagy mai szóval élve »átvilágítja«, mintha – mondjuk – egy volt párttag vagy (uram bocsá!) egykori párttitkár mint szakértő nem végezhetne lelkiismeretes és megbízható munkát.” Belső függetlenségre vall, hogy ő, aki sosem volt párttag, aki apja és bátyja meghurcoltatása után a káderlapok rossz emlékü világában maga is átélte a kiszolgáltatottság szorongató érzését, az örömmel fogadott új rendszerben nem kovácsol tőkéit feddhetetlen múltjából, nem igyekszik bosszút állni, sőt éppen ő védi a volt párttitkárok szakmai tisztességét, mégpedig azokkal szemben, akiknek módszerei szinte nem különböznek az egykori lekáderezőkéitől. „Ha Morvai úr e nyílt levelem folytán engem is át kíván világítani, ám tegye (esetleg a közelmúltban készült nagyszámú röntgenleleteimet is felhasználhatja), állok elébe!” Aki mindig szabatos és tartózkodó stílusban írt, itt milyen finom iróniával teszi nevetségessé az újbarbár politikai

zsargont; s mennyi erő, türelem, micsoda nagylelkűség és elegancia kellett ahhoz, hogy a közelgő halál egyre biztosabb tudatában még tréfálkózzon is, keserű humorral, saját betegségén! Ha valahol, itt illenek rá maradéktalanul Arany János meghatott szavai, amelyekkel az eposzi hős végküzdelmét kommentálta: *„Mily rendítő nagyság ez a nyugodt elszánás, szemben a végzettel!”*

Ami végső, „*physikai*” megrettenésnek, amelyet Arany szerint még az eposzi hősnél is várhatunk, nála alig láttuk nyomát. Felgyorsult munkaritmusát és intézkedéseit nem félelem hajtotta, hanem nyilván zsigereiben érezte, versenyt kell futnia az idővel, hogy befejezhesse művét, s rendben hagyja itt a rábízottakat. Mintha hallanám, ahogy torkát köszörülve odahív intézeti asztalához, hogy elmagyarázza az akkurátusan összezsinegelt és csoportokba rakott iratok rendeltetését. Zavartan álltunk a baljóslatú papirtornyok előtt. Mondhattam volna, talán próbáltam is, hogy fölösleges vagy legalábbis korai még erről beszélni, de látszott a szemén, hogy méltatlannak tartaná. Higgadt szakszerűséggel röviden összefoglalta teendőinket. Csak hetek múlva, amikor még egyszer bejött valamit elintézni, lesoványodva és megviselten, s talákoztunk a folyosón, csak akkor tört föl belőle a szavak újfajta árja, egy nála szokatlan, kényszeres, csapongó beszédflowam, mely mögött érezni lehetett az irtózást az elhallgatástól, a nemlét csöndjétől. Azután, mint aki felocsúdott, ugyanolyan hirtelen abbahagyta, majd szabadkozva, bocsánatkérően elköszönt. Ideje fogyásával mindinkább az életidő problémája foglalkoztatta: utolsó heteiben Heideggert olvasott, fiával megbeszélve, a LÉT ÉS IDŐ-t, az időbeliségről szóló fejezeteket. Amikor május 13-án, szerdán, az intézetben megcsörrent a telefon, halálának hírére a titkárnő csak ennyit mondott: ő volt itt hozzám a legjobb.

Az eposz főhőse, fejtegeti többször Arany János, *„nem működik teljesen szabad akarat szerint, hanem valamely fensőbb, isteni akaratnak a végrehajtója”,* azaz *„isteni rendelésből”* cselekszik, *„sorsa Isten által már eleve el van határozva”*. Itt azonban meg kell torpannunk, lemondva az eddig követett párhuzam végigviteléről, nem érezvén illetékességet Kiss József életének bármiféle transzcendens értelmezésére. Pályafutásának evilági jelentését is alig tudjuk úgy-ahogy kibetűzni. Legföljebb annyit remélhetünk, hogy élete történetének összegyűjtött mozaikköveiből kirajzolódik, az utánunk jövőknek példaként, milyen ember volt. Olyan, aki megtalálja a világ gazdátlanul hagyott terheit, s akit megtalálnak a világ gazdátlanul hagyott terhei. Egy intézeti kollégája, Rónay László írta róla (akaratlan jelkép: éppen a REJTŐZKÖDŐ LEGENDÁRIUM című kötetben, mely nem neki, hanem az egykori kultúrpolitikusnak állít emléket), hogy az 1970-es évek közepén, Pándi és Lukácsy öldöklő háborúja után, *„az egész Petőfi-kutatás meghalt volna az intézetben, ha nincs ott Kiss József, aki a legkiválóbb Petőfi-kutatók közé tartozik. Fekete Sándor elment, maradt Kiss József a kritikai kiadás iszonyú terhével, amit ő csodásan cipel”*. Igen, maradt, ő mindig maradt, a gazdátlanul hagyott terhet fölvette és vitte, kora változó örületei közt, póztalanul, zokszó nélkül, amennyire erejéből telt. Amióta hiányzik közülünk, mert végül nem maradhatott tovább, mindinkább érezzük, hogy sokunk vállaira szétosztva is mekkora súlytöbblet nehezedik. Jó volna elfogadnunk, tovább kellene vinnünk. Bárcsak fel tudnánk nőni a feladathoz.

Tandori Dezső

AM HOF*quasi una fejpályaudvar*

Észveszejtően dögunalmas
 ücsörgés az Am Hofon, hát ezen a téren
 se hittem!
 Nem is gondolok semmit, ilyeneket se.
 Megpróbálok rágyújtani.
 A nap ragyog, öngyújtóm lángja hatalmas.
 Hátrasandítok, fölfedezem
 mégis az Am Hof szépségeit.
 Ezek kőből és malterből valók.
 Vagy egy pezsgőcég borvörösen
 mozartias épülete.
 Kőszívű hölgyek és malteroslányok
 nyilván itt is vannak, nekem
 mégis egyéb az édes élet:
 ez az észveszejtő dögunalom,
 mely kezd kirajzolni bizonyos
 körvonalakat.
 A cigit szívni elfelejtem,
 eldobni tékozlás,
 szorongatni unalmas
 és ujjbegyszikkasztó.
 Amúgy is teljes a hőség.
 Száraz hó, forgatom benne a fejem.
 Lábujjaim mozgatom cipőmben.
 Érzem könnyűségét,
 és hogy ezen a téren!
 Sose hittem, hogy én itt ücsörgök még.
 Aztán szabadság-miatt-zárva boltsorok közt
 megyek le a Wipplinger utcára,
 ki hinné, milyen árnyas, barna tónusú,
 csillogó-réz-korlátos,
 kakasülős boltban tiz silling
 a kávé!
 Még sorra kerül egy beszélgetés itt
 – az Am Hof után minden más
 lehet, gondolom! s ha így más, más is
 nekem azonnal, legföljebb tévedek –,

gyakorlom hosszú, kitartó nézése, ennek újjgazdagja vagyok, régen ez nem volt, közlékenységem úgy a régi, hogy óhatatlan, de kontrollálom, mulatok rajta el nem mosolyodó arccal, vállam úgy vonom meg, mint aki nem tehet az egészről.

A Porzellan utca, persze, mindenhogy a régi, én nem vagyok az, itt már ezt egyértelműen érzem.

Az „Am Hof Érzés” jön velem, nem is makacsul – mert hogy ki akarna szabadulni tőle?

A Strudlhof lépcsőn lejövök – a matematikusról elnevezett utcán közelítettem meg; mi minden mondható! de kit izgat! Pázmáneum, vagy mi, és B. gróf, az első-világháborús külügyminiszter és sattöbi

palotája, most katari követség, krákogok egyet, ennyit németségem osztrák oltárán áldozok, aztán, mert az „Am Hof Érzet”

is enyhén változékony

állagot hagy kegyesnek,

hugyozok, a Strudlin, csak így,

per Strudli, elnézem ablakom,

laktam itt a Strudlhof Hotelban,

mit kezdenék belengő teraszajtájával,

a nagy függönnyel, a nagy reggelivel,

az én visszafelé lejtő falú,

párkánytalan, gijotinablakos

londoni szállodám citromleve,

csak hideg vizes mosdója,

a neszkávérágás, a múzeumivécénszarás,

az örökké klórszagú lepedőlobogókkal

megadólagos álkereskedő-hajó,

a lépcsőház világa után, a döngő

ajtók, beázó mennyezetek

két emeletnyi csorgásait követően,

a fémhengereken seggreszánkázó

éjszaka hazatérő lakók

élménye végén ennyi eleganciával,

ami itt a gróf palotájának

mintegy árnyékában virul? Szemközt,

el is nézem a lépcsőről,
 zöldék a cserepes fák a teraszon,
 mögöttük fénylik a sok bádóg
 kürtő, borítás, vasalás, pitli,
 egy ablak nyitva, árnyas és barna
 belső tér fogad látványával,
 Szarajevótlan, mondom, mert a másik
 emeleten megy a tévé,
 emlékszem, életemben a második
 színestévélményem a Strudli Szállóban volt,
 valami kerékpárverseny, Tour, ilyesmi,
 az első Felix Klee
 lakásán, ölünkben ücsörgött Akárhanyadik Bimbo,
 a híres macska leszármazottja,
 na, ez akkor Ottlikék Metzengerstein
 nevű (Poe-tól a név/elnevezés, az ősmagyar
 Metzengerstein és Berlifitzing családok, ugye,
 egy novellában!) cicája után, s a tévén,
 gyanitom, nem célzatosan,
 a kambodzsai vagy laoszi események, nem is
 jegyzi meg az ember aztán, tizenhét év
 múltán, hol öldöshettek le négymillió
 lelket, hagyján, de testet, hagyján,
 de hogy nem hihettük, még mindig
 az ENSZ-csapatoknál tartottunk
 képzeletben. Még rójunk fel bármit
 is „a nyugatiaknak”; ho-ho-ho-ho! épp csak
 más-más a kényszerképzet. Na, itt
 Szarajevó megy, ezen a tévén, nézem
 a Strudlhof lépcsőről, a gróf palotatövéből,
 az Am Hof után.
 Az Am Hof után az érzület
 azért ugyanaz marad más mivoltában
 is. Ugyanazok maradunk más mivoltunkban, és
 ugyanazon mivoltunkban mások leszünk. Sőt,
 a teljes napsütés és dögunalom,
 ennek édes élete az Am Hofon
 szinte egyenest épp ez!
 Ismét a Porzellan utcán megyek,
 csokis boltomhoz, ahol előző nap
 társnémnak egy doboz bonbont vásároltam:
 „némettanárként” annyit oktattam ezt a
 „vesz egy doboz bonbont”, hogy
 a rendőrkaszánya vagy a kádfürdő
 – szintén a közelben ott, Doderer

utcája mellett! – helyett, nyilvánvaló,
 a bonbonvásárlást választottam, mi több,
 több doboz bonbont is vettem
 társnémnak, főleg – Kálnoky emlékére
 e viccet! – alkoholos töltetűeket, belga
 bonbonokat, sattöbi, hogy, lásd 7000
 nap című, ne ehessem véletlenül se.
 Ezt egy tábla keserű csokoládéval elintéztem.
 A csoki mégse sós krumpli, hogy az ember kiköpdösse,
 ha élvezte már ízét.
 Egy rózsaszínű elefánt ülepe
 néz a csokis bolt kirakatából, a betört
 üveg pókhálózata mögül, felirattal:
 „Bármily csábitóak is
 leszállított áraink, kérjük,
 méltóztasson az ajtón át
 megközelíteni minket.”
 Nem megyek be. És a többi, ez volt Bécs
 az Am Hofhoz címzett élmény jegyében.
 Am a hatás határtalan.
 Minden határ hatástalan.
 Olyan, mint a fogyás
 a máj hirtelen támadott
 jó zsíremésztése következtében.
 Csak ezt a hasonlatot hozhatom.
 Valami efféle történt velem,
 szellemiekre értve.
 Már amennyiben szellemként jártam volna
 Bécsset, de nem hiszem, kísértéként csak
 a Krisztinán járok, lásd Nemes Nagy Ágnes
 sárga-kékje, és Jékely Cyranója,
 orrom és csuklómon a duzzanat
 az elhagyott kilókkal is csak elenyészőt
 enyészik, hozzájuk több kell
 majd; de csak majd!, az Am Hof Feeling:
 életkedv is, dzsajdevivrel, feszengve
 veszem elő írógépem mögül Virginiát,
 ahogy lemegy, zsebét kavicsokkal megrakva,
 az Ouse-hoz; hát én is mennyit gondoltam ilyesmit,
 de még abban is másnak van igaza,
 hogy a versírást abbahagyni, mi több,
 abbahagyásra fogadalmat tenni:
 fölösleges, ne-csináld-már dolog – – –
 csináltam, de visszacsinálódott.
 Az Am Hof, az hat, ez az

Am Hof Akármí,
magam ehhez csak annyit adhatok
hozzá, hogy itt már félregépelem,
ide is másolom (kerüljön a vers végére,
formaalkotó
kedvem épségének jegyéül,
a dögunalom megváltásaképpen,
a kibeszélhetetlen én hidjaként,
lélektől lélekeig mintegy):
Am Hpf,
sic.
Mint valami fejpályaudvar.

Felhívjuk azoknak az olvasóinknak a figyelmét, akik lapunkat számonként vásárolják, hogy várhatóan az újságárusoknál a jövőben nehezebb lesz hozzájutni a HOLMI-hoz, mint eddig. Ezért a legjobb megoldás az előfizetés. Aki rendszeresen és időben szeretné számainkat megkapni, az vagy az ismert módon, levélben kérjen tőlünk előfizetési csekket, vagy postai pénzes utalványon közvetlenül adja fel az egy évre szóló 720, illetve a fél évre szóló 360 forintot a következő címre: HOLMI c/o Závada Pál, 1051 Budapest, Nádor utca 26.

FIGYELŐ

CSATTANÓS TÖRTÉNETEK

Békés Pál: *A bogárnak mindegy*
Cserépfalvi, 1993. 170 oldal, 249 Ft

„A lényegből – ha volt egyáltalán lényeg – nem maradt meg semmi. Csak anekdoták. Kerekre csiszolt történetek. [...] Lassanként kikopott a történetek háttéréből, hogy mi volt az egész, mi volt a dolog maga.”

A BOR című novella főszereplőjének dilemmája az egész kötetre kivetíthető: amint Kalog küszködik azzal, hogy múltjának, élete meghatározó élményének faggatásával ráleljen a lényegre, úgy próbálja az író történeteivel megfogni, megvallatni az általa tapasztalt valóságot. De pontosan Kalog története sugallja, hogy „kerekre csiszolt történetekkel”, anekdotákkal a valóság paradox módon elfedhető „A láger eltűnt a maga faragta anekdoták mögött” – olvassuk. Lehetséges tehát történeteket faragni, megcsinálni helyzeteket, lehetséges tehát a lényeg elől „csattanós történetek látványos fuzére” mögé bújni.

Kalog egyik anekdotája úgy szól, hogy szabadulása után a hegyekben betegen vándorogva lerogy haldokló fogolytársa mellé, és leolvassa a szájáról utolsó szavait: „Azért voltak szép dolgok is.” Kiderül azonban, hogy mégsem így történt. A haldokló utolsó mondatát csak ő gondolta. Nem a haldokló mondta. De akár mondhatta volna is, nincs jelentősége. Azért kellett a haldokló szájába adni, mert különben nincs történet. A kiindulópont egy valóságos helyzet volt, Kalog gondolata is talán igaz volt – a haldoklóról szóló történet mégis „megfoghatatlanul hamis”.

Mindez szinte kínálja az alapkérdést a többi novella olvasásához: eljut-e az író a hőse által is keresett lényeghez – „ha van egyáltalán lényeg”? És ha nincs, vagy ha nem jut el, ha a mondatoknak nincs is jelentőségük, akkor érdemes-e egyáltalán történeteket faragni?

Emberségükből kiforduló emberekről ol-

vasunk. Elidegenedettségről, kapcsolatteremtési kísérletekről, általalkozásokról. Békés Pált kétségkívül a humánium mibenléte foglalkoztatja, tudósításaiban érzékenyen regisztrálja az emberi kapcsolatokban és szituációkban rejlő abszurditást. Elbeszéléseinek nagy részéhez magyar és közép-európai közelmúltunk szolgál háttérül, de elkalandozunk a XX. századi Las Vegas neonvilágába, a görög tengerpartra, sőt még a század eleji Osztrák–Magyar Monarchiába is. Mindenütt kizökkent világot találunk, és ez bárhol rögzíthető, ahol csak az embernek nevezett lényt kameravégre kapjuk.

A PETTING – A BERLINI FAL EMLÉKÉRE a fogtató bezártság dokumentuma. Hárman ülnek a Lábviz presszóban, ketten az asztal alatt teszik, amit nem tehetnek albérletben, kollégiumban, s a harmadik az eleven függöny, aki vonakodva fedez. Bezárva a Lábviz szűk bokszába, bezárva a berlini fal mögé, bezárva kizökkent emberségük abszurditásába. S az egyetlen tiszta érzés a „felbőffenő” düh.

Elvetélt kapcsolatteremtési próbálkozások krónikája az ERŐSEN TESSÉK CSENGETNI. Az örök albérlő ismét költözik. Egyetlen majdnem barátjától szeretne elbúcsúzni, de nem tud bejutni a lakásába, mert az megszállottan telefonál órákig, se látva, se hallva. Főbérelője, „kopott kis urge” meg övele kísérletezik: mindenféle ürüggyel próbálja beszélgetésbe vinni. Az albérlő saját kudarca után mintha megbánná elzárkózását a főbérelő elől, de elkésett közeledése türelmetlenségbe, majd hisztérikus haragba csap át.

AZ ITT NINCS IS DELFIN-ben Dóczi Endre szakközépiskolai oktató találkozik külföldről hazaérkező szerelmével. Azaz csak várja, reméli a találkozást, de az kudarcba fullad. A pályaudvarra menet összeszed egy országúton heverő öregembert, egy szenny- és verejtékszagú, „málladozó emberroncsot”. Kelletlenül botlik bele, kelletlenül viszi el a Visegrádi utcába, ahol egyáltalán nem biztos, hogy bármi célja lenne a zavaros bácsinak. Kelletlenül

tuszkolja ki a téren, s a lelkére köti, hogy az aluljárón menjen át. Általálkozásuk hatalmas feszengés, kész kommunikációs csőd, csirjában kudarcot valló humanitás. A hasonlóan lehangoló pályaudvari találkozás után az út már csak egyfelé vezethet: a Fő utcai kocsmába. A városból kifelé menet meglátja az aluljáró mellett fekvő bácsit s a „*dolguvégezellen*” távolodó mentőautót.

„*Minden történéstre egy és ugyanazon nem-történés nyomta rá bélyegét*” – olvassuk. A fiatal drámaírók grúziai találkozásán pontosan az nem történik meg, ami a találkozó célja lett volna: a tapasztalatcsere. Ami történik, az a művészet nagylelkű szocialista felkarolása címén a művészet érzéketlen lealacsonyítása (EGY CSEPP KŐ). Az ember lealacsonyodása és lealacsonyítása a hatalom mámorában (KAVIÁRT KRUGNAK). Az ember embertelensége a pénzhajhászásban (MAJOMTÁNC). A gyermekek világába is beférkőző kegyetlenség a bűnbakkeresésben (A DADOGÓS IGOR).

Békés Pál éles szemmel meglátja e szakadásokat a világ szövetén, és kegyetlen, mondhatni riktó kontrasztokban, mellbevágó képszerűséggel löki az arcunkba, amit lát. Történeteinek részletes hangulatjelentések, melyekből mindent megtudunk, ami a hatás – a zavar és a döbbenet – eléréséhez szükséges. A TEQUILA SUNRISE riporteri bőbeszédűséggel kísért képek sora: a tengerpart sima, fényes luxusvilágába belerondít egy kitaszított, púpos bolond, a turizmus áldozata, a letűnt halászfalu bosszantó maradványa. Igazi konfliktus nem keletkezik közte és a kispénzű matematikatanár, Kriston között, aki épp nekikészülődik, hogy kortyoljon álmának koktéjába (ami mellelleg a legolcsóbb), csak annyi történik, hogy a felbosszantott púpos a tengerbe zuhanva magával sodorja az áhitott koktélt, még mielőtt Kriston átadhatta volna magát az élvezetnek. Mindez kíméletlen részletességgel, vibráló szinkavalkádban tárul elénk, mintha az író minden egyes lepergett filmkockát kitörölhetetlenül emlékezetünkbe akarna vésní. A történet gerincét a szándékosan kiélezett alapfeszültség alkotja: akárhányszor a szájához emeli Kriston a kívánatos poharat, megzavarja egy böffenés, hörrenés vagy riktoltás. S ha ez önmagában még nem taszítaná eléggé az olvasót, az író tudatja is vele,

hogy „*taszító jelenetet látott*”, melynek „*taszító nyomai*” vannak. S ha nem fájna neki eléggé, amit látott, megtudja, hogy „*szinte fájt a púpos visongása*”. A tolakodóan megdőböntő részletekből kirajzolódik egy felszíni jelenség. Valakinek megzavarták az élvezetét, s az döbbenetben, hoppon maradván meredt a koktéjja után. Semmiféle lényeghez nem jutunk el, viszont a tolakodó képektől nem menekülhetünk. Ugyanígy sokáig magunk előtt fogjuk látni az országot középen a „*macskapástélmot*”, hiszen „*tűfogak halálos visorgása siklott el a kerekek között*” (ITT NINCS IS DELFIN). Sokáig fogjuk hallani „*a hordozható URH készülék susterző vartyogását*”, amely olykor „*belepiszkit a csóndbe*”. Pontosán értesülünk arról, hogy a hatalmaskodó Krug „*szánalmasan idejétmúlt, taszító és neveléses*”, hogy „*rikán háborgatja szégyen vagy lelkifurdalás*”, és hogy a rajta erkölcsileg felülkerekedő matróz szemében „*undor ül és diadal*”. Ahogy az újságírók a csónakban: „*láttuk, mi történt, jól láttuk*”.

A leírt jelenségekbe a szereplők beleütköznek, de nem tudnak velük mit kezdeni. Sajnálatra méltók, mert a mélypont felé vezető úton valahol elakadnak, mélypont nélkül pedig nincs ünnepély. A bűnnel szembesülve elakadnak a zavarnál, a döbbenetnél és az itálnál. Mindig van egy kényelmetlen alak, akit nem lehet hová tenni. A világ csorba: valami kis koszos szüntelen elrontja az élvezetet. Felmerül azonban a kérdés: ha megvallatjuk a világot, észre vesszük a közonyt, az emberi kapcsolatok abszurditását, szabad-e elfordulni (ahogy a magából pénzszerzés céljából majmot csináló Rafael utazótársa tette)? Ezek az emberek mintha belenyugodnának abba, hogy sem önmagukkal, sem a világgal nem mernek szembenézni, ezért történeteikből hiányzik a valódi tragikum. Képtelenek megtenni azt a merész lépést, amellyel kitorhethetnének kisstilű világukból. Hamlet még szerette volna helyretolni a kizökkent időt. Ők már csak kommentálják. Hát igen, kizökkent. Megadják magukat. Kérdéseket nem mernek feltenni, inkább szomorúan, zavartan kimenekülnek. Vissza a buszhoz, el a kasszínók poklából. Ki a városból, bele az árokba, vacogva. Szomorúan a Tequila Sunrise után meredve. Tragédiának még a lehetőség sincs meg, hiszen az belső konfliktusból,

valódi értékválságból ered, ők pedig nem mennek mélyre saját magukban: ivászatba merülve, dühöngve „elfordulnak” a mélység pereméről. A lelkiismeret bátoratlan motoszkálása, a szomorúság, a zavar és a döbbenet jelenléte nem elég ahhoz, hogy történeteiket a tragikum felé mozdítsa, viszont attól is visszatartja őket, hogy a maguk hideg és radikális könyörtelenségével kibontakozzanak. A mélypontnak való tragikus önátadás – forró; az egzisztencializmus bátor és végtelen nemje vagy a groteszk keserű vigyora – hideg. Aki nem döntötte el, milyen a viszonya a világhoz, langymeleg. Sem nem hideg, sem nem hév.

E tétovázás erőteljesen érezhető a címadó A BOGÁRNAK MINDEGY novellában, amely egyébként is jól példázza a megütközés-zavar-elfordulás folyamatát. Az alapkérdés ezúttal az emberi kapcsolatokon túl a gyökerekig hatol: „*Lehet-e mindez magától?*” Ezt a feliratot látják a természet szépségében gyönyörködő kirándulók egy valószerűtlenül színes plakáton, amely húsos szárú orchideát ábrázol, rajta a bibék felé lépkedő méhecskével. Áhítatuknak azonban durván és sokszereűen vége szakad: hullába botlanak az erdőn, „*az elnyílt száj fekete barlangjából egy bogár bújkál elő, s az arcon végigmaszírozva a nyitott, fakókék szemre lép*”. A két ember szinte őrjöngve rohan a kocsmába, szavakat keresve arra, ami történt. Az eredmény, az egyetlen érvényes állítás: „*a bogárnak mindegy, hogy mire lép*”.

Az olvasót nem hagyja nyugodni a kérdés: vajon nem az állítás kedvéért született a történet? Az erdőben átélt „transzcendens” áhítat leírásának romantikus, túlfeszített képszerúsége („*hirtelen támadott kristályos tisztaság*”, „*megfejthetetlen lágasság és magasság*”, „*foszlékony szövetű áhítat*”) nem tudni, hová tart. Annyira nem túlzó, hogy humoros vagy ironikus legyen, de nem is annyira súlyos, hogy egészen komolyan vegyük. Ha pedig a harmónia, az isteni jelenlét érzékeltetése sem ilyen, sem olyan, akkor fordítottja, az abszurd borzalom sem hordozza a negatív transzcendencia súlyát. Az áhítat és az abszurditás szembehelyezése harsány, mint az orchideás plakát, és harsány a két kiránduló egzisztenciális hisztériája (az elbeszélés légköre kizárja, hogy ezt fájdalomnak vagy akár

mély döbbenetnek nevezsem). A történet kommentárral kezdődik („*A túrát egyáltalán nem szántuk olyan transzcendens jellegűnek, mint amilyenre végül is lett. Sőt, ha egyáltalán értelme lenne a később történetek tükrében minősíteni az eseményeket, inkább azt mondhatnám, épp ellenkezőleg*”) – és hasonlóképp végződik, szavak keresésével a történetekre. A fölvetett kérdés döbönt csöndjébe belebeszél a szöveg. Nem teremtdődik meg az a tér, ahol „*érvényes állítás*” születhet, a kommentátor kivül reked. Állítása így annyira súlytalan, amennyire súlyos József Attila átka, amelynek kimondásába maga az átokmondó pusztul bele leginkább: „*Bogár lépjen nyitott szemedre.*” (MAGÁNY.)

A múlthoz való viszonyra kérdez rá, lelkiismeret és érdek, érték és érdek konfliktusát feszegeti a TEMETŐI ELÉGIA. Itt nincsenek látványos, filmszerű összehúzókozások, belebotlások valami kellemetlen koszosba. A zavar beljebb keletkezik, belül a lelkiismeretben. Kraskovics József és cimborája elhordják – ellopják – az elhagyatott zsidó temető köveit. Helyrehozzák és eladják őket új sirokra a „*rendes temetőbe*”. No meg abban reménykedik Krasa bácsi, hogy ha a temető megszűnik temető lenni, elcserélheti a saját földjével, hiszen ezt „*az úristen is szólónak teremtelte*”.

„*Szólok vagy más, annak, aki itt fekszik, úgyis mindegy.*” Kraskovics József saját lelkiismeretével folytat párbeszédet, s ez a párbeszéd mond ellent az „*úgyis mindegy*”-nek. Szemben „*a bogárnak mindegy*” megállapítással és e megállapítás történetével, az „*úgyis mindegy*” életszerű emberi reakció, és életszerű a belőle adódó lelkiismereti nyugtalanság („*ez így nincs rendjén*”), s az ennek nyomán kibontakozó feszültség. Ütközés itt sem megy végbe, legfeljebb készülődik. A beszélő elindul saját magába befelé, lefelé, de külső, felszíni konfliktusok s mindenekelőtt saját érdekei viszarángatják a felszínre. Saját magával folytatott párbeszéde azonban valós kérdéseket vet fel. Az őszövétségi Józsué szavaival: „*Mire valók néktek ezek a kövek?*” Elhordjuk a követ, eltüntetjük emlékeinket... kitoröljük a múltat? Emlékszünk a BOR című novellából: az emlékezés valamiképp a lényeghez vezető visszaút lenne. Magára vállalhatja-e az ember azt a szerepet, hogy „*meggyorsítja azt, ami meg-*

lenne mindenképpen”? Miért nincs rendjén az emlékezés köveinek elhordása?

Az „úgyis mindegy” típusú elbeszéléseknél hitelesebbnek érzem tehát azokat a történeteket, melyekben a „nem mindegy”-ért folyik a küzdelem. A világ minden csorbasága, minden embertelensége rárakódott századunk botrányára, a holocaustra. Sem megérteni, sem elfelejteni nem lehet. És emlékezni sem. Ezzel a feszültséggel próbál megküzdeni a BOR főszereplője. Nem menekül el a botrány elől, legalábbis nem olyan egyértelműen, mint sokkal kisebb lélegzetű megütközések elől a többiek. A szembesülés igénye, a megértés vágya viszi vissza a szerb városkába, ugyanakkor egy másik, mélyebb szinten mégis menekül: saját anekdotáival fedí el azt, amit valójában keres. A kellemetlen alak – aki itt is megjelenik – ezúttal igazi lelki konfliktusba talál bele, s a köztük lejátszódó párbeszéd Kalog valódi belső nyugtalanságából táplálkozik.

De Békés Pál ezek után mintha vissza is riadna a szembesüléstől. Maradnak a csattanós történetek, a zavar, a döbbenet. Láttam, mi történt, jól láttam. A lényeg azonban elveszett, a világ darabokra hullott (FRÍZ). Maradnak a szétszórt mozaikkockák. Színes, megdöbbentő, csiszolt kövecskék: benyomások. Elbizonytalanítanak, hogy érdemes-e próbálkozni a kép összerakásával.

Tóth Sára

FILMFEJFÁK

Biró Yvette: *Profán mitológia*
Magvető, 1990. 257 oldal, 110 Ft

Bikácsy Gergely: *Bolond Pierrot moziba megy*
Héttorony–Budapest Film, 1992.
447 oldal, 380 Ft

Kovács András Bálint: *Metropolis, Párizs*
Képzőművészeti, 1992. 217 oldal, 150 Ft

Kovács István: *Robogás a nyárba*
Jelenkor–Forrás, 1992. 160 oldal, 132 Ft

F.I.L.M.
Szerkesztette Peternák Miklós
Képzőművészeti, 1991. 352 oldal, 168 Ft

Sándor Tibor: *Őrségváltás*
Magyar Filmintézet, 1992. 199 oldal, 120 Ft

A filmművészet válságban van. Nem a „felnőttségéből” természetesen adódó művészetfilozófiai válság ez, a nagykorúság jele, a hajlékony filmmelv korlátlan *adottságából* következő állandósult gondolati *adósság*, hanem sivár és terméketlen válság, gyengeség, tehetetlenség. A közel százesztendősfilm megöregedett. A mozgóképgyártás túlnyomó többségét kitevő szórakoztató filmek az utóbbi években riasztó módon infantilizálódtak. Hol van Hollywood mitologikus bölcselete, melyik sztáristenséget foglalnánk esti imánkba? Az amerikai és az amerikai típusú moziban ma „bájos gyermekiseggel” szabdalják egymást miszlikbe a szereplők az „ugyanazt, csak másképp” cinikus producerevangéliuma szerint. A világ filmgyártásának néhány százalékát kitevő nem hollywoodi sémájú munkák (filmművészet?) egy része posztmodern szellemiséggel a mozi jelenlegi állapotán ironizál, s ekképp egy mozdulattal mondhatóvá tesz mindent, ami a film régi-új nyelvén mára érvénytelené lett. Más alkotások a túlélrettség (kulturálisan megalapozott) jegyeit viselik magukon, s pompás manierizmusba fojtják a film halála fölött érzett bánatukat. S van végül a művészeknek egy szűk köre, amely tiszteletre méltó igyekezettel próbálja ébren tartani a film régi szellemiségét, s a hatvanas

években kialakult szellemi és formai arculat finomításával ér el tisztességes sikereket a filmfesztiválokat látogató néhány ezres közönség, valamint a kritikusok körében.

Nehéz ma lelkesedni a filmért. Ezért is megindító kézbe venni olyan könyveket, amelyek nagy felkészültséggel próbálnak szellemet lehelni a filmművészet halódó testébe, s kulturált beszédmódjukkal mintegy a kultúra létező elemévé tenni a mozgóképet. Még akkor is így van ez, ha a kortárs film csak áttételesen részesülhet a dicsőségéből: az elmúlt három év magyar filmkiadásából szemlézésre kiválasztott néhány kötet ugyanis visszatekint, történeti horizonton vizsgálja tárgyát, vagy egyenesen személyes hangú filmtörténetet rejt magában.

Felemás módon érvényesül a történeti szempont Biró Yvette munkájában. A BEVEZETŐ szerint a könyv alapgondolata a hetvenes évek elején fogant, minden bizonnyal a szerző két korábbi munkája, A FILM FORMANYELVE (1964) és A FILM DRÁMAISÁGA (1967) folytatásaként. Kiadására azonban csak a nyolcvanas évek elején, először angol, majd francia és olasz nyelven került sor, s végül 1990-ben jelent meg magyarul. A kortárs filmművészet elemző munkaként született tehát a PROFÁN MITOLÓGIA, s filmtörténeti művé vált, mire megjelent magyarul. Biró Yvette könyvét mégsem mint filmtörténeti munkát vesszük a kezünkbe, sokkal inkább a film kultúrtörténetének egy fejezetét látjuk benne, a hetvenes-nyolcvanas éveket, amely mára, tekintettel a filmművészet „gyorsuló idejére”, történelmi messzeségbe távolodott tőlünk. S ez a távlat teszi lehetővé azt, hogy a könyv gondolatmenetében elsősorban azokra a pontokra figyeljünk, amelyek a hatvanas évek és '68 kulturális „hőskorának” utánjára, a paradigmadöntő hetvenes évekre reflektál.

A hatvanas évek különösen a filmművészet számára jelentett hőskort; a „számunkra legfontosabb művészet a film” gondolata nemcsak a baloldalisággal társult, hanem a közöség, a szellemi együttlét igényével is. Egy-egy film bemutatója ma már elképzelhetetlen módon esemény volt, vitákat provokált, társasági együttlétek gondolati municiójával szolgált. Ez a társadalmi fogadtatás mintegy visszaigazolta a film esztétikai jelentését,

ugyanakkor az elvárás, amely eszmét, filozófiát várt a filmművésztől, összetett mozgóképi formakultúrát hozott létre. Valóban hősi korszak volt ez, gondoljunk csak a két legjelentősebb új hullám, a francia és a cseh alkotásaira. Ebben a kulturális környezetben a film művészet voltát már nem kellett bizonygatni. A rendszerező esztétikák, mint amilyen Biró Yvette két hatvanas évekbeli könyve is volt, már nem argumentálnak, hanem leírják, elemeznek, összefüggéseket tárnak fel.

Nem így a hetvenes évek filmművészetét számba vevő filmesztétika. '68-cal nemcsak egy társadalmi mozgalomnak, hanem egy világlátásnak s az azt kísérő (vagy inkább általa létrehozott) kultúrának, kulturális paradigmának is befellegzett. Az európai film hegemóniáját át-, pontosabban visszaveszi Hollywood, a filmművészet a szellemi élet periferiájára szorul, közösségi ereje már csak nosztalgia tárgya, a mozgókép posztmodern módra individualizálódik, jön a video, a műhold, és máris sokadmagunkkal vagyunk egyedül Biró Yvette ennek a fordulópontnak a történetét ragadja meg. Látja a válság jeleit, de még mentésget keres a film számára, sőt – mint a húszas évek esztétái – a film különleges művészetelméleti státusára hívja fel a figyelmet. Mintha újra be kéne bizonyítani, hogy a film művészete sajátos világlátást takar, s ez a világlátás – hasonlóan a századfordulóhoz – a hetvenes években, a meghaladott modernizmus korában, más művészet számára elérhetetlen területeket tár fel.

Biró Yvette a film kettős természetére, a közvetlen ábrázolásban rejlő valóságosságra és a reprodukció folyamán létrejövő elvonatkoztatás lehetőségére építi gondolatmenetét. Ezek szerint a film képes elvont gondolatok közlésére, a valóság érzéki képétől azonban sohasem tud elszakadni, absztrakciója mindig roppant érzéki, „gondolkodása” szemléletes. A „filmgondolkodás” így olyan fogalom előtti állapotot tükröz, amely a Mérei Ferenc fejlődéslélektani rendszerében leírt utalásos gondolkodásra jellemző, valamint a mitológikus világlátásra és -értelmezésre. A film ezzel a képességével a többi művészeti ág paradigmatiszta kifejezési módja lehet, hiszen az érzéki megismerés és az elvont gondolkodás közötti felúton éppen a művészi „megismerés” helyét jelöli ki. A film mint „*profán mito-*

lógiaát” teremtő médium – ez Biró Yvette válasza a hetvenes években gondolatiságát veszített filmművészet válságára, s gondolatmenetét hibátlanul támasztják alá pszichológiai, nyelvészeti, filozófiai, valamint mitoszkatási eredmények, s természetesen a korszak legfontosabb alkotásai. Nem a szerzőn múlt, hogy a kilencvenes évek filmje elfordult ettől a lehetőségtől is, inkább profán maradt, mint mitológikus, kettős természetében rejlő lehetőségével nem tudott mit kezdeni. A filmművészet ma más kiskapukat keres magának, például – ahogy erre Biró Yvette egy későbbi cikkében rámutatott – az íróniát.

Kettősséget mutat a kötet gondolatmenete is, ám ezt a kettősséget már valóban a történeti rálátás teszi érzékelhetővé. A könyv szerkezete még a rendszerező esztétára vall, holott a téma már eloldódik a hatvanas évek esztétikai konvencióitól. Az élménygondolkodás s az élmények útját nyomon követő metaforák ellenállnak a diszkurzív logikának. Biró Yvette egy régi paradigma hadállásából beszél az újról, vagy másképp – ironikusan és elismerően – megfogalmazva: modernül vet fel néhány posztmodern gondolatot (teljesség, egység, a dichotómiák lekerekítése).

Annál inkább a kilencvenes évek hangján szólal meg Bikácsy Gergely filmtörténete, a BOLOND PIERROT MOZIBA MEGY, holott az alcímbe közelebről meghatározott tárgy – A FRANCIA FILM ÖTVEN ÉVE – akár egy akadémikus áttekintésre is utalhatna. Mi sem áll távolabb azonban Bikácsytól, mint az akadémizmus; munkáját nem véletlenül nevezte egyik méltatója „*posztmodern regénynek*”. Ebben a kötetben tehát hagyományosabb tárggyal van dolgunk – nemzeti filmtörténettel –, a feldolgozás módja viszont nem igazol vissza semmit ebből az előzetes elvárásunkból. Ugyanigy ellentmondás feszül a kötet külső képe és tartalma között is: kemény fedelű, nagyalakú, kézikönyvszerű olvasnivaló fekszik előttünk, gazdag mutatókkal, részletes bibliográfiával, ám a tekintélyes külső mögött lazán szerkesztett esszéfüzért találunk, korszakok és alkotók köré csoportosított írásokat, önálló (folyóiratokban, elsősorban a *Filmvilágban* megjelent) tanulmányokat, elemzéseket, portrékat.

Bikácsy szereti a mozit, mindeneke előtt a francia filmet, azon belül is az új hullámot s

elsősorban Godard-t. A szerzőnek ez a cseppet sem komolytalan jellemzése a kötet lényegére utal: szubjektív filmtörténetet olvassunk, egy mozibolond filmtörténetét. Ami miatt mégsem magánügy Bikácsy könyve, az biztos izlése és kitűnő íráskészsége. A biztos izlésítélet – amely nem nélkülözi a vállalt szubjektív kilengéseket, így például a nyolcvanas-kilencvenes évek fiatal rendezőgenerációjával már nem tud vagy nem akar mit kezdeni, egyszerűen mesterembereknek minősíti őket, míg a hasonló módon mester Lelouch-ról, „*a giccs artistájáról*” megbocsátón, egyenesen szeretettel ír –, valamint a pontos anyagismeret informatív szinten is eligazít a francia film elmúlt ötven évében, az élvezetes stílus viszont meg is szeretteti velünk a korszak filmművészetét. S ennél nagyobb dicsőséget még egy *kritikus* sem kívánhat magának.

Bikácsy nosztalgikusan viszonyul a könyv tárgyát képező ötven évhez. A kortárs francia filmről kevesebb szót ejt, de sorában ott bujkál a jelenről alkotott lesújtó vélemény. „*Boldog ötvenes évek – írja –, amikor A FÉLELEM BÉRE számított közönségvonzó filmnek.*” A nosztalgia nemcsak visszasírja a régi szép időket, hanem megbocsátóbbá tesz a múlt hibáival szemben. „*René Clair is a film varázslója. Még akkor is, ha tévesen látták a filmmelv mesterének, még akkor is, ha művészetének szinte semmi köze a film lényegéhez.*” Kemény, pontos szavak, noha árad belőlük a megértés és a „feloldozás”. S hasonlóan szigorú és kérlelhetetlen ítéletet mond a szerző Cocteau és az említett Lelouch fölött. Az engesztelő nosztalgia mögött ugyanis már-már rigorózus esztétikai elv húzódik: „*A szemlélet a lényeg*” – hangzik el az előbb idézett helyen Clair kapcsán. A „*formaalkotás*”, „*formateremtés*” jelenti Bikácsy számára az esztétikai értéket Bazinre – szellemi kalauzára – hivatkozva fejt ki forma és szemléletmód összetartozásának filmművészeti vetületét: „*A film eddigi történetében a forma többször is gyökeresen és földrengésszerűen változott meg. S ez a folyamat, a képi nyelv átalakulása minden alkalommal a film egész világképének megváltozásával jár együtt.*” Bikácsy személyes filmtörténetét ennek az esztétikai elvnek a mentén fejt ki, s ez olyan távlatos, átfogó szempont, amely megengedi, sőt megkívánja a személyességet az elemzőtől. Nem is fecsérrel

sok szót esztétikai gondolatfutamokra, sokkal szívesebben él kitűnő, aforisztikus leírásokkal, frappáns szövegekkel. A könyv elején így jellemzi egy Renoir-film csavargó főhősét: „*krisztusi csólakó Miskin herceg*” – de a telitalálatokat az utolsó lapokig hosszan sorolhatnánk. Antitudományos munka Bikácsy Gergelyé, de mentes a hozzá nem értéstől. Egy művelt elme szerelmes-nosztalgikus hódolata a film előtt; a moziba járó Bolond Pierrot olvasónaplója.

Mintegy e könyv módszertani ellenpontjaként jelent meg Kovács András Bálint METROPOLIS, PÁRIZS című munkája. Ha Bikácsynál a személyesség volt meggyőző, akkor Kovácsnál a tudományos felkészültség: két filmművészeti irányzat, a német expresszionizmus és a francia új hullám formai összehasonlításával „*a film művészettörténetéről*” beszél (ezzel a címmel publikálta a kötet BEVEZETŐ-jét önálló tanulmány formájában az *Újhold-Évkönyv* 1991/1-es kötetében). A jó értelemben vett tudományos spekuláció egy elméleti tézis kifejtésének szolgálatában áll, ezért lehet Kovács András Bálint stílusa személytelegebb, tárgyyszerűbb.

A METROPOLIS, PÁRIZS pontos képet ad a két filmtörténeti korszakról, motívikus kapcsolatokat, közös forrásokat mutat föl. A könyv legnagyobb teljesítménye azonban az írás tárgya mögött meghúzódó szemléletmód, amelyre egzaktt módon csak a BEVEZETŐ utal. Film és tradíció viszonyáról van szó, nem annyira tárgyi (mit tekint hagyománynak a filmművészet), mint inkább „technikai” értelemben (hogyan képes viszonyulni a tradícióhoz a mozgókép), s ezen a ponton hoz be a filmről való gondolkodásba egy eddig (a film vonatkozásában) elhanyagolt művészetelméleti fogalmat a szerző: az időt-időbeliséget. A filmnek ideje van, s ezért lehet története is, most azonban nem az időbe vetett mozgókép és a narráció kapcsolatáról van szó, nem a filmek történeteiről, hanem a *filmtörténetről*. Vagyis arról, hogy a lassan százezres tendős filmnek saját története van, és saját történetéhez mint tradícióhoz immár viszonyulni tud, reflektál rá (ezt teszi a francia új hullám). Ez az a mozzanat, amely a filmet bemeli a művészettörténet nagy tradíciójába, s ez az, ami elméletileg lehetővé teszi egy új szemléletű, nem kronologikus vagy életmű-

központú, hanem strukturális kapcsolatok mentén haladó filmtörténet írását.

A könyv metodikájának külön érdeme, hogy az elmélet háttérében megjelenő összehasonlító elemzés nem pusztán „szolgálóleánya” a tudománynak. Egy határozott koncepció által irányított elemzést olvasunk ugyan, ám a leirtak önmagukban is sokat mondanak a két nagy jelentőségű filmművészeti irányzatról. AZ EXPRESSZIONISTA TÖRTÉNET-ről szóló fejezet például sorával tekintti át a korszak filmes „szellemtörténetét”, az új hullámmal kapcsolatban pedig – a könyv egész gondolatmenetével legszorosabb rokonságot mutató – szabadság-kultúra-halál motívumelemzés a legfigyelemreméltóbb. A könyv végső következtetése – „*az expresszionizmus és az új hullám végül is abban találkoznak, hogy mindkét stílus egy-egy huszadik századi kísérlet a romantikus világ- és életszemlélet újraértelmezésére és fenntartására*” – pedig lezárja a munka gondolati ívét: tartalmilag összefoglalja a szerző felvetéseit, s *együttal* jelzi az írás szemléleti horizontját: amennyiben e két filmtörténeti irányzat a romantikus világ- és életszemlélet újraértelmezése, úgy a filmművészet, amely képes volt erre az újraértelmezésre, a művészettörténeti tradíció része.

Ha Bikácsy Gergelyt filmrajongónak jellemeztük, aki tudósi apparátussal, mégsem szakember módjára ír a filmről, akkor Kovács Istvánt a lengyel kultúra megszállottjának tekinthetjük, aki fordítások, irodalmi esszék mellett filmtárgyú dolgozataiban is a lengyeliségről beszél. A ROBOGÁS A NYÁRBA című kötet megnyerő bizonyíték arra, hogy a film valóban lehet a művészettörténeti vagy tágabban a kultúrtörténeti tradíció része. Hiszen a szerző a lengyel filmtörténet két meghatározó korszaka (a „*lengyel filmiskola*” és „*a morális felrázás filmművészete*”), valamint néhány életmű és alkotó bemutatásával nemcsak a XX. század – a filmtörténettel párhuzamos – lengyel történelmet tekintti át, hanem a művek szellemi tükreben e történelem évszázados drámáját is láttatni tudja. A személyes érdeklődésen túl – hiszen Kovács István inkább kiváló költő és polonista, mint filmesztéta – a mozgókép társadalomtörténeti megközelítését Európa Elbán túli régiójának szélsőségesen átpolitizált művészetképe is igazolja. Lengyelország filmművészetét sem

érthetjük meg történelmi és társadalomtörténeti ismeretek nélkül. Sőt a szomszédos országok közül talán itt volt legerősebb az összefonódás – s ez, meglehetősen egyedülálló módon, nem ment feltétlenül a művészi érték rovására.

Külön tanulmány foglalkozik a kötetben a hetvenes évek lengyel történelmi filmjeivel, noha a „*lengyel filmiskola*” és „*a morális felrészlet filmművészete*” is a „történelem” (az előbbi a közelmúlt, az utóbbi a jelen) jegyében fogant. Művészet és történelem (Lengyelországról szólva az utóbbi helyett helyesebb talán sorsról, sorskérdésekről beszélni) összetartozása mögött a lengyel kultúrát átható „legendárium” áll. Olyan hagyomány ez, amely – gyakran akár a filozófiai vagy történettudományi rovására is – szinte kihívja az esztétikai megközelítést. Különösen jó partner ehhez látványosságával, közvetlen érzelmi hatásával, kollektivitást sugalló élményvilágával a filmművészet. A lengyel film a történelmi legenda körül kering a nemzet születésétől kezdve a XIX. századon át a nyolcvanas évekig. Hol romantikus módon, hol racionalistaként viszonyul ehhez a hagyományhoz; hol parabolák távlatában, hol szociologikus közelségben fogalmazza meg társadalomtörténeti érzékenységét.

Kovács István írásainak füzéréből utalásszerűen áll össze a lengyel film szellemi arculata. A hosszabb tanulmányokból, interjúkból, rövidebb kritikákból szerkesztett kötet inkább a részleteknél időz el, ám a kitűnő esszényelven megfogalmazott szövegek (ez még a riportok kérdéseire is áll) kimondatlanul is pontosan jelzik a nagyobb összefüggéseket. A ROBOGÁS A NYÁRBA ráadásul szép ivű összeállítás: a „lengyel filmiskolát” bemutató áttekintéssel induló könyv a történelem régebbi és újabb kori stációit tükröző filmek elemzése után Edward Stachura *SZEKERCE-LÁRMA AVAGY EMBEREK A TÉLI ERDŐN* című regényével egy olyan művészről emlékezik meg, aki nemcsak az őt körülvevő világot, hanem személyes sorsát is művészete mögé képes utasítani („*lebontja énjét, lerombolja és kitaszítja magából*”), s ezzel ahelyett, hogy „meghaladná”, mintegy átfúrja magát a lengyel legendán; az utolsó írás pedig a lengyel történelem képi dokumentumait veszi sorra

A filmlegendák *után* a valóság dokumentumfilmjeit.

Végül két fontos dokumentumkötetről. Peternák Miklós F.I.L.M. címmel a magyar avantgarde film dokumentumaiból mutat be válogatást. A szerkesztő BEVEZETŐ-jében vázlatosan ismerteti a magyarországi avantgarde film történetét a kezdetektől napjainkig. Áttekintése rendkívül tárgyyszerű és tömör, a szöveg gazdag jegyzetanyagra támaszkodik. A kronologikus válogatás néha egymásnak válaszoló, egymásra rimelő írásokból áll, máskor roppant eklektikus benyomást kelt, végül mégis összetartozó szövegfolyammá rendeződik. Az írások színvonala természetesen nem egyenletes (ma is meglepően korszerű Gerő György *FILM* című 1927-es tanulmánya; ugyanebben az évben jelent meg Kassák írása Ruttmann Berlin-filmjéről, benne a kötet Peternák számára is legfontosabb mondatával: a film „*nem elbeszél, hanem megtörténik*”; az elmúlt évtizedekből Erdély Miklós *MONTÁZS-ÉHSÉG* című dolgozata, valamint Bódy Gábor írásai a legfigyelemreméltóbbak), s így gyakran érezzük úgy, hogy bizonyos szövegek „korfeszítő” jellegük s nem gondolati gazdagságuk miatt kerültek a kötetbe. Úttörő vállalkozásról van szó, hasonló válogatás eddig még nem készült, így az aránytalanságok majdhogynem természetesek.

A mai olvasó számára a szövegek legfontosabb „üzenete” az az önmeghatározási gesztus, ahogy az avantgarde alkotók és a teoretikusok elhatárolják magukat a hagyományos filmkészítőktől, s eközben a film *egyellen* elméletét fogalmazzák meg. Igazi avantgarde szemléletmódra vall mindez, s kissé talán idegen mai posztmodern érzékenységünkötől. Az izzó szenvedélyeket azonban maradéktalanul indokolja, hogy a legtöbb szerző egyúttal kiváló teoretikusa is volt művészetének, s elképzelésüket legtöbbször meg is valósították. Ez a közvetlen visszacsatolás érződik a szövegeken: a F.I.L.M. című kötetben nem elemzéseket, inkább *állításokat* olvashatunk a magyar avantgarde film történetéről.

A közelmúltban megjelent másik tanulmány- és dokumentumgyűjtemény film és ideológia korántsem felhőtlen kapcsolatának egyik tragikus időszakát mutatja be. Sándor

Tibor ŐRSÉGVÁLTÁS című összeállításában a magyar film és a szélsőjobboldal harmincas-negyvenes évekbeli kapcsolatát tárja fel. A bevezető tanulmányokban a középbirtokos nemesség eszmeiségéről, a korszak filmpolitikájáról, két reprezentatív film (DR. KOVÁCS ISTVÁN, A KÉT BAJTHAY) elemzésével pedig a népi film ideálképéről ír. A két fejezetre osztott dokumentumgyűjtemény az 1936 és 1944 közötti időszak filmpolitikai cikkeiből, illetve filmkritikáiból szemléz. Egyrészt mellett olvashatjuk a szélsőjobboldali ideológiát szajkózó programokat és a józan elemzéseket, elsősorban Zsolnay László írásait. Az egyetlen publicistáét, aki saját, egyszemélyes lapjában, a *Filmújságban* „a filmes újságírók közül szinte egyetlenként vette fel a harcot az őrségváltásra törekvő szélsőjobboldali erővel”; a szerző az ő emlékének ajánlotta a kötetet.

Kétségtelen, hogy az 1992 végén megjelent könyvnek volt némi aktuálpolitikai áthallása. Az a metszet, amit a nyilvánvalóan korlátozott terjedelmű s ezért erősen szűrt dokumentumválogatás nyújt, mégsem publicitásával hat elsősorban. Sokkal elgondolkodtatóbb tapasztalatot szerzünk belőle film és politika, film és hatalom összefonódásának torzító hatásáról. A programszerűen megfogalmazott hamis ideologikum könnyen elcsábítható kifejezőeszközt talál a filmben, ám hazugsága ugyanilyen könnyen le is lepleződik a művekben. Ezért a szélsőjobboldali eszmék filmművészeti hatása ügyében sem kell ideológiai vitát nyitnunk, elég, ha megnézzük a korszak filmjeit vagy a két, példaként idézett munkát. Rosszak, hamisak, hiteltelének. S ez az a pont, ahol a kötet tartalma riasztó párhuzamot mutathat a mostani helyzettel: a filmművészet formateremtő erejét a szellem válságos időszaikában könnyebben szorítják háttérbe az ilyen-olyan politikai propagandák. A „legfontosabb művészet”-et most, betegségében (vagy a siron túl?) különösen óvnunk kell ettől. Valahogy úgy, ahogy Zsolnay László – meg a többiek tették...

Gelencsér Gábor

AZ „ÁLTALÁNOS SZÚKÖSSÉG” SZOCIALIZMUSA

Bence György–Kis János–Márkus György: Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? (1970–72) T-Twins Kiadó, Lukács Archivum, 1992. 464 oldal, 380 Ft

Kornai János: A szocialista rendszer – A kommunizmus politikai gazdaságtana Heti Világgazdaság Kiadó Rt., 1993. 670 oldal, 1800 Ft

1

E tanulmány születését két kiváló könyv majdnem egyidejű megjelenése ösztönözte. Bár nem utalnak egymásra, valamiképpen mégis összetartoznak: történelmi értelemben és mindegyik a maga módján, e két mű a kommunizmus kritikai gazdaságtanának (avagy a gazdasági elmélet és gyakorlat filozófiai kritikájának) csúcspontját képviseli. Kornai *opus magna* négy évtized kritikai munkásságának összefoglalása, a három filozófus könyve pedig igazi filozófiai értekezés a tárgyban. Az itt következő tanulmány nem könyvkritika, hanem elemzés *ex post facto*, mely a fenti két fontos forrásból indul ki.

Könnyű eldönteni, hogy egy politikai gazdaságtani értekezés valóban filozófiai igényű írás-e vagy pusztán tudományos kézikönyv. A kérdés az, hogy a vizsgált tételrendszerben található-e olyan „központi jelenség”, melyből az egész elmélet szervesen kibomlik, vagy csak az egymással összefüggő problémák rendszerezéséről van szó, szervező közép-pont nélkül. Adam Smith esetében a központi jelenség a híres „láthatatlan kéz” volt, egy inkább strukturális, mint dinamikus jellegű metafora. A szóban forgó kéz nem az emberi testre utal, hanem a gép „keze”; elsősorban a gép működésének pontosságát hangsúlyozva, melyet a „kéz” automatikus mozgása biztosít. (Jól kifejezte ez a szó Newton századának és az egyre inkább teret nyerő gépiestésnek a szellemét is.) A másik fontos jellemző – az, hogy a kéz „láthatatlan” – azt jelölte, hogy az önműködő gépet csak a tüneti jelenségein keresztül lehetett vizsgálni és leírni. A

„tünetek” közül a legfontosabb pedig a rendszer állandóan felborult egyensúlyának folyamatos helyreállításával. Ezzel ellentétben Ricardónál a központi jelenség dinamikus természetű volt: a *növekedés* mint az egész rendszer öncélja. Ricardo a „gazdaságot” mint struktúrát kizárólag a növekedés elősegítése vagy gátlása szempontjából elemezte, tehát dinamikus szempontból. Adam Smith rendszerével ellentétben Ricardo szándékosan nem egészítette ki „*a gazdaság kinetikus energáinak*” táblázatát a morális érzések filantropikus elméletével. A „haladás” korának szelleméhez híven a növekedést szinte vallásos értékként becsülte; semmiféle további elv tételezése nem volt szükséges számára csak azért, hogy enyhítse az elmélet nyers szókimondását. Ezt nevezte Marx Ricardo címizmusának. Ez az továbbá, amit Sztálin olyan képmutatónak „bírált” mint embertelen elméletet, és amellyel szembeállította minden szükséglet maximális kielégítésének „humanisztikus” (és teljesen képtelen) formuláját, amikor úgymond „megvitatták” A SZOCIALIZMUS GAZDASÁGI PROBLÉMÁI A SZOVJETUNIÓBAN című pamfletjét. (E vita során történt, hogy Jarosenko képviselte Ricardo nézeteit, javasolván a „termelés a termelésért” elmélet elfogadását, amely szerinte – helyesen – megfelelően tükrözte a létező szocializmus gyakorlatát.) Számos késő XVIII.–kora XIX. századi gazdasági elméletben a központi jelenség a „produktív” munka volt (az improduktívval szemben), miközben a gazdaság mechanisztikus vagy kinetikus felfogását felváltotta egyfajta moralizáló szociológia, mely számára nem a számszerűsíthető nettó eredmény számított igazán fontosnak, hanem inkább a növekvő termelés „társadalmilag dicséretes” aspektusa. Keynesnél az ár- és bér-ingadozás összetett modellje az állami serkentéssel és beavatkozással együtt töltötte be a központi jelenség szerepét, míg Friedmann monetarizmusában a pénz forgásának fenomenológiai felfogása foglalta el a központi helyet. Mikor Friedmann kihívóan azt kérdezte, hogyan határozható meg a dollár „valódi” értéke, ha elválasztjuk a valuták állandóan ingadozó világgpiacának mutatóitól, akkor ez egy olyan fenomenológus kérdése volt, aki tagadta a „szubsztancia” kategóriájának érvényességét, és aki tárgyát a feno-

menális szint „bizonytalanságára” akarta helyezni.

A tudatosan kiválasztott központi jelenség talán legjelesebb példája Marxnak a politikai gazdaságtanról adott filozófiai kritikája, mivel az áru és az ártermelés filozófiai elemzése – melyből az egész rendszer architektonikusan felépül – egyszerre több funkciót is betöltött. Ez volt a marxi kritika szubsztanciája. Az áru szubsztanciája – mint Marx olvasói jól tudják – az *érték*, mely használati és cse-reértékké kettéválva egy egész civilizációnak, a „kapitalizmusnak” magyarázatához szolgál alapul. Emellett az áru nemcsak a civilizáció strukturális magyarázóelvéként jelent meg Marx elméletében, hanem azt is megmutatta, hogyan működik ennek dinamikája a modern világban. Marx világtérképezésének dinamikus kulcsszava, mint tudjuk, „*a termelőerők növekedése*”, olyan történelmi-ontológiai állandó, melyet az egyetemessé vált ártermelés, a Piac egy ideig gyorsított, majd később gátolt. Végül pedig mind a radikális „praxisfilozófia”, mind a hasonlóan radikális kultúrkritika funkciói a központi jelenségből akadálytalanul fejlődtek ki. Az áru elemzése teremtette meg az alapot a kizsákmányolás „tudományos” elmélete számára (melyre az osztályharc politikájának hasonlóképpen „tudományos” alapjai épültek), valamint innen származott az árufetisizmus filozófiai fogalma, mely a modernitás kulcsfontosságú kulturális szindrómája.

A létező szocializmus kritikai politikai gazdaságtanának egyik legnagyobb hibája évtizedeken át éppen a filozófiai fókusz hiánya volt, abban az értelemben, hogy nem azonosította vagy tévesen azonosította az elemzés „központi jelenségét”. A harmincas évek Lange-vitájában még élt bizonyos fokú filozófiai szellem, leginkább Hayeknek köszönhetően, aki a piac vagy szimulált piac kérdését határozottan John Stuart Millhez kötötte, a szocializmus és kapitalizmus esélyeinek mintegy száz évvel azelőtti megfogalmazásához. Az 1840-es években a fiatal Mill még látott bizonyos érdemeket a szocialista indítványokban. Arra a következtetésre jutott, hogy a „kapitalizmus” és a „szocializmus” versenyében (ezeket ő nyilvánvalóan a modernitás dinamikus irányzataiként fogta fel) az lesz a győztes, amelyik több szabadságot kínál. Az

1930-as években Hayek számára már kétségtelen volt, hogy a történelem megadta Mill kérdésére a választ: a piac szabadságot jelentett, a szimulált piac rabszolgaságot. Ebben az értelemben a Lange-vita filozófiai és nem pusztán technikai természetű volt. Az ezt követő meddő polémiában azonban, ahol „a tervezés ésszerűségének” és ezzel szemben „a piac ésszerűségének” technikai részletei kerültek terítékre, az elemzés középpontja fokozatosan elveszett, a „közpointi jelenség” azonosítatlanul maradt, illetve – ami még rosszabb – a jelenséget tévesen azonosították. Ugyanis több okból is félvezető és tényszerűleg hibás a „bomlás” eredőjeként a „piac megszűntetését” tüntetni föl (annak ellenére, hogy a kritikai elemzések nagy részében ez a diagnózis kulcsfogalma). Először is azért, mert „a piac megszűntetése” – amint majd látni fogjuk – csak dinamikus-kinetikus és nem strukturális-deszkriptív értelemben megfelelő terminus. Másodszor, mivel ez negatív terminus, nem használható magyarázóelvként arra a jelenségre, mely jogot formált az „alternatív civilizáció” rangjára. Harmadszor, mert ez a terminus nem jelöli a „létező szocializmus” polgárának leginkább elterjedt és rendszeresen érzékelt *gazdasági tapasztalatát* (még akkor sem, ha a *homo sovieticus* viszontagságainak strukturális vagy dinamikus magyarázata elméletileg megadható a hiányzó vagy inadekvát piac terminusaival).

Ivan Svitak, a Prágai Tavasz száműzött cseh filozófusa, egy 1987-es konferencián azt a megjegyzést tette – bizonyára nem minden „féltékenység” nélkül –, hogy Magyarország teoretikus szuperhatalom. Ha ebben a dicséretben van valami igazság, akkor azt a magyar ellenzéki gondolkodás azon része érdemli meg, amely soha nem egyszerűsítette le „a szocialista gazdaság működésképtelenségének” megvitatását „a piacrendszer zavartalan működésének” pusztán technológiai elemzésére. A magyar teoretikusok fáradozásai során „a létező szocializmus” politikai gazdaságtanának „közpointi jelensége” végül feltárult. Most megérthetjük azt is, miért utasította el Sztálin olyan hisztérikusan egy ismeretlen közgazdász infantilis ricardóizmusát, miért állította vele szembe saját, még infantilisabb tézisént minden szükséglet maximális kielégítéséről (a Szovjetunió népességének

legszörnyűbb szegénysége közepette) „A létező szocializmus” *kritikai gazdaságtanának közpointi jelensége a szűkösség és kontroll* (az egyéni szükségletek felett), ahol a szűkösségnek egyszerre három jelentése is van. Először is ez a szocialista törekvések fő célpontja, ami abban a büszke becsvágyban ölt testet, hogy felszámolják a szűkösséget mint jelenséget az emberi tapasztalás világából. Ez tehát az a telosz, melyet a szocialista gazdaság a maga számára kitűzött. Másodszor viszont ez elérhetetlen telosznak bizonyult, és a szűkösség nemcsak hogy továbbra is meghatározta a szocializmus metafizikai horizontját, hanem ezt az emberek a szűkösségek örökös és fojtogató visszavisszatéréseként, hogy nyersen fogalmazzunk, *szenvedésként* élték meg. Harmadszor pedig mint kudarc, mint a népharag és lázadás oka, a szűkösség mint hiány a végtélet és a *memento mori* üzenete volt az uralmon levő apparátus számára. Az üzenetnek persze le kellett süllyednie e réteg kollektív tudatalattijába, mivel az az öntelt hit vezérelte, hogy a túléléssel történeti küldetést teljesít.

2

A „szűkösség” túl széles kategória ahhoz, hogy egy bizonyosfajta gazdaság elmélete számára közpointi értelmező jelenségeként szolgáljon, mivel mindenfajta gazdasági szerveződés valamilyen módon a „szűkösségre” irányul. Ha a „természet” többet adna számunkra, mint amire bármely adott pillanatban szükségünk van, és ezt rendszeresen és tökéletesen befejezett formában adná, akkor nem lenne szükség sem termelésre, sem gondolkodásra. Így tehát a következőkben a „szűkösséget” specifikusabb értelemben kell használnunk. Emellett világosan meg kell különböztetni a „szűkösségből adódó hiány” (scarcity, a továbbiakban „szűkösség”) és az „ellátatlanságból adódó hiány” (shortage, a továbbiakban „hiány”) kategóriákat.

A kettő között a fő különbség az, hogy a „szűkösség” a *limes* jelensége (és kategóriája) – vagyis a bőségre és teljes megelégedettség-re irányuló emberi erőfeszítések hatásának kifejezője, annak a határvonalnak, melyen túl a sohasem elérhető, de mindig keresett *Schlaraffenland* vagy *El Dorado* terület; míg a

„hiány” az „áradat” kategóriája, mely a termelt áruk folyamában a javak „kiáradására” vonatkozik. Mint olyan, a „szűkösség” fogalmában mindig benne volt egyfajta erős „hajlam” arra, hogy gazdasági kategóriából metafizikáivá változzon át. A premodern korban és az egyházatyák keresztény gazdaságelméletében a szűkösség az emberi végesség jelképe volt, mely a földi halandót – az emberi természet bűnössége miatt – megérdemelten sújtotta. Maga az a tény, hogy a keresztény mitológiában a munka büntetés volt és egyszermind a folytonosan kötelező bűnbánat aktusa, sokat elárul a szűkösség jelentéséről ebben a megközelítésben. Modern viszonyok között azonban a szűkösség forrásának azt tekintették, hogy a természet végtelen, míg az emberi eszközök igencsak korlátozottak a természet forrásainak kihasználása és elsajátítása során. Ez a nézetet azonban egy, az előzővel ellentétes és nagyjából optimista attitűd jellemezte. (Bizonyos kivételektől eltekintve: hiszen az emberi tudás megalapozásának módja Kantnál értelmezhető a jelen probléma szempontjából egyfajta figyelmeztetésnek, hogy mindig és minden szemszögből van az emberi erőfeszítéseknek *limese*.) A modernitás szűkösséggel szembeni optimizmusa abban a fausti reményben (vagy hiúságban) öltött testet, hogy lehetséges minden határon túllépni és mindenfajta (gazdasági, episztemológiai, érzelmi stb.) szűkölködést eltörölni.

Ami a szűkösség körülírásakor mindkét megközelítés figyelmen kívül hagyott vagy „fétisszerűen” elrejtett, az az a felismerés volt, hogy ez a fajta szűkösség nem isten által ránk mért vagy „természetes” konstelláció, mely az emberi erőfeszítésektől független, nem pusztán az emberi létnek egy külső aspektusa, hanem szorosan összefügg az emberi erők szegénységével, illetve bőségével. Premodern viszonyok között a tudomány hiánya vagy legalábbis gyengesége az emberi fajt védtelenül kiszolgáltatva a természet haragjának, és az emberi lételet gazdaságilag a létminimum szintjére redukálta. Ezen a szinten a szűkösség az emberi zarándokút örökös útítársának tűnt, bár volt az életmódoknak egy meglehetősen nagy csoportja, mely mindig mentes volt a szűkösségtől a premodern korban, sőt amely még a modern kor emberénél is kevésbé „szűkölködött”. Ugyanis a hegeli

Úr-Szolga dialektika furcsaságaihoz hozzátartozott, hogy az Úr, aki uralkodott és sohasem dolgozott, nem szűkölködött semmiben. Marx azon megjegyzése, hogy a gyomor a kielégülés végső határa, egyrészt azt jelentette, hogy a „gyomor világa” korlátolt és közönséges, mivel könnyen kielégíthető, másrészt azonban azt is mutatta, hogy valójában kielégíthető lehetne. Ez utóbbi jelentésben azoknak az élete, akiknek a gyomra olyan mértékig kielégült, amin túl nem lehetséges emberi élet, nem tartozott a szűkösség világába. De ugyanezen okból nem jelentette ez a jövőt sem. A „haladás” és a „munka” két különböző értelemben hozta be a modern ember életébe a szűkösséget. A „haladás” azt írta elő, hogy örökre elégedetlenek legyünk jelen helyzetünkkel, és ezért szükségleteink (képzeletünk működése) állandóan elébe vágnon mindannak, amit a tudomány és a technológia valóságosan nyújtani tud számunkra. A haladás emez örökre kielégítetlen és kielégíthetetlen lényegének értelmében igaz tehát, hogy a szükségletek a tudományos és technológiai fejlődést sarkallják és ösztönzik. Másrészt a „munka” a szükségletek sokrétűségét teremti meg, amelynek többé nem végső határa a gyomor, és ahol a dolgok (az ember saját erőforrásai, erősségei, energiái, ideje stb.) személyes „könyvelése” és számbavétele elengedhetetlen. Azonban a könyvelés és számbavétel önmagában is a szűkösség jele. Elvben a szűkösség számúzhető lenne a modern ember életéből, amennyiben a „haladó” képzelet (mely mindig egy lépéssel a szükségletek kielégítése előtt jár) végleg befagyasztható lenne, akár a szükségletek kifejeződése feletti állandó diktatúrával, akár pedig egyfajta agymosással, mely izesztőbb lenne a totalitarizmus agymosásánál is, tehát például a genetikai kód megváltoztatásával. Ez nem lehetetlen, de ára, a szabadság elvesztése, mely e folyamatok velejárója lenne, nem igényel további fejtegetést. Afelől sem lehet semmi kétségünk, hogy a „szűkösségből adódó hiány” emez erőszakos megszüntetése a modernitás technológiai fantáziáját is megbénítaná.

Az „ellátatlanságból eredő hiány” másrészt, mint az „áradat” kategóriája, túlzottan konkrét és pragmatikus ahhoz, hogy metafizikai entitássá formálódjék. Ez a fogalom egyébként a Világpiac jellemző szüleménye.

Mikor az árutermelés és a csereérték általánossá válik, és uralja a világot, a „piac” mindenütt jelenlevővé és jelképesé válik abban az értelemben, hogy ott van mindenhol, de nem kötődik semmiféle konkrét helyhez többé. A „mindenütt ottlét”-nek persze ára van: mivel a vásárló többé nem tapasztalható meg a maga közvetlen-fizikai valójában, mindig vannak hibás számítások a fizetőképes kereslet megítélését illetően. Az effajta félreszámítások okozzák aztán egyrészt a túltermelést, másrészt az ellátatlanságból fakadó hiányt. A piacnak azonban megvan az a rugalmassága, hogy valamelyes külső közbelépésre támaszkodva alkalmazkodni tudjon ahhoz a helyzethez, melyet saját téves értékelése eredményezett, és megszüntesse a hiányt. A piac tehát nem a szűkösség tagadása, hanem éppen annak posztulálása (a dinamikus piacrendszer olyan inherens kategóriával, mint például a növekedés, a technológiai haladás, a technológiai fejlődés mindenkor állapota előtt járó szükségletek); míg a piac az ellátatlanságból eredő hiány tagadása, legalábbis annak kell lennie normális körülmények között.

A „szűkösség” mint gazdasági jelenség *par excellence* két irányzat találkozási pontján jelenik meg. Az egyik az, melynek során a bővítetlen újratermelés és a stagnálás gazdasági átalakulnak az állandó növekedés gazdaságaivá (amit – miként azt Michel Henry megjegyezte – a profitra irányuló motiváció és a Galilei-féle „tudományos-technológiai gépezet” egyesítése tett lehetővé); a második pedig az egyetemes szabadságjogok elismerése és bevezetése a gazdasági életbe. Elvben tehát mindenki szükségletét figyelembe kell venni mint potenciális jogot, és mint olyat a „társadalmi termelés” vezérfonalának kell tekinteni többnyire akkor, mikor fizetőképes a kereslet, de néha akkor is, mikor nem az (az egészségügy esetében). Ez a tény olyannyira felgyorsítja a modern gazdálkodásban a (felismert) szükséglettel, kereslettel és elvárásokkal kapcsolatos elemeket, hogy semmilyen profitra orientált „tudományos-technológiai gépezet” nem tud lépést tartani az öngyorsító ritmussal. (Az az állítás, hogy a tudomány nem tud lépést tartani a szükségletek gyorsuló növekedésével, természetesen nem egy „tudományosan igazolt” tétel, inkább a dolgok jelenlegi állásának tapasztalati megfigye-

lése, és semmi sem „bizonyítja”, hogy ne lehetne másképp.)

A kapitalista gazdasági szerveződésnek a legfontosabb pozitívuma az azt megelőző gazdaságtípusokkal és a modern versenytársal, az államszocializmussal szemben talán az volt, hogy rugalmasságával és sokrétűségével mindig át tudta alakítani az önmagát létrehozó „szűkösséget” (mely önmagában negatív értelmű, hézag) egyfajta pozitív elvvé, a rendszer egyik legfontosabb dinamikus hajtóerejévé. Bizonyos értelemben a kapitalista gazdasági rendszer egy kisebbfajta csodát hajtott végre, s a „szűkösséget”, az örök ontológiai átkot, a mindig telhetetlen vágyaink és mindig korlátozott erőink összetévesztéséért ránk mért metafizikai büntetést a gazdasági motiváció választotta, „szabad” elveként tudta felmutatni. Ez elsősorban úgy történt, hogy az önmagát létrehozó „szűkösséget” úgy mutatták be, mint szükséges antropológiai motivációt a *homo economicus* számára, valami olyat, amit az egyénnek magáévá kell tennie, és el kell fogadnia mint „normálist”. A kapitalista modernitás megveti a *Schlaraffenlandot*, annak az aranykornak az utópiáját, ahol a természet „adakozik”, és mi passzívan fogyasztunk. A protestáns etika a kapitalizmus beépített morális dimenziója, elengedhetetlen alapelve, melynek értelmében nincs ingyenebéd, és komoly erőfeszítéseket kell tennünk mindenért. Nem nagyon lehet kétséges, hogy az a történelmi teljesítmény, melynek során a vándorló-nomád emberiség letelepedetté vált, a vidék egyre inkább városiassá, az alapvetően mezőgazdaságra alapuló világot pedig a városok világának döntően ipari jellege váltotta fel, csak úgy valósulhatott meg, hogy a „szűkösség” hajtóerevé, gazdasági ösztönzéssé vált. Ez azt jelentette, hogy előtérbe került az ember alkotóképességeinek állandó növelése mint pozitív elv és gyakorlat, melyet a szocializmus kritikátlanul hozzáigazított saját – hasonlóképpen fausti – politikai és társadalmi fantáziavilágához. Ebből viszont az is következett, hogy kifejlődött az emberiség szinte minden fontosabb kulturális betegsége (egy kivétellel). Kialakult annak a kultusza, hogy produktív-technológiai lehetőségek győzelemért megteremtésével és azok ritmusának hisztérikus felgyorsításával győzzük le a „szűkössé-

séget”; ez a kultusz pedig létrehozta a munkaneurózisokat és a patológikus szomjúságot az anyagi fogyasztás soha nem szűnő körforgása és a korlátlan hatalom iránt.

De van még egy különös és különösen veszélyes kulturális betegség, mely nem a szűkösség legyőzésének kultuszából ered. Ellenkezőleg, éppenséggel az ellentéte volt annak a betegségnek, melyet a szűkösség elleni kultusz talált fel: ez pedig a *csömör*. A kapitalista termelés fausti szűkösségellenes irányultsága azért is fokozódott, hogy megküzdjön a gyors és állandó kielégülés tehetetlenségével, mely komoly fenyegetést jelent a civilizáció számára. Akik szüntelenül a munka termelékenységének kapitalista növelése mint kizsákmányolás ellen és a „fogyasztás vallása” ellen szónokolnak, és akik helyesen kimutatják az ebből következő morális és pszichológiai torzulásokat, hajlamosak elfelejteni az ellenkező veszélyt, mely legalább olyan kiterjedésű és mélységű: a társadalmilag létrejött csömört a velejáró és iszonyúan romboló tünettel, a tömeges kábítószer-élvezettel, melynek köre egyre tágul. Ez az ellenkező veszélyről való megfeledkezés annál is inkább meglepő, mivel olyan korban élünk, mikor e probléma éppen azokban az országokban kerül a történelem napirendjére, melyek a legfejlettebb kapitalista gazdasággal rendelkeznek. A hatvanas évek radikális mozgalmai a fogyasztói társadalommal vitázva megkérdőjelezték a munka iránti köznapi motivációt a kapitalista-fogyasztói gazdaságban, s ezt nagy kritikai lendülettel és éleselméjűséggel tették, de anélkül, hogy képesek lettek volna e motivációt bármivel is helyettesíteni. A mesterségesen létrehozott eksztázis és a munkára irányuló motiváció megkérdőjelezése, valamint a csömör, mely ebben a vákuumban tömegeken tör elő, szorosan összefügg. Mára a mesterséges eksztázis kultusza jóval túllépte az intellektuális kritikusok köreit, és egyes országokban – elsősorban az Egyesült Államokban – népbetegséggé vált; ennek ellenére továbbra is olyan problémának fogják fel, melyet technológiai, illetve jogi úton kell kezelni, és nem olyan kulturális szindrómaként, mely a protestáns munkaerkölcs romjából nőtt ki. A jelenlegi tömeges kábítószerkultusz egyfajta reakció és hamis orvoslás arra a „csömörrre”, mely a kielégülés előtt még *Schlaraf-*

fenland; azoknak a saját maguk létrehozta bé-nultsága, akik nem hisznek sem a kielégülés lehetőségében, sem abban, hogy érdemes érte erőfeszítéseket tenni. Ez a protestáns munkaerkölcs végét jelenti, egyszersemind drámai kihívás a kapitalista üzlet sikeres működésének (sőt a számunkra civilizációként ismert képződménynek is).

A szocializmus minden formájában éppen az – antikapitalista – „szűkösségellenes” kihívást választotta, és három követeléssel állt elő. Először is, a szocializmus azt állította, hogy a szűkösség elfogadása olyan ontológiai adottságként, mely nem szüntethető meg az emberi életben, csupán a kapitalizmus „ideológiájának” egyfajta vallási csökevénye; ezért van az, hogy a „szűkösség ténye” olyannyira megfelelő alap a protestáns munkaerkölcs számára. Azonban ha egyszer egy emancipált társadalmi szervezet a profitmotiváció alól felszabadított tudomány mellé sorakozik fel, a helyzet teljesen más lesz. Másodszor, a szocialisták – jogosan – mindig is állították, hogy van egyfajta félreérthetetlen *tartufféria* abban, hogy a kapitalizmus uralkodó ideológiája pozitívan értékeli a szűkösséget: azok üdvözölték a szűkösségekben rejlő erényeket, akik sosem ismerték a „jó élethez” szükséges legfőbb áruk hiányát vagy elégtelenségét. Végezetül, a szocialisták mindig azt mondták, hogy elérkezett az az idő a modernitásban, a (politikai, társadalmi és technológiai) forradalmak e korában, amikor a lehetőségek és a politikai akarat egyaránt megvannak ahhoz, hogy megoldják vagy megszüntessék „a szociális kérdést”, ami nem más, mint a szűkösség, melyet a döntő többség sérelemként él meg.

A HOGYAN LEHETSÉGES KRITIKAI GAZDASÁGTAN? leírja a legösszetettebb – a marx – elméleti kihívást a szűkösségre. A szerzők szerint Marx elméletében a kiindulástól kezdve volt egy belső dilemma. A használati érték és a cseréérték elméleti megkülönböztetésével Marx állítólag bevezette a természeti és a társadalmi-történeti közti feszültséget rendszerébe: a használati érték állt így a „természet” helyén (az Ember „természeténél fogva” a szükségletek korlátozott mennyiségével rendelkezik, mely kielégíthető a hasonlóan korlátozott mennyiségű „természetes kielégítési forrásokkal” avagy használati értékek-

kel), míg a csereérték jelentette a történelmet. Egészen a kapitalizmusig az emberi termelés hatóköre és mennyisége túlzottan korlátozott volt ahhoz, hogy elegendő mennyiségű kielégítési forrással szolgáljon; az „emberi természet” a történelem börtönének keretei közé volt zárva, és lehetőségei erősen korlátozottak maradtak. Ámde a kapitalista termelés többszörös forradalmával a bőség elvont lehetősége, a használati értékekkel minden emberi szükséglet kielégítésének lehetősége elérkezett. Hogy ez miért maradt meg éppen csak elvont lehetőség, az annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az univerzális és mindent átfogó piac csak fizetőképessé szükségletekre termelt használati értéket, tehát csak olyan dolgokat, amelyek ugyanakkor csereértékként is szolgáltak. A csereértékek „eldologiasított” (történelmi) emberi természete elfedte és elnyomta a „valódi” (természetes) emberi természetet, mely a konkrét használati értékbe volt beleágyazva. A szocialista fordulat innen a „természetes” emberi természet (melynek anyagi kifejeződése a használati értékek összessége) felszabadítását-előadását jelentette a csereérték vagy világpiacon történelmi és eldologiasult emberi természetének fojtogató felszíni rétege alól. Ha ez egyszer megtörténik, elértük a valódi jólétet abban az egyszerű értelemben, hogy először a történelem folyamán a termelés a „valódi”, de korlátozott mennyiségű használati értékekre való figyelemmel szerveződik (és nem a csereértékek és a profit nevében); továbbá hogy – szintén a történelemben először – e használati értékek elég nagy számban termelhetők ahhoz, hogy a „természetes” emberi szükségletek teljesen kielégüljenek. Ennek eredményeképpen a marxista forráskönyv szerint a szociális kérdés nem egyszerűen „megoldódna” (ez túlságosan banális volna), hanem „eltöröltetne”, kiürítvén helyét a történelemben. Ugyanakkor e drámai fordulat a világpiacon roncsai alól elő fogja ásni a gazdasági ésszerűség valódi elvét, az Általános Munka elvét. Ennek egyedüli lényegi tényezője pedig az újratermeléséhez szükséges idő, melynek értelmében a társadalmi újratermelés és így a jövő is tervezhető lenne.

Ezzel szemben a HOGYAN LEHETSÉGES KRITIKAI GAZDASÁGTAN? szerzői, Marx kritikusai, a következő ellenérveket vetették fel. Marx

álláspontja először is magában foglalja, hogy a használati értéket természetesnek tekintjük, ám ez távolról sem elfogadható tétel. A valóságban a használati értékek „a történelemben állnak”, miként a számukra való termelési módok és a kielégítés módjai is. A modernitás komplex használati értékei számára termelni rendkívül költséges folyamat, és teljesen más, mint a „naturalista” Marx leegyszerűsítő értelmezése. Másodsor, Marx elkövette ilyen módon az éppen ellenkező hibát is, azt, amelyért ő maga hibáztatta a „burzsoá közgazdászokat”: a vagyon forrásainak tárgyalása során megfeledezett a természetről; az ő felfogásában is a vagyon egyedüli kútforrása a munka. Amennyiben Marx komolyan számolt volna a „természettel”, pontosabban a természeti források kimeríthetőségével, egy természeti forrás helyettesítésének nehézségeivel stb., akkor tudatában lett volna a bőség akadályainak és ama feladat összetettségének, hogy a használati értékek amaz állítólagosan korlátozott mennyiségére termeljünk, mely (minimális történelmi változatokkal) a „valódi” emberi szükségletek kielégítéséhez szükséges. Azonban még ha elfogadjuk is Marx premisszáit – folytatták a kritikusok –, és a munkát mint a jólét kizárólagos forrását tekintjük, a határtalan bőség eljövetele és a szűkösség vége akkor sem következhet be. A végső határ a munkaidő szűkössége, hiánya, mivel a számításba jöhető embereknek bármely pillanatban csak egy bizonyos korlátozott mennyisége adott, akik végre tudnak hajtani termelőfeladatokat egy szintén konkrétan adott, tehát korlátozott időmennyiség alatt; és a munkaidő korlátozott birtokosainak emez összességével áll szemben a kimeríthető természet. Ez valójában hibás gondolatmenet, mivel hallgatólagosan elfogadja Marx pre-kritikai-metafizikai álláspontját, és elkerülhetetlenül hamis következtetést von le belőle. A munkaidő – vagy a termelés konkrét és korlátozott végrehajtói, akik munkaideje ugyanúgy korlátozott, mint összességük – sohasem állnak szemben egy határtalan természettel mint olyannal, mely magábanvaló dolog, vagyis elérhetetlen számukra. Amivel valóban szembekerülnek, az a konkrét és korlátozott természet, ahogyan azt a konkrétan adott természettudományok eléjük tárják, mindig egy bizonyos, a tudo-

mányok állásának megfelelő szintű technológián keresztül. Ebben a konfrontációban egyik szereplő sem korlátok nélküli; mind-egyik valamiképpen korlátozott. Többnyire illeszkednek egymáshoz – egyebek között abban az értelemben is, hogy a munka végrehajtóinak elegendő mennyiségű rendelkezésre álló munkaidejük van ahhoz, hogy megoldják azt a bizonyos problémát, melyet a „természet”, vagyis a tudomány és a technológia mér ki rájuk. (Az a forгатókönyv, mely szerint a természettudományok elméletileg megoldott problémája nem fordítható le a technológia nyelvére – egy darab „önmagáért való természet” nem változtatható át „számkra való természetté” –, inkább kivételt képez, mintsem szabályt.) A végső következtetés az, hogy Marx javaslata egy olyan gazdaságra, mely a tiszta munkaidő elszámolására épül, és amely kizárja a piac közvetítőszerepét, teljes képtelenség.

Marx álláspontjának és emez álláspontbólcs és elmés kritikájának labirintusai azért voltak fontosak, hogy bemutassák: sem a szűkösség „oka” (strukturális helye), sem annak funkciója nem ragadható meg a két egymással versengő modern gazdaságban adekvát módon a marxí metafizika terminusaival. Más irányba kell tehát néznünk. Az első kijelentés szükségképpen negatív: a meglehetősen általános nézettel ellentétben, a modern gazdaságban a szűkösség „oka” nem „természetes”. Ezen állítás legfőbb bizonyítéka a malthusianus fiaskó. Ma többszörösen túllépjük a Malthus jósolta népességnövekedési szintet, mégis nagyobb mennyiségű élelmiszert termelünk, mint amennyi elégséges az emberiség fennmaradásához. Ha világunkban van éhezés, akkor azt az ember teremtette, és nem „természeti szűkösség” okozta. A szűkösségért, mely olyan jellemző volt a XIX. századra, kezd eltűnni a környezetvédelem tárházából is: manapság nem annyira „kifogyunk a természeti forrásokból”, mint inkább visszaelünk velük, szennyezzük és romboljuk a természetet. A szűkösség „oka” mesterséges. A szűkösség „okát” (vagy jobb kifejezéssel élve: strukturális helyét) a „haladás” elmélete és gyakorlata, valamint a dinamizmus igénye teremtette meg a modern világban. Heidegger büszke arra, hogy filozófiája mentes a modern filozófia

legnagyobb betegségétől, a „technológiai képzeletvilágtól”; mottója – „*Alles fängt mit der Zukunft an*” („*Minden a jövővel kezdődik*”) – mégis a modern termelés alapelve. A termelés szempontjából – csakúgy, mint más szempontból is – a modernitás strukturálisan a jövő felé fordul, melyet mint valami jobbat, gazdagabbat, nagyobbat, kényelmesebbet fognak fel, amelyet jobban áthatnak a tudomány és technológia csodái, mint a jelen. Ez nem pusztán egy „ideológia”, amit akaratunktól függően elejthetünk. A haladásban való hit, a jövőreorientáltság és a dinamizmus keresése („a forradalmi karakter”) együtt alkotják a modernitás *conditio sine qua non*-ját ahhoz, hogy folytassa igencsak természetellenes létezését. Faust érzése helyes volt: ha csak egyszer is kimondja, hogy „*Verweile doch, du bist so schön*” („*Oly szép vagy, ó, ne szállj tovább*”) – Kálnoky László fordítása), ha meg akarja állítani a felfelé törekvés ciklusát, akkor saját létét mint tervet, mint az archetipikusan modernet ássa alá. De csak ha megállítjuk ezt a pillanatot, csak ha hibernáljuk a jelen szükségleteit, és „öröknek” vagy „természetesnek” kiáltjuk ki őket, akkor szüntethetjük meg a „szűkösséget”, mert csakis akkor tudunk a jelen szükségleteire termelni. De mélyebb értelemben még ez is lehetetlen, mert a modernek képzeletének „társadalmi intézményébe” a jelen örök túllépésének igénye már beépült. És emez egyedi, ámde döntő szükséglet miatt csak annyiban tudunk termelni, amennyiben saját magunk posztuláljuk a „szűkösséget”. Mert anélkül, hogy a jövőt haladóbbnak tételeznénk fel abban az értelemben, hogy azt nagyobbak, gazdagabbnak stb. tekintjük, valamint anélkül, hogy a jelen szűkösséggel telnek látnánk pontosan abban az értelemben, hogy még nem vagyunk a jövőben, nincs modern termelés, sem technológiai újítás, sem motiváció a munkára.

A szűkösség minden premodern termelési típusban mint ontológiai határ jelentkezett, vissza-visszatérő éhezések, járványok, természeti katasztrófák formájában, melyek ellen egyáltalában nem volt védekezés. A feljegyzett történelem legnagyobb részében az emberiség többségének sorsa a pusztá biológiai túlélés határán való állandó ingadozás. Emellett mindez a természet ténykedésének tűnt,

egy tőlünk idegen és felettünk álló hatalom művének, mellyel semmit sem tehetünk. A modernitás azonban drasztikusan megváltoztatta a szűkösség státusát azzal, hogy egyesítette az univerzális, profit- és növekedésorientált gazdasági szerveződést a „tudományos-technológiai gépezettel”. Így ma még a számszerűen erőteljesen megnövekedett emberi faj sem lett arra kárhozható, hogy egyfajta biológiai határmezsgyén éljen, és amennyiben bizonyos nagy csoportok még ma is ezt teszik, könnyen találunk szociális magyarázatot vagy bűnbakot a helyzetre. Ennek eredményeképpen úgy tűnik, a szűkösség ember alkotta dolog, nem pedig természeti és végzetes hatalom. Továbbá – mint említettük – a szűkösség a modern termelésben *telosszá* változott át (azzá a céljá, hogy termeljünk meg holnap mindent, ami ma benne van a mesterségesen felkeltett társadalmi képzeletben, de amely igényre még nem termeltünk). Emellett ez kollektív és személyes motivációként is szerepet játszik: a történelemben először, a szűkösség legyőzése megvalósítható javaslatnak és így a munka kifizető életmódnak tűnik. Akár összefüggött ez a fajta motiváció a protestáns munkaerkölcsrel, akár nem, mindenképpen úgy tűnik, hogy elég hosszú ideig működött önállóan is, és a belső felbomlás tüneteit csak most mutatja. A szűkösséget azonban – mint azt már kimutattuk – sohasem lehet nyereségesen leküzdeni; inkább csak mesterségesen újként tételezni. (A „mesterséges” itt és másutt a szövegben nem ahelyett áll, hogy „a modern világ természetétől idegen”; hanem inkább leírja a modern világot, mely a premodernnel ellentétben egyfajta „természetellenes” – és ebben az értelemben mesterséges – rend.) A modernitás ugyanis a következő, örökké bővülő ciklusban él: a szűkösség termelése – termelés a szűkösség leküzdésére – a szűkösség újratermelése. Ez a körforgás szolgált motivációt a termelésre, és ez teszi az emberi elmét immunná az önpusztító csömör ellen a társadalom átlagos tagjai részére, valamint ez tartja „üzemben” a föld növekvő népességét; ez a körforgás az, és nem a javak valamiféle fiktív mennyisége, mely a szükségletek tervezett mértékét meghaladja, sem pedig bármiféle statikus *Schlaraffenland*, ami garantálja a modern világ to-

vábbélését és (viszonylag) jó egészségét. A modern gazdaság két rivális rendszerének belső elfogadhatóságát vizsgálva nem az a legfőbb kritérium, hogy milyenek a tömegtermelés kvantitatív eredményei az egyes gazdaságokban, hanem hogy miképp tudnak megküzdeni e gazdaságok a szűkösséggel.

Hogy megértsük, miért volt a kapitalizmus oly sikeres a szűkösség kezelése során, fel kell használnunk két fontos kategóriát, a „vertikális” hiány fogalmát a „horizontális” hiánnyal szemben, mely terminusokat Kornai János műve vezette be. A hiány akkor tűnik vertikálisnak, mikor a népesség – azok, akiknek képzeletét egy bizonyosfajta fogyasztás felé irányították, de akik nem találják erre a megfelelő „célpontot” – strukturálisnak tekinti a hiányt, melyet maga az establishment okozott, és a „feljebbvalókra” hárítja a felelősséget, akik a helyzetet előidézték. Mivel éppenséggel a domináns modern képzeletvilágból következik, hogy a szűkösség és annak ellentéte egyaránt ember teremtette helyzet, és nem a természet rendelése, ezért ha a vertikális hiányok sokáig tartanak, és ha a társadalmi berendezkedés egészére jellemzők, akkor egyre inkább az eluralkodó irracionáltság érzése lesz úrrá a társadalomban. Ezzel ellentétben a hiány horizontális, ha az ember rendszeresen megtalálja a megoldást azon a szinten, amelyen a hiány jelentkezik (az ember nem talál meg egy bizonyos árucikket az egyik üzletben, de megtalálja egy másikban). A horizontális kielégülés lehet hipotetikus és nem valóságos, de a társadalom átlagos tagjának kell, hogy legyen bizalma abban, hogy a hiány megszűntetése (a szükséglet kielégítése) horizontálisan lehetséges bármikor, amikor csak akarja.

A kapitalizmusnak sikerült a hiányok döntő többségét mint horizontális hiányokat felmutatni, vagyis mint olyan hiányokat, melyek valóságosan vagy hipotetikusan felszámolhatók azáltal, hogy ráakadhatunk a keresett árucikre, még akkor is, ha a hiány (mint például a jó egészségügyi ellátás hiánya számos országban) valójában „vertikális” volt. Ez két oknál fogva történt így. Először, a „csak fizetőképességre való termelés” társadalmilag igazságtalan elv lehet, mely mögött a fizetésektől elvonható és ezért elvetélt vágyak és kívánságok egész temetője bújk meg. De ez

a számbavételt és a kalkulációt (az „eszközül szolgáló racionalitást”) legalább olyan mértékig lehetővé teszi, hogy (a fizetőképes szükségletekkel szembeni) időnkénti hiányok a horizontális szinten maradnak, és ritkán tűnnek vertikálisnak és strukturálisnak. A kapitalizmus máskülönbön problematikus józansága és erős utópiaellenes hajlama kifizetődik ebben a tekintetben: míg a fizetésképtelen szükségleteket álmodozásnak nyilvánítják és kifejeződésüket „üres utópiának”, addig a fizetőképes szükségleteket elismerik, ráirányítják a termelést, az „egyedüli valóság” rangjára emelik őket, és kielégítésük folyamatában a hiányok valóban horizontálisak maradnak. (Ez szilárd strukturális okokból történik így: ha a profit motiválta rendszer szisztematikusan képtelen lenne a javak szolgáltatására, akkor egyszerűen összeomlana.) Másodszor, a kapitalizmus szkeptikus utópiaellenessége lehetővé tesz egy bizonyos fokú szókimondást, melyet az abszolutista szocializmus öncenzúrázott és neurotikus módon elnyomott: a növekedésről be lehet vallani, hogy megteremt egy bizonyos fajtájú „stimuláló szűkösséget”. Ez a szembenézés a tényleges helyzettel az oka annak, hogy a strukturális termelés, a szűkösség leküzdése és újratermelése a jóléti piaci társadalmakban horizontális és nem vertikális hiányként jelenik meg. Ezért ezt ott feszítettség és ösztönzés gyanánt élik meg, bár válhatna szenvedéssé is, és időnként valóban azzá is válik.

Az államszocializmus a szűkösség központi problémáját azzal a szilárd elhatározással célozta meg, hogy egyszer s mindenkorra meg is oldja a problémát. A szocializmus minden főbb ígérete kapcsolódott a szűkösség teljes eltörlésének előfeltevéséhez. Egyszerű, de igen népszerű szinten a szűkösség mint „a szociális kérdés” csapódott le, és a szocializmus azt az ígéretet tette, hogy meghozza a szociális kérdésre a végső megoldást. Ugyanakkor ez a hőstett *point d'honneur*nek tűnt a szocialisták számára, különösen mivel a kapitalizmus, a termelésnek ez a forradalmi módja, láthatóan nem tudta megvalósítani fausti álmait a teljes bőség társadalmának eljövételéről. Továbbá a feladat nemcsak Karl Marx számára tűnt könnyen végrehajthatónak, hanem az átlag szocialista számára is. Az általános vélekedés szerint a kapitalista iparosodás

megfelelő fegyvertárat teremtett magának ahhoz, hogy uralja a természetet. A modern ember nem lett szűkösségre kárhoztatva a természet ellenségessége és szűkmarkúsága miatt. Az egyedüli akadály a helytelen társadalmi berendezkedés, a kapitalizmus volt. Ezt azonban helyre lehetett hozni egy politikai gesztussal: a proletárforradalommal.

A szocialisták, beleértve legnagyobb elméiket is, kevésbé törődtek a termék belső dilemmájával, vagyis azzal a problémával, hogy ha a szűkösséget valóban el lehet törölni, a növekedés és általában a modernitás dinamikája szintén megszűnhet. Azt hitték, hogy megadták az elméleti választ a kérdésre: a tervezés révén, melyből – miközben feltételezték a piaci kalkulációval szembeni felsőbbrendűségét – két további tett következett, szinte ugyanabban az időben. Az első az ésszerű szelekció vagy – kevésbé eufemisztikusan – a kontroll: minden, amit a múltban „feleslegesen” termeltek (egy meta-autoritás racionalitásának megfelelően) lekerül a társadalom számára szükséges javak listájáról. A második magában foglalta a számszerűség túlbecsülését: mindazt, amit elismertek mint társadalom számára szükségeset, pontosan olyan mennyiségben kellett termelni, mely a szükségletek kielégítéséhez kellett, más szóval olyan mennyiségben, mely szükséges volt a szűkösség teljes felszámolásához. A szűkösség teljes megszüntethetőségének e dogmatikus állításával három negatív fejlődési irány alakult ki. Először, a dölyfös és alaptalan abszolutizmus jogos büntetéseképpen az államszocializmusnak le kellett mondania a szűkösség pozitív kezelésének azon előnyeiről, melyeket a kapitalizmus mozgósítani tudott. Természetesen a szüntelen és üres szónoklat arról, hogy milyen nehéz a történelmileg örökölt elmaradottságot és az aluliparosodottságot leküzdeni, folytonosan és bőségesen áradt a politikai szereplők szájából. (Ez a hivatkozás az egész probléma teljes félreértése volt, mivel a jelen elemzésben a szűkösségnek semmi köze az aluliparosodáshoz és a gazdasági elmaradottsághoz; a szűkösség a modern, növekedésorientált és dinamikus termelés strukturális-ontológiai állandója az iparilag fejlett országokban is.) De míg az úgynevezett alulfejlettség hátrányait állandóan hangsúlyozták a kommunista apparátusok (és mentséggékként hozták

fel a rendszeres inkompetenciára és a terrorra), ugyanakkor a szűkösségnek a szocializmusra vonatkozó érvényességét mindig azonnal visszautasították. Másodszor, a szocialisták a szűkösség végét a javak bizonyos, véletlenszerűen meghatározott mennyiségének termeléséhez kötötték ahelyett, hogy őszintén bevallották volna, hogy az egyedüli, logikusan elgondolható megoldás az lett volna, ha a modern ember szükségleteinek dinamikus rendszerét korlátozzák (valamint saját részükről is elfogadják ezt a korlátozást). Ez több volt, mint logikai hiba. Eredménye egészen furcsa lett, és gyakorlati következményeit tekintve rendkívül pusztító: egy olyan társadalom árufetisizmusa, melynek szellemi alapító atyjai fedezték fel és itélték el a lehető legvérmesebben az „árufetisizmus” tünetét.

Nézzük meg az úgynevezett „puha-költségvetési korlát” furcsa esetét az államszocializmus gazdaságában. A terminus Kornai fontos találmánya, és vállalatok állami védelem alá helyezésének rendszerét jelöli, mely biztosítja a vállalkozások fennmaradását, bármilyen döbbenetes legyen is gazdasági teljesítményük. Szükségtelen megjegyezni, hogy ez a rendszer bénítóan hat a gazdasági racionalításra. Kornai ehhez helyesen hozzáfűzi, hogy a rendszer nemcsak mélységesen irracionális, hanem kitermel egyfajta történelmi kiábrándultságot mindazok számára, akik Max Weber nyomán nem vártak ugyan csodákat az államszocializmustól, és semmiképpen sem számítottak olyan messianisztikus álmok beteljesedésére, mint például „az elidegenedés vége”, de akiknek egy bizonyos elvárásuk mégiscsak volt: hogy beteljesedjék Schumpeter programja a modern termelés minden elmaradott elemének „forradalmi lerombolásáról”. Schumpeter feltételezte, hogy a kapitalizmus – melyből jellegzetesen hiányzik mindenfajta szentimentalizmus a múlt idillikus bája iránt, és általában véve minden iránt, ami nem profittermelő vagy nem hatékony – le fogja rombolni a termelés minden egyes olyan ágát vagy fajtáját, mely nem tud már megfelelni a modern követelményeknek és elvárásoknak. Ebből következőleg az államszocializmusról – mely nem tiszteli azt sem, amire a tiszteletlen kapitalizmus még csodálattal néz fel, vagyis a magántulajdont – feltételezhető, hogy szó szerint forra-

dalmi módon lerombolja a termelés minden olyan egységét, mely nem elégíti ki a modern igényszinteket a kapitalizmus alatt. Mikor Weber megemlítette a bürokratikus államszocializmus esetleges racionalizáló szerepét, ez a radikális nagytakarítás lebeghetett a szem előtt. Ehelyett azonban hetven éven át egy olyan gazdasági rendszer volt hatalmon, melynek a legcsekélyebb emberbaráti gátlása sem volt azzal kapcsolatban, hogy újra bevezesse a rabszolgamunkát deportáltak millióinak formájában, ellenben szentimentális módon védelmezett olyan gyárakat és vállalatokat, melyek kőkorszaki technológiával és örületes költségfelemészttel működtek. Az egyetlen forradalmi funkciót, a schumpeteri rombolás funkcióját, melyet ez a fajta rezsim betölthetett volna (mely esetben legalább technológiailag pozitív örökséget hagyott volna maga után), sohasem töltötte be. Úgy tűnik, erre a furcsa jelenségre nem kínálkozik más magyarázat, mint amit fentebb az államszocializmus árufetisizmusának neveztünk. Mivel az anyagi javak mindig egyre nagyobb mennyiségű termelése elméleti biztosítékként szolgált a nomenklátúra számára, hogy végrehajtsa azt a bizonyos képtelen célt, a szűkösség felszámolását (továbbá ez legitimálta általában az ő uralmukat is), sohasem jutottak arra a döntésre, hogy leromboljanak vagy szétszedjenek bármely árutermelő egységet, lett légyen az az áru a lehető legrosszabb minőségű vagy ijesztően magas költséggel termelt. Ugyanakkor sohasem haboztak a legkisebb mértékben sem, hogy „forradalmi módon” járjanak el élő emberi lényekkel szemben és milliókat hajtsanak rabszolgasorba. A szűkösség eltörlésének abszolútista programja és romhalmazok nem hatékony és költséges termelése a lehető legszorosabban kapcsolódott egymáshoz a parancsgazdaság rendszerében.

Ennek eredményeképpen a szűkösség mint mindenütt jelen levő hiány alapélménye volt az államszocializmus minden polgárának, aki nem tartozott a nomenklatúrához. Mindezt az emberek fizikai szűkösséggé élték meg, és mint olyat, szenvedésként, mivel a fentiek alapján mindazon javak, melyek az életet kellemessé teszik a legalapvetőbb mindennapi szinten (avagy a „jó élet” kellékei), hiánycikkek voltak. Nem kell háborúkra, ost-

romokra, blokádokra, emberek okozta éhezésekre, tömegek deportálására vagy koncentrációs táborokra gondolnunk (melyek mind meglehetősen mindennapi jelenségek voltak Sztálin örült uralma alatt és után is). Sokkal enyhébb módon és mértékben, a hiány az élet alapélménye volt ebben a rendszerben még a békésebb időszakokban is. Másodsor, ezeket kivétel nélkül „vertikális” hiányokként élték meg az emberek, tehát olyanfajta szűkösökként, melynek strukturális okai a rendszerben voltak meg. Bárki, aki az államszocializmus alatt született viccek folklórját tanulmányozza, láthatja, hogy az emberek e rendszerben mélyen meg voltak győződve arról, hogy ha nincs elég napsütés, vagy túl sok van, ha a narancs nem termeszthető az Északi-sarkon, ha a föld reng és rázkódik a talpunk alatt, valami furcsa módon mindez a párt és az állami autoritások felelőssége. És ez nem a *homo sovieticus* ostobaságának vagy politikai hisztériájának a jele. A rezsim állandóan azzal dicsekedett, hogy mindent meg tud változtatni, beleértve a természet általános átformálásának örült tervét is, amikor hagyományosan terméketlen területeket parancsra akartak művelhetővé tenni, a földművelés évezredek elveit átalakítva megfordítva. Éppen ezért az, hogy a felelősséget bármire való tekintet nélkül minden katasztrófa miatt a nomenklatúrára háritották, jogos büntetés volt a nagyhangú kijelentésekért és ígéretékért. Harmadsor, a mindenütt jelen levő „vertikális” hiány egyesítése a határtalan bőség birodalmának ígéreteivel, a pazarlás és a hiányos ellátás rendszerének egyidejű létrehozása a végső irracionalitás légkörét árasztotta magából. Az a társadalom, mely azt ígerte, hogy az emberiséget a legfelsőbb racionalitás korszakába vezeti, saját polgárainak tudatában úgy jelent meg, mint egy különösen elszabadult örültekháza. Az államszocializmus tehát legnagyobb vereségét a modern gazdaság eme központi területén szenvedte el. A szűkösök teljes felszámolása helyett éppen hogy növelte a szűkösöket a gyors növekedés hisztérikus és embertelen hajszolásával, a számbavétel irracionális rendszerével és a termelés legkevésbé sem hatékony elemeinek túlzott védelmével. A szűkösök, mely a hivatalos propagandából igen gyorsan eltűnt, alapvető emberi tapaszt-

alattá vált az államszocializmusban a mindenütt jelen levő és állandó hiányok romboló formájában, éppen mint a szenvedés forrása és sohasem mint olyan motívóerő, mely produktív tevékenységre sarkallt volna a szovjet típusú társadalomban.

A nagyhangú ígéreték és a szenvedésként megélt szűkösök együttese lázadást szított. Éppen ezért az ellenőrzésnek nemcsak a gazdaságon kívüli kényszer formájában kellett beépülnie a rezsimbe, mely mindig megvolt a legbrutálisabb formában. Magának a gazdaság struktúrájának kellett a kontrollmechanizmusok kereteként szolgálnia; ez az, aminek a „*diktatúra a szükségletek felett*” nevet adhatjuk. E helyütt a gazdasági kontroll a mechanizmusának pusztán *formáját*, nem pedig lényegét fogom tárgyalni.

A gazdaság mint kontroll legkövetkezősebb rendszere a szovjet-oroszországi „hadikommunizmus” volt 1918 és 1921 között, mely bizonyos változtatásokkal visszatért Kambodzsában. Ezek voltak a kommunizmus elméletileg és gyakorlatilag tiszta formái, és az „ortodox” vagy teoretikusan legérzékenyebb kommunisták, mint Buharin vagy Lukács, e rendszer feladását pusztító vereségként élték meg. Egy értelemben igazuk is volt: csak a hadikommunizmus volt tisztán mentes a modern („burzsoá”) gazdaság strukturális elemeivel való kompromisszumtól; a hadikommunista „vegytisztaság” feladása után hibrid típusú gazdaság következett. Ez azzal dicsekedett, hogy szocialista volt, és a kapitalizmus ellenpontjaként szerepelt; azonban mélyen „beszenyeződött” a kapitalizmus kategóriáival és strukturális sajátosságaival. A hadikommunizmus eltörölte az árucserét, a bérezést, a pénzt, a pénzügyleteket, mindenfajta tulajdont, a kalkulációt, a befektetést, a szükségletek számszerűsítését, a tőkét és a tőkefelhalmozást, a nemzeti költségvetést – gyakorlatilag a modern politikai gazdaságtan tankönyveiben szereplő minden egyes fogalmat. Olyan túlélési rendszer volt, melyben a közvetlen, szemtől szembeni gazdasági kapcsolatok egyfajta messzemenő egyenlőségre alapultak abban az értelemben, hogy a javak egyenlő, személyes fogyasztásra voltak szánva; és mint ilyenek állandó ellenőrzést és folytonosan gyakorolt, kiméretlen erőszakot kívántak meg. Azonban részben

történelmi, részben elméleti megfontolások elegye miatt, melyeket e helyütt nem fejtünk ki részletesen, a túlságos „tisztaság” és erőszak eme rendszere rövid életre ítéltetett; vagy összeomlott, vagy elhagyták egy „érett” szocialista parancsgazdaság nevében.

A teoretikus elemzők általános megközelítése az effajta parancsgazdaság vizsgálata során, mely a hadikommunista purizmus helyébe lépett, arra az állításra és központi téziszre épül, hogy a tervgazdaság a modern (kapitalista) gazdaság *intézményi* ellenpontját képviseli, és az utóbbinak minden strukturális jellemzőjét nélkülözi. De valójában ez egyáltalán nem igaz. A leninista kompromisszum, mely olyan sok ortodox hívót kiábrándított, vagyis a NEP politikájának bevezetése, kettős nyitást foglalt magában. Egyrészt a modern gazdaság kulcsfontosságú intézményeit – a piacot a dolgok természetbeni közvetlen elosztása helyett, a pénzt, a bérezést, az árat, az adót, a befektetést stb. – újra bevezették; használták a számbavételi rendszerekben és az elméleti viták nyelvén egyaránt. Természetesen ez együtt járt a teljesen képmutató és steril vitákkal arról, hogy miben különböznek a gazdaságtan „szocialista” kategóriái a kapitalista megfelelőiktől, mint például a szocialista bér a kapitalista „bérmunkától”, melyet a szocializmus úgymond eltörölt. *A NEP politikája mögött az a hallgatólagos felismerés húzódott meg, hogy a modern gazdasági rendszernek nincs intézményi megoldási lehetősége.* Ezen a rendszeren belül különböző gazdasági politikákat és stratégiákat lehet bevezetni, elhagyni és újra bevezetni; a struktúrák bizonyos állandóit meg lehet változtatni, sőt drasztikusan megreformálni; a rendszeren belül az állami beavatkozás részesedéseit ki lehet terjeszteni a minimálistól a maximálisig – de a rendszer megmarad. Ez a felismerés önmagában is előre jelezte a kommunista politika végnapjait, vereséget jelentett a látszólagos győzelem órájában, bár ezt csak a legutisztánlátóbb kommunisták értették meg.

Másrészt a modern gazdaság intézményeit, melyeket a kommunista apparátus belső rezignáltsággal ugyan, de elfogadott, egészen radikális értelemben rögtön átalakították. Elemeztük egyszer Heller Ágnessel azt a jelenséget, melyet a modernitás struktúrájának

globális elfogadásaként jelöltünk meg, mely ugyanakkor együtt jár a modernitás dinamikájának kiűzésével ebből a struktúrából (az intézményes keretekből) sok olyan területen, ahol a modernitás megmarad kirakatnak, és túlélése még mindig kétséges. Ebből a kettősségből az alábbi ellentmondás következik. Az elmúlt hetven-egynéhány évben a modernitás áttörésének lehetünk tanúi abban az értelemben, hogy vízióját az egész világgal elfogadtatta. Az ancien régime, a törzsi és rokonsági társadalomszerveződés minden formája és az igazságosság ezeknek megfelelő fogalmai elvesztették elméleti érvényességüket, és Hitleré volt az utolsó olyan politikai rendszer, mely nyílt kihívást intézett az emancipáció alaplámpáinak ünneplésével szemben, melyek arról szóltak, hogy minden ember szabadnak született, és azonos jogokkal rendelkezik. (Melyhez a modernitás egyre gyakrabban hozzáteszi: nemcsak „minden férfi”, hanem „minden nő” is.) Ez azt jelenti, hogy mára a modernitásnak semmiféle szellemi versenytársa nincsen, és intézményeinek, valamint végrehajtási módozatainak (például jogszabály általi legitimációnak) nincs alternatívája. Ugyanakkor úgy jellemeztük a modernitás dinamikáját, mint valódi dialektikát, mely a tagadás révén létezik. A modernitás több, mint kihunyó intézmények temetője, de csak annyiban él, amennyiben berendezkedésének minden egyes darabja, minden megállapodás, az intézményrendszer mindegyik összetevője stb. tagadható, bírálható és újratárgyalható saját keretein belül. És a modernitás voltaképpeni helyzete az, hogy míg szinte minden társadalmi-politikai rendszer látszólag tisztelettel viseltetik a modernitás struktúrája iránt, a tagadás dialektikája sok esetben tiltott. Talán nincs is ennek a kettősségnek nyilvánvalóbb példája, mint a gazdaság modern intézményi keretének kommunista asszimilálása és átalakítása.

Vegyük a piac döntő példáját. A gazdasági elméletek történetében az egyik legfeleslegesebb vita annak a máig tartó megvitatása volt, hogy a Lange-féle „szimulált piac” bevezethető-e vagy sem „a létező szocializmusban”, ugyanis a „szimulált piacot” valóban bevezették. Az „érett” parancsgazdaság működése egyszerűen nem érthető, ha azt tételeznénk

fel, hogy az államszocializmus a szemtől szembeni parancsvizonyok és a közvetlen elosztás rendszere volt. Sem az összetett tervek szétboncolásának mechanizmusa, melyet politikai testületek hajtottak végre (és amely a tervezés irányába tett első lépés volt a témáról szóló teljes irodalom tanúságtétele alapján); sem pedig a gyárak és vállalatok közt működő „szocialista feketepiac”, mely olyan döntő volt a tervgazdaság és a tervek teljesítése szempontjából, és amelyből a „szocialista igazgatók” testülete kiemelkedett, akik a rendszer legerősebb csoportját alkották a rezsím bukásának idejére; sem az a mód, ahogyan a népesség megtakarításait ellenőrizték, vagy ahogyan a város és a vidék között a bevétel és fizetés megoszlását meghatározták és szabályozták a rendszeren belül, nem érthető meg azzal a feltételezéssel, hogy „a létező szocializmus” olyan rendszer volt, melyből hiányoztak a formális piaci struktúrák és csatornák.

Ugyanakkor az a kritika, hogy a piac nem töltötte be jótékony hatását e társadalomban (mely aztán a hiányosság, a piac teljes hiányának benyomását keltette), teljességgel helytálló. A költséghatékonyság meghatározása vagy az árak szabályozása tekintetében az államszocializmus piaca „töredékesnek” vagy „ármeghatározás nélkülinek” mondható, mivel – mint Kornai több évtizedes kutatást összefoglaló mesteri elemzése kimondta – az árak ebben a rezsimben mindig „politikaiak” maradtak, vagyis a termelés költségeitől és a verseny mindenkori nemzeti és globális szintjétől elválasztottan léteztek. Egy másik szinten azonban ezek a piacok úgy is jellemezhetők – ismét Kornai terminológiáját használva –, mint az „*eladók piacának*” legkövetkezetesebb formája, mely semmilyen körülmények között sem formálható át a „*vevők piacává*” (mivel a szovjet típusú társadalom gazdaságon kívüli korlátozásai elzárják az utat egy ilyen fajta átalakulás elől). Az eladók piacán a vevő az, akinek információkat kell szereznie a számára szükséges javak beszerezhetőségét illetően (az információt nem adja meg az eladó – az állam, mely mindennel rendelkezik, és mindent elad – vagy csak szórványosan, vonakodva és leereszkedően hajlandó erre); tehát kivétel nélkül a vevő az, akinek az eladóhoz alkalmazkodnia kell és

sohasem fordítva; mindig a vevő az, aki „meg akarja nyerni” az eladót, és sohasem fordítva; úgyhogy a piaci bizonytalanság következményei kizárólag a vevőt terhelik és nem az eladót: tehát a viszonylagos hatalom szinte minden esetben az eladó oldalán van. Természetesen az állandóan változó és dinamikus mintának ez statikus ábrázolása, ugyanis a mindenható és zsarnoki államnak mint eladónak szocialista eladói piaca mindig heves csatározások tere maradt a rezsím utolsó napjág. Mindenesetre azonban a fenti minta volt domináns. És ez azt jelenti, hogy az elméleti és gyakorlati purizmus nagyon rövid időszaka után a kommunizmusnak el kellett fogadnia a modern gazdaság intézményi struktúráját, mellyel szemben semmiféle alternatív megoldást nem tudott állítani. Viszont azonnal eltörölte annak „normális” dinamikáját, és a piacot a gazdasági ellenőrzés eszközévé tette. És éppen ez a változás az, és nem a piac hiánya *per se*, ami a rendszer működését olyan tökéletesen irracionálissá tette gazdasági és egyéb szempontokból egyaránt. Az egész vita a piac racionalitásáról és annak hiányáról az államszocializmusban egy mélyebb szinten a modernitás szabad dinamikájáról folytatott vita. Ugyanis nem a struktúra (a „piaci viszonyok” mint olyanok) pusztán léte, hanem egy funkció szabadságon alapuló használata tesz valamely intézményt racionálissá a modernitásban.

3

A radikális szocializmus csődjét talán az a jellemző vonás mutatta meg legfeltűnőbben, hogy a magántulajdon kisajátítását a társadalomban mint „mancipációt” és nem mint emancipációt érzékelték* (tehát mint mások

* Guglielmo Ferrero a következő jellemzést adja a „mancipáció” fogalmáról. A köztársaság tulajdonában levő hatalmas *ager publicus* (közös föld) nagy részét a római történelem oly gyakori fordulataiban (például Sulla diktatúrája idején) erőszakosan (vagy pszeudo-törvényes alapon) politikai célokra „elragadták” (ezt jelöli a *mancipare* műszava, mely azt jelenti: rátették a kezüket). Ezzel szemben képviselték a republikánus-szociális mozgalmak, például a Gracchusoké, az *ager publicus* visszaállításának, „emancipálásának” elvét.

tulajdonának törvénytelen elvétele, és nem mint a társadalmi csatornák felszabadítását); továbbá e műveletet mint egyfajta teljesen elnyomó és irracionális jellegű szűkösséget élték meg. Ezt három tényező okozta. Először is ebben a nem tulajdonosokra alapuló társadalomban az egyedüli tulajdonos meglehetősen misztikus cselekvő volt, akit néha „államnak” hívtak (a rendszer törvényesnek feltüntetett dokumentumaiban, mint például úgynevezett alkotmányában), más, többnyire filozofikus alkalmakkor, magával a „társadalommal” azonosították. Szükségtelen mondanunk, hogy ez utóbbi megfogalmazás a tulajdon kiterjesztésének ügyét teljesen irracionálissá tette, mivel ezzel az azonosítással mások kizárása – ami a tulajdon fogalmához szervesen hozzátartozik – logikailag lehetetlenné vált. Mégis az volt a legnehezebb feladat, hogy meghatározzák, ki is az az állam: az egész pártapparátus, beleértve az igazgatói réteget is, akiket a párt csúcsa nevezett ki, vagy csak maga a párt csúcsa? Amikor csak egy többé-kevésbé racionális elemzés megpróbálta a dolgot a tulajdon funkciójának szemszögéből megközelíteni, mindig kiderült, hogy az állam mint a párt csúcsa igen képlekeny entitás volt; inkább névleges, mint valóságos tulajdonos. A „valóságosabb” tulajdonosok az úgynevezett szocialista igazgatói rétegből kerültek ki, akikre a legtöbb, általában a tulajdon használatához tartozó funkció tényleges gyakorlását ráruházták; de még ők is csak „valóságosabbak” voltak, ámde nem valóságosak, ugyanis amíg a rezsim tartott, sohasem volt formálisan tulajdonosi címük. Ennek a felette misztikus, általános és névleges tulajdonosnak a léte a tulajdonnal kapcsolatos kérdéseket rendkívül homályossá és zavarossá tette, ahelyett, hogy áttekinthetővé változtatta volna; valamint a tulajdon utáni vágyakozást erősítette ahelyett, hogy teljesen megszüntette volna. *Másodszor*, a „tulajdonban való részesedés” (ez a különös kifejezés itt a „tulajdonos jogainak és funkcióinak gyakorlását” jelenti) azoknak a részéről, akiket befogadtak az „inkább valóságos, mint névleges tulajdonosok” körébe, igen furcsa tevékenységnek mutatkozott. A szűkösség társadalmi termelésében való részvételt jelentette, melyet minden társadalmi szükséglet fokozatos kielégítésének álcáztak, miközben az

egyéni szükségletek feletti ellenőrzést (vagy a szükségletek feletti diktatúrát) gyakorolták. Ez egyben azt jelentette, hogy e kör tagjainak szűkölködését személyes értelemben felszámolták azon az áron, hogy ideológiai kétértelműségekbe kellett bonyolódniuk (ha nem egyenesen propagandisztikus hazugságokban). Sok résztvevő számára persze ez nem volt túl nagy áldozat, ám még bennük is egyfajta hiányérzetet keltett, mert még ők is csak „valóságosabb” és nem valódi tulajdonosok voltak, és még azt a státusukat is takargatniuk kellett, hogy ők voltak az „állami” (vagy „társadalmi”) tulajdon „valóságosabb tulajdonosai”. Az ő példájuk, ambivalens érzéseik saját tulajdonosi funkcióikkal és helyzetükkel kapcsolatban talán a legjobb bizonyíték arra, mennyire érvényes a hegeli gondolatmenet az elismerés társadalmi hatalmáról, melynek értelmében nyilvános elismerés nélkül, a fizetség és az anyagi előnyök pusztá élvezetével egyetlen társadalmi szereplő sem elégitelhető ki. *Harmadszor*, e világ lakosainak elég nagy százaléka számára a tulajdon eltörlése a szenvedésként megélt szűkösség egy további fontos típusát jelentette: azt hozta magával, hogy kiszorultak a döntéshozó funkciókból, a dolgok tényleges állását illetően állandó sötétségben maradtak, és megfosztották őket egy sor olyan alkotótevékenység gyakorlásától, melyeket csak a „tulajdonosok” élvezhettek. Csak a rendszerváltás után derült ki, hogy ez a százalék szinte sehol sem alkotta a többséget, és hogy az államszocializmus legalábbis egy szempontból sikeres volt: az egyének meglehetősen nagy részét saját stílusához idomította, melynek titka a személyes kezdeményezés elkobzása volt egy olyan magasabb tekintély nevében, mely megszabadítja a „tekintélytől függő” egyéniséget az egyéni döntéshozás terhétől. Azonban még akik leginkább hajlandók voltak lemondani a tulajdon kezdeményezéssel és kockázattal kapcsolatos aspektusáról, azok is érezték egyfajta állandó *coitus interruptus* okozta ingerültséget a tulajdon élvezetével szemben, mivel meg voltak fosztva a döntéshozás örömétől.

Az államszocializmus rendszere így nagyon közel került ahhoz, hogy igazolja az „anarchista tévedés” vádját, amivel Bentham illetve a francia forradalmat: a tulajdonnal kapcsolatban, amely, úgy tűnik, minden-

kihez tartozik, s valójában nem fog tartozni senkihez sem. Ez ugyanis igaz volt legalább egy szempontból: a tulajdon kezelésének módja – legyen az magán- vagy „társadalmi” tulajdon – a „szükségletek feletti diktatúrában” valamiképp „emésztő” vagy „hisztérikusan orgazmikus” jelleget öltött. Mindent azonnal el kellett fogyasztani, minden tulajdonviszonynak azonnali élvezetet kellett nyújtania, máskülönben értéktelen volt; a terveknek e társadalmában nem volt semmiféle *longue-durée* tervezés, semmiféle törődés a jövővel, a hosszú távú érdekekkel. Azok, akik a tulajdon nélküli társadalom eme teljes kudarcából a legradikálisabb és gyakran komikus következtetéseket vonták le, a mai Kelet-Európa neokonzervatív irányát képviselik. Ők a tulajdonról olyan félelemmel vegyes tisztelettel beszélnek, mely jobban illene a Szent Grálhoz, és a tulajdon megsértését a létező legtermészetellenesebb tettnek tartják, melynek ötlete csak szörnyetegek agyában foganhat meg; mintha az európai kontinensen a modernitás története nem olyan, kisebb-nagyobb mérvű forradalmak láncolatából állna a reformációtól kezdve, melyek a tulajdon mindenkorai státusa ellen irányultak.

A probléma kiegyensúlyozott tárgyalása feltételezhetően Marx és Bentham végletei között mozogna. Nem táplálná többé a marxi utópiát egy olyan társadalomról, mely állítólag szabad lehet anélkül, hogy magában foglalná az egyéni viszonyok olyan hálózatát, melyek egy tulajdonnak nevezhető valamire kötődnek. Ugyanis a szabadság realiztikus felfogása nem meríthető ki homogén absztrakcióval. A szabadság inkább szabadságok (többes számban!) összességeként értelmezendő, melyek közül az egyik képességeinknek mint a dolgok feletti hatalomnak a gyakorlása. Ezekkel bizonyítjuk különböző képességeinket, és megkülönböztetjük magunkat másoktól. És elég rejtélyes, hogyan foghatta fel Marx a „szabad társulást” (a jövődéli „társadalmon túli társadalmat”) minden egyes individuum saját képességeinek eme kizárólagos gyakorlása nélkül. A másik véglet, a „mindenki”-nek mint a tulajdonlás lehetséges alanyainak benthami elutasítása arra vezet, hogy teljesen értelmetlen lesz a *res publica*, a „közös dolog”, mely nemcsak azt a keretet jelöli, amelyben benne

élünk, és amelyet megosztunk másokkal, hanem azt a „dolgot” is, melynek mindnyájan társtulajdonosai vagyunk. Ugyanis Benthamnek tökéletesen igaza van, mikor a „mindenki tulajdonának” anarchikus jellegét megállapítja, ha a „mindenki” egyenlő kiterjedésű a „társadalommal”; és igaza van akkor is, ha a tulajdonosság a tulajdonlás valódi (nem potenciális) tevékenységét fedi abban az értelemben, hogy beleértendő minden tulajdonosi funkció gyakorlása (a tulajdon hozamainak és hasznának felhasználása, a modus operandi feletti való rendelkezés, a híres *ius utendi et abutendi*, a tulajdon elidegenítésének joga). Nincsen egyetlen olyan pillanat sem, amelyben a „társadalom” (mint minden egyes individuum összessége) mindezeket a funkciókat gyakorolná vagy gyakorolhatná; éppen ezért a „társadalom” vagy „mindenki” sohasem minden tulajdon tulajdonosa a szó igazi értelmében. De a *res publica* tulajdonnal kapcsolatos aspektusa (mely néha a „társadalmi tulajdon” egészen konkrét formájában jelentkezett, mint például az *ager publicus* a római köztársaságban) több, mint hiú ábránd. Nem arra a képzetre alapul, hogy a „társadalmi tulajdon” (bármilyen legyen is az) a „társadalom” ténylegesen, folyamatosan és egyszerre használja, hanem a „társadalmi tulajdon” potenciális és egyéni használatára (minden egyes ember használhatja a „társadalmi tulajdon” bizonyos szempontból, bizonyos módon, bizonyos körülmények között, de nem mindig él ezzel a lehetőséggel). Továbbá a „használat” kifejezésnek gyakran jelképes mellékértelme is van (ilyen értelemben mondhatom, hogy „használatom” a városomat, és törődöm szépségével).

Más területekhez hasonlóan az államszocializmus pusztítást hozott a tulajdon területén is. A hivatalos ideológia ragaszkodott a tulajdonról vallott, egymásnak teljesen elmentmondó nézetek egyidejű érvényességéhez. Az „állami” tulajdon és a „társadalmi” tulajdon azonosnak vagy ugyanarra kiterjedőnek kellett tekinteni, e nézet nyilvánvaló abszurditása ellenére (és a másként gondolkodást a törvény büntette). Az elképzelésben benne rejlő ellentmondást a „képviselő” fogalmával oldották fel (az állam úgymond képviselte a „társadalmat”). De a „képviselő” kifejezés azt jelenti, hogy a képviselő gyako-

rol minden funkciót (ebben az esetben a tulajdonosnak megfelelő funkciókat), melyeket a képviseltek *per definitionem* nem gyakorolhattak. A tulajdon esetében (nem úgy, mint a politikai vélemény vagy akarat esetében, melyek tekintetében legalább egyes elméletek feltételeztek némi megfelelést a „képviselet” és az „eredeti” vélemény vagy akarat között) ez annak bevállalását jelentette volna, hogy a képviseltek összessége („az állam”) gyakorolja a megfelelő tulajdonosi funkciókat, míg a képviseltek nem; és hogy ebben az értelemben az előbbieket tulajdonosok, de az utóbbiak nem. Ezért aztán az egész koncepciót inkább nem elemezték. Ugyanakkor a szükségletek feletti diktatúra rendszerében erőteljes mechanizmusokat vezettek be azért, hogy megakadályozzanak „mindenkit” (tehát a lakosság nagy részét) abban, hogy az „állami tulajdon” tulajdonosi funkcióiba beavatkozzék, mely tulajdon állítólag nem volt más, mint az ő saját „társadalmi tulajdonuk”. Az eredmény egyrészt a „tulajdonhiány” volt az államszocializmusban, mely általában véve talán nem mint szenvedés csapódott le (szemben a vertikális hiányok többi típusával), de bizonyára érezhető volt mint a szabadságjogok megnyirbálása, mint egyfajta irritáció, melyet otromba hazugsággal lepleztek. Másrészt ez irányította és táplálta a forradalom utáni neokonzervativizmus ellentétes irányú kilengését, amely számára a tulajdonnak csak a leginkább pontillista-individuális értelme számít igaznak és „szabadnak”, és amely alapján nem alkotható meg a gazdaság mint közintézmény fogalma.

Mivel e helyütt nem tárgyalhatjuk ezt a fogalmat a teljesség igényével, röviden a következők állapíthatók meg. Egy szemantikai tény is bizonyítja, hogy valójában a gazdaságot közintézményként kezeljük (az államosításról és tulajdonelvételeiről vallott filozófiai nézeteinktől függetlenül). Mikor valami baj van a gazdasággal (vagyis mások magántulajdonának összességével), akkor a hivatalban lévő kormányhoz fordulunk, és azt követeljük, hogy tegyen valamit az ügy érdekében. E szemantikai tényben rejlik feszültség kétféle leegyszerűsítéssel vezethető le: vagy azzal a doktriner liberális-konzervatív állítással, hogy a kormánynak (szintúgy a közfelfogásnak) semmi köze ahhoz, ha mások tulaj-

donával történik valami; vagy pedig a teljes körű államosítás követelményével. A „gazdaság mint közintézmény” tézise e két véglet között áll. Nem kérdőjelezi meg az egyes tulajdonosok tulajdonjogát, nem azért, mert a szentség auráját fonja a tulajdon köré, hanem mert tiszteli a szabadságjogokat (és az egyik legfontosabb szabadságjog a tulajdonnal való rendelkezés joga). Ugyanakkor e nézet úttörői a cégek, gyárak, vállalatok tulajdonosait úgy is tekintik, mint egy olyan letéti alap képviselőit, melynek ügyeibe a „társadalomnak” (vagyis „mindenkinek”) határozottan joga van beleszólni, mert a letéti alap helyzete kihathat „mindenki” életére. A gazdaság mint a fentiek szerint értelmezett társadalmi intézmény nem lesz végső csodaszer. Nem biztosíthatja a gazdasági diszfunkciók megszűnését, és bizonyosan nem a „szűkösség” eltörlését. De ez szavatolhatja a modernitás ingájának szabad lengését, és ez a legjobb, ami elmondható róla.

Fehér Ferenc
(Törzsök Judit fordítása)

KRITIKAPÁLYÁZAT

„NEM NÖTTEK AZ ÉGIG”

Jankovics Marcell: *A fa mitológijára*
Csokonai Kiadó, Debrecen, 1991.
268 oldal, 380 Ft

„Csillag, gyöngy és földi ágból
Három ellenző világból,
Új jelenség, új csoda.”

A tavasszal történt, hogy a gimnáziumban, ahol dolgozom, egyik magyar szakos kolléganőm kérdőre vont: ki volt az a görög mitológiai alak, aki fává változott, s általánosságban, mi a fává változás motívumának értelme a mitoszokban. E kérdést ő is úgy kapta egyik tanítványától, s úgy vélte: én mint ógörög szakos hivatottabb vagyok felelni rá.

Mint azonban ez oly gyakran megtörténik hasonló esetekben, a remélt egy-két mondatos, kimerítő és korrekt válasz helyett aszso-

ciációk és összefüggések zavaros tömege tolt a nyelvemre, s hamarosan fel kellett adnom a reményt, hogy a tízperc adta keretben ezeket értelmes, kerek válasszá formálhatom. Kitértem hát a kérdés elől, mondván, hogy a probléma igen bonyolult, sokféle megközelítése van, s feldolgozása önálló monográfiát igényelne.

Akkor még nem ismertem Jankovics Marcell könyvét, *A FA MITOLÓGIÁJÁ-t*, mely mint-ha éppen az említett hiány pótlására született volna. Nem ismertem, csupán a kirakatüvegen keresztül kacérkodtam vele karácsony óta. Kacérkodtam, mert noha bolti árát mind nehezebben lehet beilleszteni a középiskolai tanár havi költségvetésébe, minden jel arra mutatott, hogy ezt a könyvet, mint számomra szakmailag nélkülözhetlent, valamilyen úton elkerülhetetlen megszerezem.

A könyv ugyanis rendelkezni látszott a komoly tudományos monográfiák valamennyi ismérvével. Igaz, a Csokonai Kiadó neve egyelőre nem sokat mondott nekem, de ez a hazai könyvkiadás jelenlegi helyzetében nem jelent semmit. A diszes kiállítás, a fénylő fekete borító, rajta egy – láthatóan aranyból készült – kegytárgy fotója a Helikon vagy a Gondolat Kiadó legigényesebb klasszikus tudományos kiadványait juttatja a szakmai közönség eszébe. (Aligha szándéktalanul.) A kötet belső kiállítása – Sulyok Géza tervezése, Oláh Tibor fotói és reprodukciói – pedig felül is múlja mindazt, amit hasonló kiadványoknál állami kiadó megengedhetett magának az elmúlt évtizedekben.

De természetesen nem az ilyesfajta külsőségek látszottak a könyv tudományos vonzerejének. Én azt tartottam meggyőzőnek, hogy a kiadvány három szakmai lektorának egyike Hoppál Mihály, akinek az uráli mitológiáról tartott egyetemi előadásaira még tíz év elmúltával is hálás lelkesedéssel emlékezem. Meggyőzően hatott a négyoldalas mutató (hogy ez a *FAMUTATÓ* címet kapta, holott láthatóan nem egy szempontú, azt fel lehetett fogni tréfának) és az ugyanilyen terjedelmű bibliográfia is. (Bár ez utóbbi a *VÁLOGATOTT FORRÁSOK* megjelölés alatt szerepel, holott az itt felsorolt művek többsége *nem* forrás, hanem szakirodalom.)

S persze nem volt ismeretlen s nem is hatott kedvezőtlenül a szerző neve. Jankovics

Marcell elsősorban filmrendezőként ismert, bölcsészdiplomával – a legfrissebb *KI KICSODA?* adatai szerint – nem rendelkezik. Mégsem csupán filmjei – mindenekelőtt a feledhetetlen *FEHÉRLÓFIA* és a Televízió meseműsorainak legmagasabb színvonalát képviselő *MAGYAR NÉPMESÉK* – alapján vivott ki tiszteletet. Korábbi néprajzi, vallástörténeti tanulmányai tekintélyt parancsoló tudományos antológiákban jelentek meg. (*AZ ÓSHAZÁTÓL A KÁRPÁTOKIG*. Budapest, 1985; *ERŐSZ A FOLKLÓRBAN*. Budapest, 1987.) Egyik szerzője volt – többek között Hoppál társaként – az 1990-ben kiadott, hiánypótló *JELKÉPTÁR*-nak. Méltán bizhattam tehát, hogy új könyve kellő tudományos színvonalon áll, noha a feladat, amelyre vállalkozott, bármely szakembert messzemenően próbára tenne.

Messzemenően, hiszen nem egy bizonyos nép, kultúra, származási vagy területi közösség fomitószainak vizsgálatáról van itt szó. Jankovics általában vizsgálja a fa szerepét az emberiség kultúrtörténetében. A legkülönbözőbb nyelvek, korok, égtájak mítoszait veti össze. Az antikvitás és az ősi Kelet hagyományai mellett jelen vannak nemcsak a kereszténység és az iszlám, de India, Szibéria, Finnország, Latin-Amerika, Ausztrália hiedelmei is – és a sort még folytathatnám...

És ez a módszer szükségszerű is. Régen lejárt az egyes kultúrákat egymástól elszigetelten vizsgáló, szűk látókörű részterület-kutatások kora. A filológia jövőjét a mind szélesebb körű összehasonlító vizsgálatok jelentik. S ha az idő és tér távolsága időnként komoly nehézségeket jelent is, az egybeeséseket tudomásul nem venni tudományos struccpolitika. Ahol a kapcsolatot nem tudjuk magyarázni, ott – egyre nyilvánvalóbb – nem annak tagadása, hanem a magyarázat keresése a tudóshoz egyedül illő magatartás.

De míg az elméletben ez vitathatatlan, a gyakorlatban egyre nehezebben áthidalható nehézségeket állít a kutatók elé. Hiszen nem kevesebb következhette belőle, mint hogy az, aki ilyen jellegű munkára adja fejét, egyszerre legyen képzett klasszikus filológus, egyiptológus, indológus, assziriológus, urálista, altajista, s még hosszsan sorolhatnánk, hány diszciplína tudósa. Nem csupán az e szakágaknál szükséges (nagyrészt kihalt) nyelveket kellene ismernie (ezek száma egyetlen

szakág esetében is tíz felett járhat!), de valamennyi szakterület teljes szakirodalmát, naprakészen. Kérdés, létezik-e oly mértékben fogékony lángelme, akinek számára e követelmény nem teljesíthetetlen. Megoldásként talán különböző szakemberek teammunkája maradna. (Ezt persze megint csak igen nehéz összehangolni.)

A múlt században egy-egy kiváló szakember – például a Jankovics által is gyakran idézett Frazer – képes lehetett rá, hogy korának teljes vonatkozó ismeretanyagát összefoglalja egy monumentális alkotásban. Sőt, az olyan dilettáns is, mint amilyen Schliemann volt, hasznosan járulhatott hozzá a tudomány fejlődéséhez. Mereven elzárkózni a szűk szakma határán kívülről érkező vélemények elől a mai, összehasonlíthatatlanul differenciáltabb tudományosság nevében sem lenne helyes. Az óvatosság azonban indokoltabb, mint valaha.

Így amikor végre – húsvéti ajándékként – hozzájutottam Jankovics könyvéhez, igen vegyes érzésekkel olvastam végig. A vállalkozás méretei és a téma fontossága iránti tisztelet viaskodott bennem a filológusi szempontokkal. Meglehet, ez utóbbiak – vagy legalább egy részük – szórszálhasogató okvetetlenkedésnek minősülnek. Kétségtelen: lelkiismeretes alkalmazásuk könnyen megbéklyózhatja a fantázia lendületét, pedig az ilyen lélegzetű munkáknál ez nélkülözhetetlen. Amennyire lehetett, igyekeztem is tompítani őket. Teljesen elhallgattatnom azonban nem lehetett. Hiszen éppen ez az effajta munka fő nehézsége: egyszerre kell megőriznünk az alkotó fantázia szabadságát s ragaszkodnunk mégis (igenis!) kicsinyesen azon kötöttségekhez, melyek utólag a munka hitelét lesznek hivatottak biztosítani.

Esetünkben egy szigorúbb filológus már azon fennakadna, hogy Robert Graves vallástörténeti művei nemcsak helyet kaptak a bibliográfiában, de a leggyakrabban idézett szakirodalom szerepét töltik be. A könyv harmadik fejezete (FANAPTÁR ÉS FAÁBÉCE, 37. kk.) például teljes egészében Graves THE WHITE GODDES (New York, 1966) című kötetén alapul.

Szaktudóskörökben divat kategorikusan tudománytalannak minősíteni Graves munkáit s minden órá hivatkozó művet. Magam

azonban óvakodnék ettől. Meggyőződéseim, hogy Graves elméleteire igenis érdemes odafigyelni. Noha módszerei nélkülözik a valódi tudományos gondosságot, alaposítást, s így eredményei mindig vitathatók, sok megállapítása mégis igazolható (legalább részben) a kritikai vizsgálat *utólagos* elvégzésével.

Csakhogy Jankovicsnál éppen ez az *utólagos* kritikai vizsgálat hiányzik. Gravesre ő úgy hivatkozik, mint maguktól értetődő igazságok megfogalmazójára. S még ez sem lenne baj, ha álláspontját indokolná. Ehhez azonban – e könyv alapján – nem bizonyos, hogy megfelelő háttérrel rendelkezik.

Ez megjelenik egyrészt a szakirodalom szűkösségében. Feltűnő, hogy a négyoldalmi irodalomjegyzék mindössze tizenegy olyan művet tartalmaz, melynek szerzője nem magyar, s nem is fordították magyar nyelvre. Ezek mindegyike angol nyelvű. Vannak közöttük igen tekintélyes szerzők – például Mircea Eliade –, ám jól látható, hogy a könyv valójában a magyar vagy a magyarul olvasható klasszikusok (Frazer, Róheim Géza) eredményeit használja fel, s ennél tovább lépni nem áll szándékában, de módjában sem.

Még ennél is súlyosabb gondot jelent a nyelvi kompetencia kérdése. Könnyen észrevehető például, hogy igen gyakori görög nyelvi példáit Jankovics a Soltész Ferenc és Szinyei Endre által összeállított ÓGÖRÖG-MAGYAR SZÓTÁR-ból veszi, mely 1875-ben jelent meg (majd 1984-ben – jobb híján – kiadták reprintváltozatát). Már megjelenése pillanatában sem volt korszerű, nyelvtani nevezéktana és szerencsétlen tipográfiája miatt ma már alig használható.

Jankovics – az ELŐSZÓ (7.) tanúsága szerint – még 1988-ban gyűjthette össze műve anyagának nagy részét. Akkor még nem állt rendelkezésére az új ÓGÖRÖG-MAGYAR NAGYSZÓTÁR (Györkös Lajos, Kapitány István és Tegye Imre munkája, Budapest, 1990). Mégis hiba volt beírnia a Soltész-Szinyei-féle munkával Jobban jár, ha valamely idegen nyelvű szótárt hívja segítségül. Így a szótár nemegyszer félrevezeti. Például a nőnemű *murtosz* (mirtuszfa) szó többes száma valóban jelenthet *szeméremajkat* (55.), ám az alak természetesen nem *murtai*, hanem *mürtoi*. (Feltehetően a szótárban olvasható [h]aⁱ tévesztette meg a szerzőt. Ez azonban a szóalaknak

nem a végződését, hanem a névelőjét jelöli. *Phoinikiasz* nem „bibort” jelent (57.), hanem a délkeleti szelét, „Fönícia szelét”. A szótár zavaró szedése okozhatta, hogy a szócikk összemósódott a *phoinikizó* igével, melynek egyik jelentése valóban „biborszinű vagyok”.

„Tanú” görögül nem *martur* (129.), hanem *martusz* (birtokos esetben *marturosz*). A „tej” (180) nem *galaktosz* (az megint csak birtokos eset!), hanem *gala*. A „tölgy” görögül nem *drusz* (47., 49.), hanem *drüsz*.

Opé valóban nyilást jelent, s előfordul a *kassza* szóalak is, mint a *kaszaurisz/kaszórisz* (prostituált) rövidített alakja. De ebből merészség lenne arra következtetni, hogy a *Kasz sziopeia* név a *kassza-opé* („kurva luka”?) kifejezéssel lenne kapcsolatba hozható. (191.) Ha nem akarjuk elfogadni K. Tümpel véleményét, aki a századfordulón a *kainümai* (kitűnik, kiemelkedik) igéből származtatta e név előtagját (LEXIKON DER GRIECHISCHEN UND RÖMISCHEN MYTHOLOGIE, ed. W. H. Roscher II. Leipzig, 1890–97), úgy sokkal logikusabb az a magyarázat, melyet Jankovics szintén felvet: „a *kassziafa odva*”.

Kassziopéia a ránk maradt elbeszélések szerint etióp királynő volt, Perszeusz anyósa. A név alapján persze valóban elképzelhető, hogy – mint Jankovics sugallja – eredetileg faistennő volt, s a nevének utótagjában szereplő nyilás igazából mégis vulvát jelent (De nem nyelvi szinten!)

Az mindenesetre bizonyos, hogy mind a Cassiopeia csillagkép, mind a Cassiope nővény nem a mitikus Kassziopéiától nyerte nevét. Ezért nem indokolt közvetlen jelentéssz összefüggést keresni közöttük, ahogyan azt Jankovics teszi

Nem ez az egyetlen etimológiai probléma, mely előfordul a műben. Noha Kheirón kentaur nevét L. v. Sybel is a *kheir* (kéz) szóból származtatta (Roscher I. Leipzig, 1884–90), s ez alkalmasint helytálló is, mégsem lehet úgy fogalmazni, hogy e név „kezet” jelent (69.) (Már csak azért sem, mert alakilag a „roszszabb, hitványabb” jelentésű középfokú melléknévvel esik egybe. Az ETYMOLOGICUM MAGNUM innen is eredezteti, de ez népetimológia.) S erősen vitatható Nemeszisz istennő nevének a *nemosz* (erdő, berek) főnévből történő eredeztetése. (164.) E főnév maga is az

„oszt, feloszt, juttat” jelentésű *némó* ige származéka. Így bizonyosan van köze Nemeszisz nevéhez is; ám ez utóbbi – mint elvont fogalom – *közvetlenül* az ige jelentéséből vezethető le; az embernek *kiosztott* végzetre, az *osztályrészesül jutó*, elkerülhetetlen büntetésre vonatkozik.

Az pedig végképp elfogadhatatlan, ahogy Dódóna, a szent jóshely nevét, mely Hjalmar Frisk szerint (GRIECHISCHES ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH I. Heidelberg, 1960–70), a *Dódón* folyónév illyr eredetű képzővel ellátott származéka, szerzőnk összekapcsolja a *Dióné*, *Diana*, *Démétér* istennőnevekkel (47.), illetve ezeket egymással. S ezzel kapcsolatban hadd utaljak magyar nyelvi etimológiára is. Noha jól tudja, hogy *dió* szavunk török jövevényszó, úgy gondolja, hogy „közös iráni eredetű” (?) feltételezve ez mégiscsak kapcsolatba hozható a *Déó*, *Dia*, *Dióné* istennevekkel, sőt a *Dios balanos* („Zeus makkja”=dió) kifejezéssel (48.) Itt Ipolyi Arnoldra hivatkozik. (MAGYAR MYTHOLOGIA. Pest, 1854. repr. 1987. 251.) De ami 1854-ben még tudományosan felvethetőnek látszhatott, azt ma már komoly kutató nem engedheti meg magának.

S mit szóljunk *fa* szavunk etimológiájához? A TESZ tanúsága szerint az uráli alapszavhoz tartozó szó ez, esetleges altaji kapcsolatairól lehet még beszélni. Ez persze még nem zárna ki, hogy egészen ősi szinten összefüggést keressünk közöttük és az indoeurópai *tha* fő között, mint Jankovics teszi. (10.) Ám hogy az itt felsorolt modern indoeurópai alakok mindegyike idevonható, azt legalábbis indokolni illene. (Ha másképp nem, egy mértékadó indoeurópai etimológiai szótárra hivatkozva.)

És vajon honnan származik az adat, hogy a fűgét Naxoszon *meilikhosznak* nevezték?

Más nyelvekből vett példák esetében kevesebb kompetenciám volt ellenőrizni a könyv állításait. De fenti tapasztalataim alapján már gyanakvással fogadtam a *tölgy* jelentésű héber szóalakok rokonítását az *Él*, *Elóhim*, sőt *Allah* istennevekkel. (79.) Már csak azért is, mert a Jankovics által felsorolt alakok csak részben egyeznek meg a Pollák Káim-féle, 1881-ben kiadott HÉBER-MAGYAR TELJES SZÓTÁR adataival. Igaz, ez ismét korszerűtlen szótár. Sajnos nem derül ki, hogy

Jankovics melyik korszerűbbet használta, s hogy kitől származik az etimológia ötlete.

A hivatkozások hiányosságai egyébként is sajnálatosan jellemzők a műre. A 60. oldalon például megtudjuk, hogy mikor Phaethón, a Nap fia apja helyére próbált állni, s miután kozmikus katasztrófákat idézett elő, maga is elpusztult, gyászoló nővérei „görög forrás szerint” nyárfává változtak. De *miféle görög forrásról* lehet itt szó? Graves (GOROG MÍTOSZOK I–II. Budapest, 1970. 42. d. 5. sz. j.) tiz forrást sorol fel Phaethón történetéhez. Közülük csak hét görög, három latin nyelvű. Az sajnós – a Graves műveire általánosan jellemző túlzott nagyvonalúság jegyében – homályban marad, hogy az itt említett részletre melyek térnek ki közülük. A szóban forgó fa nem is valamennyiüknél *nyárfa*: Vergilius (ECLOGÁK VI. 62.) égerfáról, Lukianosz (ISTENEK PÁRBESZÉDEI, 25.) nyírfáról tud

Kétségkívül körülményes munka mind a tiz hivatkozást ellenőrizni. Emígy viszont a könyv megbízhatósága szenved csorbát.

Hasonlóan jár el Jankovics, amikor az antik Thébai és Delphoi daphnaphoria-ünnepét mutatja be, melynek rituáléjába – az asztrális szimbólumokkal diszitett olajfatorzs hordozásában – a modern karácsony előképét véli felfedezni. Ezúttal sem tudjuk meg, miféle forrás őrizhette meg az ógörög népszokást. Igaz, itt legalább azt megjelöli, hogy G. Thomson könyvéből (AZ ELSŐ FILOZÓFUSOK. Budapest, 1975) származik az információ. Akinek tehát kedve van, Thomsonnál megtalálhatja a forrást is.

S honnan való az az információ, hogy Deukalión Dionüszosznak „apósa” (50.) s nem Ariadné fivéréként a sógora volt?

Avagy – hogy immár elszakadjunk a görögöktől – a Tiermesz lapp viharisten szarvasvadászatára (132.) való hivatkozások? Átnéztem E. Reuterskiöld tanulmányát (A LAPPOK MITOLÓGIÁJA), mely maga nem szerepel ugyan a bibliográfiában, szerepel viszont több másik ugyanazon kötetből, amelyben ez is napvilágot látott magyar fordításban. (A TEJÚT FIAI TANULMÁNYOK A FINNUGOR NÉPEK HITVILÁGÁRÓL. Budapest, 1980. 231. skk.). Itt azonban Tiermesz neve nem szerepelt. S hasztalanul néztem meg ugyanitt Lauri Honko munkáját (FINN MITOLÓGIA, 188. skk.), nem derült ki belőle, honnan ered az

a gondolat, hogy Väinämöinen a KALEVALÁ-ban az Orion csillagképet testesíti meg. (125.)

Sajátságos, hogy a kopjafaállítás gyakorlatainak türk eredetéről szólva viszont Vámbéry Árminra hivatkozik a szerző – Vámbérynek azonban a bibliográfiában egyetlen műve sem szerepel!

Fel lehetne persze vetni, hogy mindezek olyan apróságok, melyek a könyv gondolatmenetének lényegét nem érintik. Annál is kevésbé, hiszen a szerző előszavából (7.) kiderül, hogy e munka alapja egy népszerű ismeretterjesztő tv-sorozat volt. A szigorú tudományosság szempontjait így valóban indokolatlan lenne számon kérni – ha nem maga Jankovics hangsúlyozná ugyanitt: „*becsügyöbb*” volt „*annál, hogy... tíz könyvből*” írjon „*egy tizenegyediket*”, s megpróbálta „*új szemszögből feldolgozni a témát...*”. Eszerint viszont már mindenképpen a tudományosság igényével kellene a vállalkozásnak fellépnie.

S persze a nyelvi tévedések, a pontatlan vagy másod-harmadkézből hivatkozások igen komolyan visszahatnak a tartalomra is: téves információkkal zavarják meg

Elhangzik például, hogy Homérosz szerint Phaethón (211.) „*maga a Napisten volt*” – következképpen mitosa a Nap pályája megváltozásának emlékét őrizné. Csakhogy Homérosznál szó sincs ilyesmiről. Ő a *phaethón* (ragyogó) szót jelzőként használja – nem is magára a Napra, hanem annak fényére. (ILIÁSZ XI. 735., ODÜSSZEIA V. 479.) (Személynévként legfeljebb a Hajnal egyik lovára alkalmazza – ODÜSSZEIA XXIII. 246.) Ebből semmiképp nem következik, hogy a Phaethón-mitoszt egyáltalán ismeri, még kevésbé, hogy annak hősét azonosítaná apjával, a Nappal. Ezek után mit gondolhatnánk azokról a meg nem nevezett szerzőkről, akik „*...az ókorban többen...*” ugyanezt állították? Pedig *valóban voltak* ilyenek (kései, hellenisztikus és római írók): felsorolásuk megtalálható a Roscher-lexikon *Phaethón* szócikkében (III. Leipzig, 1897–1909. 2200.), melyet maga a szerkesztő írt.

Ugyancsak a Nap állítólagos egykori pályamódosulása (210.) állna Jankovics szerint az Atreusz-mitosz egyik mozzanatának hátterében. Atreusz öccsével, Thüesztésszel viszályodik a Mükéné feletti hatalomért. Miután Thüesztész jutott trónra, Atreusz – Ze-

usz biztatására – felteszi neki a kérdést: lemondana-e az ő javára, ha a Nap visszafelé haladna pályáján? Thüesztész – képtelenségnek véelve e feltételt – igennel válaszol, s erre esküt is tesz; Zeus végrehajtja a csodát.

E történetnek már az ókorban is adtak csillagászati értelmezést. Polubiosz szerint Atreusz „...*az ismerle fel, hogy a Nap ellenkező irányban forog, mint az Ég*”. (Sztrabón I. 2. 15.; lásd még Lukianosz: *AZ ASZTROLÓGIA*, 12.)

Am nem csupán az a probléma, hogy Jankovics ismét csak általánosságban hivatkozik „*antik mitológizáló magyarázat*”-ra (noha a forrásokat ezúttal Graves is pontosan megjelöli), sokkal inkább az, hogy e csillagászati magyarázat (melyből egyébként is csak némi erőszak árán lehet a Jankovics sugallta értelmezést kiolvasni) nyilvánvalóan hellenisztikus kori racionalizálása egy ősi mítosznak, amint ezt maga Graves (*GOROG MÍTOSZOK* 111. 2.) is megállapítja.

Még komolyabb félreértésekkel találkozunk ott, ahol az életfamotivum mezopotámiai és zsidó előfordulásairól esik szó.

„*Az egyik legősibb írott szövegben, a GILGAMES-eposz sumer változatában már olvashatunk a világ istennő lakta életfájáról.*” (87.)

Azt a magyar olvasóközönség is tudhatja – hála a Rákos Sándor-féle művészi fordítás számos kiadásának s ezek apparátusainak –, hogy a GILGAMES-eposz az óbabiloni korban (Kr. e. XX–XVII. század) keletkezett *akkád* nyelven. Az újasszír korig (Kr. e. VII. század) több változata is forgalomba került, hettita és hurrita nyelvű fordításai is készültek (bizonyos részeit csak e fordítások őrizték meg), ám *sumer változata nem volt!*

Gilgames kétségkívül népszerű hős volt a sumer epikus költészetben is, alakját több rövid hősének megörökítette. Ezek közül öt olvasható magyarul Komoróczy Géza fordításában, a *FÉNYLŐ OLEDNEK ÉDES ÖRÖMÉBEN* (A SUMER IRODALOM KISTÜKRE. Budapest, 1983. 2. kiadás) című kötetben. Ezek azonban nem „*változatai*” az *akkád* nagyeposznak, legfeljebb forrásai, irodalomtörténeti előzményei.

Az a mű, melyre Jankovics gondol, a GILGAMES, ENKIDU ÉS AZ ALVILÁG című „*kiseposz*”. Ennek második felét *akkád* fordításban valóban hozzáillesztették a GILGAMES-eposz újasszír változatához. A Jankovics által

említett, a világfára vonatkozó rész azonban a mű *elején* szerepel.

A problémát ez esetben is az okozza, hogy Jankovics sem a sumer hősének, sem az *akkád* nagyeposz szövegét nem vizsgálta meg magyar fordításban sem. (Bár ez utóbbi szerepel a bibliográfiában.) Információja – mint kiderül – Vjacseszlav Ivanov tanulmányából származik (A LÓ ÉS A FA – KÍSÉRLET ÓSI INDAI RITUÁLIS ÉS MITOLÓGIAI JELKÉPEK MEGFEJTÉSÉRE. In: uő: *NYELV, MÍTOSZ, KULTÚRA*. Budapest, 1984. 173.) Ez a máskülönben igen értékes tanulmány még zavarosabban adja meg a forrást: „*Az egyik legősibb írott szövegben, a GILGAMES-eposz sumer (legősibb, óbabiloni) változatában...*” (Kovács Zoltán fordítása.)

Az, hogy a tanulmány szövege a sumer költészetet mintegy azonosnak minősíti az óbabilonival, intő jel kellett volna hogy legyen bármely kutató számára: ellenőriznie kell az idézett szöveget! Sumer szövegről lévén szó, ez persze nem egyszerű, ám esetünkben a hőséneknek van filológiai kifogástalan és költőileg is értékes fordítása, Komoróczyknak köszönhetően. (FÉNYLŐ OLEDNEK... 182. skk.) Ha Jankovics ezt használja, úgy *tartalmi* szempontból sem lett volna kiszolgáltatva Ivanov – ezek után kétes hitelű – átirásának és tolmácsolásának. Akkor tapasztalhatta volna, hogy az Ivanovnál *Im.du.gud*nak olvasott madárnév Komoróczy olvasatában *Anzu* (Ivanov tanulmánya 1974-ben jelent meg először, s kérdés, hogy szövegértelmezése *akkor* mennyire volt korszerű), továbbá, hogy a Lilith női név helyett itt *Lila* szerepel.

Graves és Patai is felvetik (HÉBER MÍTOSZOK. Budapest, 1969. 10. 5.), hogy ez a Lila azonosítható a rabbinikus hagyományok Lilithjével. De az azonosság nem magától értetődő! Az egyik név nem helyettesítheti a másikat, kivált nem magyarázat nélkül.

Végképp érthetetlen, miért azonosítja Jankovics ugyanitt Lilithet az úgynevezett „Első Évával”. Rabbinikus források mindkettőt emlegetik, mint Ádám korábbi feleségét, még Éva előtt, ám több közös vonásuk nincs is.

Azon már meg sem lepődünk, hogy Jankovics a pálmát a „*babiloni teremtéstörténetben*” szereplő életfaként emlegeti. (57.) A Rákos

Sándor fordította babiloni teremtésepőzban viszont pálmával sehol nem találkozunk.

Egyiptológiai vonatkozásban figyelemre méltó a Göncölszekér csillagképéhez fűződő hiedelmek elemzése „*Ez a Marhacomb »áldozati állaté« volt, Széth bikaistené...*” (125.) Nincs szükség mélyebb egyiptológiai ismeretekre ahhoz, hogy megtudhassuk: Széth állatalakja egy azonosíthatatlan (a későbbi ókorban szárnak vélt) faj. Emellett megjelenhet még krokodilként vagy vizilóként, ám bikaként soha. Csupán a tudományág hazai mentorának, Kákósy Lászlónak RĚ FIAI című kézikönyvét kell megnéznünk. (Budapest, 1979. 318–319.)

A RĚ FIAI azonban nem szerepel Jankovics bibliográfiájában. Kákósy két másik könyve viszont igen. Ezek közül az idézett helyen az EGYIPTOMI ÉS ANTIK CSILLAGHIT (Budapest, 1978) egyik információjának félreértéséről van szó.

Mint ez utóbb említett Kákósy-könyvből (51–52.) kiderül, a Göncölszekér Egyiptomban valóban Széth csillagképe. Ám van egyetlen szövegméltó (egy Kr. e. IV. századi bikaszarkofágon), mely Oszirisszel hozza kapcsolatba ugyanezt az égi jelenséget. *Itt* értelmezik a Göncölt Marhacombként, ahol a megközelítés egyértelműen Osziriszhez és nem Széthhez szól. (Egyiptom bikaistene Apisz volt, akit később Oszirisszel azonosítottak).

A 101. oldalon Szűz Máriáról olvashatjuk, hogy az evangéliumi hagyomány szerint – Józsefhez hasonlóan – Dávid leszármazottja lett volna. Konkrét hivatkozás is szerepel itt (MÁTÉ I. 1. kk., LUKÁCS I. 27. kk.) A mondott helyeken azonban *csak* József leszármazási tábláját találjuk. Máriáéről az evangéliumok sehol nem ejtenek szót.

Igen ötletes A KÉT TESTVÉR című német népmese erotikus jelképek szerinti értelmezése (118–119). Eszerint például a mese boszorkányának vasorra a *csikló* jelképe lenne. Csakhogy a mese legújabb, igen igényes fordítása sem tud vasorról! (J. és W. Grimm: GYERMEK- ÉS CSALÁDI MESÉK Budapest, 1989. 252. kk. Fordította Adamik Lajos.) Ez nem is meglepő, hiszen a *vasorrú bába* alakja tőlünk nyugatra ismeretlen, a német folklór csupán boszorkányokról tud.

S hogy lehetett leírni ezt a megjelölést: „...az Ob és a Jenyiszej két partján lakó hantik és

*manysik...”? (97.) Akár Fodor István VERECKE HÍRES ÚTJÁN című kötetében (Budapest, 1975. 12–13.), akár a már említett A TEJÚT FIAI belső borítóján hozzáférhető az az etnikai térkép, melyről kiderül, hogy vogulok (manysik) az Obnak kizárólag a nyugati oldalán élnek; osztjások (hantik) ugyan a keleten is, sőt ott nagyobb számban, ám a Jenyiszejnek még a nyugati partjáig sem terjed a területük. Igaz, a szelkupokat, akik a Jenyiszej nyugati partját lakják, szokás *osztják-szamojédoknak* is nevezni, ám ennek ellenére csak igen távoli nyelvrokonai az ugor osztjásoknak. Az úgynevezett „jenyiszeji osztjások” pedig *kelek*, tehát még csak nem is beszélnek uráli nyelven.*

Nagy kár, hogy mindezen hibákat, pontatlanságokat nem sikerült elkerülni. Jankovics vállalkozása ennél többet érdemelt volna. Nem csupán jó szándéka, de az a valóban tiszteletre méltó munka is, melyet elképzeléseinek kifejtésébe, rendszerezésébe fektetett.

S itt szölok végre arról is, amivel valójában kezdenem illett volna a bírálatot: a mű gondolatairól. Nem véletlenül hagytam azonban legutoljára őket. S nem is csupán azért, mert a kákán csomót keresni mindig könnyebb, mint komoly szellemi teljesítményt érdemben méltatni. Hanem főképpen azért, mert Jankovics gondolatmenetét nehéz pár szóban rekonstruálni. Nem fejtegeti, magyarázza hosszasan elképzeléseit: hagyja, hogy beszéljenek a példák. Egy-egy tétel igazolására az adatok oly tömege vonul fel, hogy nincs az a tudományos monográfia, amelynek becsületére ne válna. Igaz, a példák nem mind egyenértékűek. Hogy Hóféhérke a mese Walt Disney-féle filmváltozatában (de egyébként az eredeti népmese szövegében is) megmegriad az erdő fától, leselkedő szörnyeknek látja őket, az önmagában még kevésbé bizonyítja a fák animisztikus tiszteletét. (26.) Ám az adatok ilyen bősége messzemenően lelegendő hiteles példát is nyújthat minden gondolathoz.

Ezek fényében rajzolódik ki az az alapigazság, hogy egyetlen mitikus motívum hány rétegét képes magába sűríteni az emberi életnek s az azt körülvevő világnak. S ezek nem egymást kizárva, hanem összekapcsolódva, egymást erősítve működnek.

Ha ezt felismertük, a vallástörténeti kutatás talán legelső alapelvehez érkeztünk el.

Így derül ki a fákról is, hogy vallásos tiszteletüknek hányféle motívuma van, az eredendő animizmustól, mely mint mindenben, a fában is emberi, sőt emberfeletti lelket feltételez, az égítetek és a Tejút jelképes felidézéséig. A kettő között ott van többek között az idő, az élet, az életadó anya (Magna Mater, s ennek keresztény változataként Szűz Mária), a szerelem és a szexualitás, a halál, de egyben a halhatatlanság megtestesítője, s mint ilyen, a fő összekötő kapocs e világ és túlvilág, Menny, Föld és Alvilág között.

S akkor még nem esett szó arról, hogy az ember története a szó szoros értelmében a *fán* kezdődött (tudniillik amikor „lejött” róla) (14.), hogy a fának köszönhette a tüzet (11.), számos táplálékfajta (a gyümölcsök mellett a sokáig alapélelemül szolgáló tölgyakkot!) (13., 45.) és az emberi élet oly alapvető kellékeinek, kísérőinek nyersanyagát, mint a bölcső, az ágy és a koporsó. (169. skk.)

Jankovics semmilyen szempontot nem hagy kihasználatlanul. Már az ELŐSZÓ (7–8.) kitér a téma fő aktualitására: a *környezetvédelmi* szempontokra. Ezek jegyében elemzi Erüszikthón mítoszát, aki fejszét merészelt emelni Démétér istennő szent tölgyére, s ezért örökös éhséggel bünhődött. Az értelmezés kissé talán leegyszerűsített, kissé aktualizált (Erüszikthón valójában alkalmasint azért akart ágat vágni a tölgyről, hogy azzal a szakrális királyi méltóságra való igényét bejelentse. Az ilyen gesztus az ősi királyáldozatok korában magában hordta büntetését, s ezt csak később válthatta fel – amikor a történet eredeti jelentését már nem értették – az örökös éhezés, mint Démétérre kiemelten jellemző büntetés.) Mégsem mondhatjuk, hogy ez a modern szempont nem kapcsolódna szükségyszerűen a könyv témájához. S hasonlóan ötletes az EPILÓGUS, ahol – mintegy visszatérve az olvasót a jelképek világából a hétköznapok szintjére – kimagasló történelmi személyek, festők, költők kedvenc fáit tekinti át, illusztrálva a leirtottakat Csontváry cédrusai-val, Arany János, Ady Endre, Devecseri Gábor verseivel.

Vitatható pontok persze az elméleti fejtegetésekben is akadnak. Jankovics például négy állomást különböztet meg az antropo-

morfizált fa és a már teljességgel emberszabású, de fa-attribútummal rendelkező isten között. Ugyanakkor szerinte ezek „*csak formállogikai szempontból rendezhetők sorba, fejlődéstörténetileg nem*”. Ezt azzal indokolja, hogy a legfejlettebb forma már primitív népeknél is megjelenik, míg a kezdetlegesebbeket megtaláljuk igen fejlett társadalmakban is. (25.) Megítélésem szerint ez nem mond ellene az időrendiségnek – csupán azt bizonyítja, hogy a vallásosság egészen kezdetleges formái élhetnek még hosszú ideig tovább, az újabb fejleményekkel párhuzamosan.

Mindebből kitetszik: A FA MITOLÓGIÁJA című könyv valóban hivatott lett volna arra, hogy hazai viszonyok között igen-igen ritka, de nemzetközi mércével mérve is tekintélyes vallástörténeti monográfia legyen.

Bizzunk benne, hogy noha e lehetőséget nem valósította meg, mégsem született hiába. Aki elolvassa, annak gondolataira bizonyosan megtermékenyítően fog hatni. S talán ösztönzőjévé válhat a témát *valóban tudományos igényvel* feldolgozó újabb munkáknak. Amelyek – ahogy Graves munkáira – erre a könyvre is szígyenkezés nélkül, bár vitázva hivatkozhatnak majd.

De érdeklődő tanítványaim kezébe hiteles tájékoztatásul – sajnos – nem tudnám jó szívvel adni.

Uhrman Iván

A TESTET FELSZABADÍTÓ BÉCSI AKCIONIZMUS

Válasz Radnóti Sándornak

Kedves Sándor!

Bevallom, irásod kezdetben eléggé tanácsatlanná tett. A bécsi akcionista Rudolf Schwarzkoglerről szóló cikkemet a *Holmi* szerkesztőjeként elfogadtad, s a szeptemberi számban minden változtatás nélkül közzé is tetted. A színvonalra és presztízsrre igencsak kényes folyóirat hasábjain való megjelenítést részedről önmagában is hallgatólagos értékelésnek tekintettem. Ám hogy ezt mégse

higgyem, azt röviddel később határozott formában tudomásomra hoztad Írásomban, mondd, amelyben „*a lira domindl*”, összesen két sor foglalkozik csak érdemben Schwarzkoglerrel, aminek eredményeként „*semmitmondó formulák*” halmozódnak egymásra, hogy végül, megítélésed szerint, majd' minden mondat „*végtelenül üresnek tetsző megállapítással*” zsugorodjon. Szíved joga, hogy így itéld meg az általad szerkesztett folyóiratban megjelent cikket Tanácsalanságot azonban csak fokozta, amikor a semmitmondásra, amit általában nem szokás figyelemre méltatni, Te hosszú vitáiratban válaszoltál – két és félszer nagyobb terjedelemben, hosszasan cáfolva az ürességet.

Nem tudom ezt mással magyarázni, Sándor, mint azzal, hogy valami nagyon felbosszanthatott. Írásodat elolvasva valóban olyan érzésem támadt, mintha egy érzékeny pontodat érintettem volna meg, s ezért támadva védekezel. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem csak Schwarzkogler számodra itt a tét. Hiszen cikkedből az sem derül ki, hogy munkássága egyáltalán okozott-e neked valamilyen élményt vagy sem. Inkább azt gyanítom, hogy magának a művészetnek a mibenlétéről való felfogásunk lehet olyannyira különböző, hogy ez ilyen nagy felszisszenésre késztesse. S bár ezt nem mondd ki, írásod módszere (az „*itési*” hangnemtől a „*szenvédeyes elfogulatlanság*” bravúros gyakorlásáig bezáróan) és kérdésfeltevése azt sugallja, hogy igen határozott és egyértelmű véleményed van arról, hogy mi a művészet, hogy hol húzódnak a művészet és az úgynevezett valóság határai, továbbá hogy milyen kritériumok alapján különíthető el a „*még művészet*” a „*már nem művészet*”-től. Az a (bevallom, irigylésre méltó) stílári magabiztosság pedig, amellyel Hermann Nitsch vagy Rilke véleményét is megkérdőjelezed, az én szememben annak jele, hogy Te megpillantottad azt a királyi utat, amelynek hiányában mások csak tapogatózni tudnak. Hadd tegyem máris hozzá: az a művészetfogalom, amelynek definícióját ugyan óvatosan elkerülöd, de amely – stílusod, szóhasználatod, érvelési módszered nyomán – írásod végére mégis igen plasztikussá válik, olyan benyomást kelt az olvasóban, mintha egy időtlen, természettudományos, objektív meghatározásról lenne szó. Ám az

„objektív” szót máris idézőjelbe teszem, hogy, Ortegát idézve, azonnal gyanúba is keverjem. Mert az írásodból kibontakozó művészetfogalom számomra időben és térben ugyancsak meghatározott; s ráadásul nem is kizárólagos, hanem csupán egy a sok lehetséges többi közül.

A bécsi akcionizmus kivált alkalmas arra, hogy bizonyos kérdéseket tisztázni lehessen; de arra is, hogy rá hivatkozva a legkülönbözőbb más jellegű művészeti eseményeket és műveket is gyanúba lehessen keverni, Duchamp-tól Saloméig, Warholtól Beuysig, Hajastól Erdélyig. Az „*elfajzott művészet*” (entartete Kunst) határai, tudjuk jól, mindig is rugalmasak voltak. Amikor 1969-ben Otto Mühl Braunschweigben előadta O TANNENBAUM című hamisítatlan bécsi akcióját, akkor a városban megalakult az Emberi Méltóság Akció elnevezésű egyesület (Aktion Menschenwürde), természetesen nagyjából olyanokból, akik magát az eseményt nem látták, a város polgárai közül pedig 17 800-an (!) írtak felháborodott olvasói levelet a helyi napilapba. Ez azt jelenti, hogy Braunschweigben hozzávetőleg tízezer órán át foglalkoztak a művészet meghatározásával azok, akik ezzel feltehetően se korábban, se később nem törődtek. De az is igen valószínű, hogy – a bécsi, müncheni, zürichi, londoni vagy később budapesti közönséghez hasonlóan – a nemtetszésüknél is nagyobb lehetett az elégedettségük. A bécsiekre hivatkozva ugyanis végre rendelkezésükre állt egy olyan hivatkozási alap, amelyről – „*tartalmi*” elemek kiragadásával – az égvilágon bármit el lehet utasítani. Akár olyasmit is, amit pedig a művészeti intézmények korábban már szentesítettek.

Ha jól értem érvelésed, Sándor, vitáiratod egyik célja az, hogy leleplezze azt, hogy a józan ész és a jó ízlés nevében elutasítottak, a „*jogos felháborodás*” nyomán száműzöttek az utóbbi időben kerülő úton próbálnak visszalopakodni a művészet szentélyébe, s mesterkedésükben esztétizáló vagy széplelkű kritikusok (mint én is) segítik őket: kritikushiveikkel együtt a „*formára*”, annak „*tisztaságára*” hivatkoznak, s állítólag háttérbe szorítják az úgynevezett tartalmi elemeket. Vagyis úgy tesznek, mintha nem is lettek volna olyan borzasztóak. Hadd szögezzem le: Te részben a bécsiek nyakába akarod varrni azt, amiért

a műkereskedelem, a minden integráló művészeti intézményrendszer a felelős. A bécsiek álságos megtéréseit sem a műveikkel bizonyítod, hanem a róluk szóló monográfiák állítólag egyre sterilebb esztéticizmusával. Az érv azonban még ezen a téren is sántit; a tények ugyanis nem téged igazolnak.

A bécsi akcionizmusról természetesen nem három kötetből tájékozódhatunk, mint irod, hanem jóval többitől (kivált, ha, mint teszed, egy kalap alá vesszük az életmű-katalógusokat és az irányzat egészéről szóló köteteket), s ezek, mégoly reprezentatívak legyenek is, korántsem az eredendő szubverzivitás kilúgozására töreksenek. Furcsállod például, hogy az 1988-ban kiadott *AZ AKCIÓFESTÉSZET TŐL AZ AKCIONIZMUSIG. BÉCS, 1960–1965* című kötet a kronológiát éppen 1965-ben, az irányzat „eldurulásánál” zárja le – s ebből messzemenő következtetéseket vonsz le az öncenzúrára nézve, amellyel a bécsiek szalonképessé szeretnék kozmetikázni magukat, hogy azután gátlástalanul lehessen róluk esztétizálva írni. 1965-ben valóban abbamarad ez a kötet; de azért, mert egy évre rá megjelent a 2. kötet, *BÉCSI AKCIONIZMUS. BÉCS, 1960–1971* címmel, ugyancsak a Ritter Verlag gondozásában – s a feltételezett esztéticizmus itt bizony nagyon is háttérbe szorul. Hivatkozhatnék persze az 1989-ben megjelent *AKTIONISMUS – AKTIONSMALEREI, WIEN, 1960–1965* című, szintén reprezentatív, fekete-vörös borítójú katalógusra is (Bécs, Österreichisches Museum für angewandte Kunst, összeállította Peter Noever), amely a korai periódus *legriasztóbb* képeit teszi közzé – szintén nem azért, hogy kizárólag a formai letisztultság, rend és szigor steril szempontjainak szolgáltatssa ki az irányzatot. Schwarzkogler életmű-katalógusát pedig (amelynek csak a belső borítója „pompózus” hófehér: külső borítóján a „legvisszataszitóbb” képek láthatók, sötétben!) már megelőzték más művészek vastag katalógusai vagy monográfiái: Frohneré, Exporté, Mühlé (akitől – mostani bebörtönzésével párhuzamosan – Hegyi Loránd vásárolt néhány festményt, hogy az osztrák bulvársajtó azonnal rá is zúdítsa a gúnnnyal és epével fűszerezett szennyét), Nitsché (a darmstadti Märzverlagnál megjelent könyvei valóban hófehérek – s már 1968-ban elegánsabbak, mint bármelyik későbbi bécsi

monográfia), Weibelé vagy éppen Günter Brusé, amely a Residenz Verlagnál jelent meg 1986-ban, s legalább annyira lenyűgöző, mint Schwarzkogleré. A recepció egyáltalán nem a letisztult elegancia irányába tart. Kurt Krennek az akciókról készített akcionista filmjeit például, amelyeket még 1986-ban (!) is betiltottak Münchenben, 1991–92-ben amerikai múzeumok sorozatban vetítették, anélkül hogy megcenzúrázták volna őket. S elmesélhetném azt is, hogy amikor nemrégiben a müncheni Állami Könyvtárban Brus *IRRWISCH* (Kohlkunstverlag, Frankfurt, 1971) című könyvét kikértem, a kérés teljesítése helyett az olvasószolgálat vezetője engem rendelt be az irodájába szándékaim felől faggatni. Véleményében az sem ingatta meg, hogy Brusnak ekkorra már a legelőkelőbb osztrák irodalmi kiadónál, a Residenz Verlagnál is megjelent egy regénye (*DIE GEHEIMNISTRÄGER*, 1984), hogy világszerte elismert művész, akinek rajzai Schiele műveivel veteksenek. Régebbi műveivel kapcsolatban az Intézmény továbbra sem tesz engedményeket – nem akarja esztétikussá desztillálni őket.

Egyszóval korántsem olyan egységes a kép, mint sugallod. A bécsiek nem töreksenek arra, hogy egykori szubverzivitásukat elfojtsák; a művészettörténészek megítélése változatlanul igen eltérő; s a közönség reakciói (lásd az 1989-es nagy bécsi retrospektív kiállítás vendégkönyvét, amelyet a „jogos felháborodás” dokumentumaként érdemes lenne megjelentetni) sem utalnak arra, hogy a „formai szempontok” elsőbbsége győzött volna a „tartalom” fölött. Ezt inkább Te sejteted; Te próbáld úgy feltüntetni, mintha az esztétizálás irányába tolódott volna el a megítélésük, hogy azután „*a recepció e lehetséges sémáját*” leleplezve kimondhasd: a király mégiscsak meztelen. E „*lehetséges sémát*” elfogadva pedig csatlakozni tudsz ahhoz az elmúlt években egyre erőteljesebben jelentkező, főként angolszász és német nyelvterületen befolyásos elméleti irányzathoz, amely teóriákra támaszkodva gyakorlatilag erőteljes konzervatív támadást indított bizonyos művészeti irányzatok és művészek ellen. A legmagasabb esztétikai érvek azután időnként a demagógiával csengenek egybe – amikor például a sajtó az adófizető polgárok pénzevel packázó művészeti intézményeket támadja,

mindig akad egy-két teoretikus, akire hivatkozni lehet. Ez történt egyebek között Robert Mapplethorpe esetében is, akivel kapcsolatban Arthur C. Dantót idézed, láthatóan egyetértve azzal, hogy „*kantiánus arrogancia*” képei kompozíciójáról, szerkezetéről, formai tisztaságáról beszélni, amikor itt voltaképpen figurák vüzlnek egymás szájába, tárgyakat nyomnak fel a végbelükbe stb. Valóban, ezt teszik. Kár lenne vitatni Mégis, csak a vak (vagy aki elvakult) nem veszi észre, hogy Mapplethorpe fényképeinek semmi közük a pornográfiához vagy az obszcenitáshoz. Képeinek feszültsége éppen abból táplálkozik, hogy az emberi test rajtuk úgy őrzi meg tömény érzékiségét, hogy közben hihetetlenül elvonttá is válik; tabukat sért, de úgy, hogy mégis megőriz egyfajta éteri tisztaságot. Atlép bizonyos határokat, de közben azt is magával viszi a „túlpartra”, amin átlép. Nem hiszem, hogy a „kantiánusan arrogáns” kritikusok bármelyike is Mapplethorpe képeinek absztrakt jellegét hangoztatva ugyanezt tenné a pornográf felvételek esetében is; s az is nagyfokú rosszhiszeműségre vallana, ha e kritikusokról azt feltételeznénk, hogy titkos perverzióknak engedelmességedve dicsérik Mapplethorpe-ot.

Ha fel akarom deríteni, hogy mitől különböznek ezek a fotók a pornótól, akkor a „tartalmi” elemek önmagukban nem nyújtanak semmilyen eligazítást. Bizony, szükséges egy kis „kantiánus arrogancia” ahhoz, hogy rájójek: egy műalkotás a maga igazságát mégiscsak a formája, a mikéntje révén fejezi ki, s igazságtartalma nem azonos az úgynevezett valóságtartalommal, amelyet alkalmaz, mivel a műalkotás nem korlátozódik a visszatükrözésre. A mű esztétikai szerkezettel rendelkezik, amelyet persze a tartalmi elemekre való hivatkozással félre lehet söpörni. (Mint teszi azt a Mapplethorpe elleni „esztétikai” hadjárat Amerikában, amely időnként egyenesen képei megsemmisítését követeli – de említetném azt a botrányt is, amely Hermann Nitsch frankfurti professzori kinevezését övezte, s amelynek során a felocsúdott „braunschweigi” polgárok, a környezetvédők, az esztétikaprofesszorok és természetesen az újságírók kéz a kézben meneteltek.) Ezzel azonban a műhöz nem kerülünk közelebb,

hanem inkább szem elől veszítjük. A zene kapcsán Adorno a „*strukturális hallás*” szükségességéről ír, mivel csak ennek birtokában lehet megérteni egy mű intencióját (Th. W. Adorno: *ÄSTHETISCHE THEORIE* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974². 515. o.) Nos, egy kép esetében is az értelmezés legelső szintje a „strukturális látás”. Mapplethorpe és a pornó különbsége is csak ennek nyomán tárható fel. Ugyanez vonatkozik természetesen Schwarzkoglerre is. A hiányzó pótlandó, Te egy oldalban összefoglaltad akciói lényegét, ismertetve néhány kiragadott motívumot (Amikor a kiállítást láttam, iskolás gyerekek egy csoportja másfél [!] órán át tanulmányozta a felvételeket, s a kiállított jegyzetek, vázlatok, levéltörödékek, rajzok bevonásával igyekeztek megfejteni, hogy mit is látnak – mert bizony ez korántsem olyan egyszerű. A „strukturális nézés” kiváló példája egyébként az az elemzés, amelyet Schwarzkogler akciófotói kapcsán Bernd Mattheus nyújt, in: *JEDE WAHRE SPRACHE IST UNVERSTÄNDLICH*, Matthes & Seitz, München, 1977. 99–142. o.) Schwarzkogler képei kapcsán azonban nem térsz ki mindarra, amitől ezek a képek az állítólag nem művészi tartalmi elemek ellenére sokak számára felkavaró műalkotásként tudnak hatni. A „strukturális látás” helyett kimondatlanul is az úgynevezett „természetes látásmód” igazát sugallod, amelyről immár kétszáz éve tudjuk, hogy nem létezik, de amelynek a nevében mégis az égvilágon bármit könnyedén el lehet utasítani. Lehetséges, hogy létezik „kantiánus arrogancia” (nota bene: ilyesminek tartom már a perspektíva jelentőségének a hangoztatását is Panofsky részéről a kora reneszánsz festéssel kapcsolatban); de nem szerencsés ezzel egy „tartalomközpontú arroganciát” szembeállítani. Ekkor ugyanis könnyen oda lyukadhat ki az ember, amit pedig maga is szeretett volna elkerülni: a cenzoroknak, a betiltóknak tesz szíveséget. (Ennek a tartalomközpontú arroganciának jellemző példája Thomas McEvilley: *ART & DISCONTENT* című [McPherson & Company, New York, 1991], Amerikában igencsak népszerű könyve, amely a „józan észnek” igyekszik igazságot szolgáltatni, a műalkotás szerkezetének fardságos feltárása helyett a szóban is rögzit-

hető elemek látványos kiragadását részessítve előnyben.)

Visszakanyarodva a bécsi akcionizmusához: a vele kapcsolatos kijelentéseidet izlésítéletbe burkolt morális ítélkezésnek tartom. Nem önmagában a morális vélemény hangoztatását tartom persze problematikusnak, hanem ha azt hallgatólagosan olyan terepen gyakorolják, ahol nincsen létjogosultsága. Ekkor merül fel annak veszélye, hogy tetszés szerint lehet műveket kirekeszteni a Művészetből. Mint teszi ezt például Hans Sedlmayer VERLUST DER MITTE című monográfiájában, aki a „tisztá” művészetet a modern barbársággal, anarchiával, elembertelenedéssel hozza összefüggésbe, vagy Arnold Gehlen, aki ezúttal saját tudós mivoltához is méltatlan arroganciával tessékeli ki mások mellett Beuysot is a Művészetből, azon igencsak százalmas érvel, hogy a filcet, a zsirt, a régi kartont már 1913-ban is alkalmazták (in: KOR-KÉPEK Budapest, 1987. 359. o. – Gehlen ráadásul nem is írja le Beuys nevét). Sedlmayer vagy Gehlen moralizáló s ettől kirekesztő művészetértelmezésével szemben számomra összehasonlíthatatlanul rokonszenvesebb Paul Feyerabendnek a művészetekre is kiterjeszthető felfogása, miszerint a modern tudományban nem létezik kötelező erejű „igazi” világ-leírás, hanem ehelyett egymással nem egyeztethető programok és leírások cirkulálnak, anélkül hogy bármelyik is meg akarná semmisíteni a másikat. (AGAINST METHOD. London, 1975.)

Hogy mi a művészet, s mi nem az? S hogy létezik-e biztosan kijelölhető határ, s hogy az hol húzódik? Olyan kérdések ezek, amelyek nem annyira a művészeket vagy a művek befogadóit foglalkoztatják, mint inkább azokat, akik a művészetre mint társadalmi intézményre felügyelnek. Például a műkereskedőket, akiknek egyértelműen el kell dönteniük, mi az, ami még forgalmazható, s mi az, ami nem; vagy a könyvkiadókat; vagy a szerkesztőket; vagy az egyetemi oktatókat; vagy a kritikusokat; vagy a kultúrpolitikusokat; vagy néha akár egy belügyminisztert. Tehát azokat, akik a kultúra őrei, s akiknek a tevékenysége, ítélkezése óhatatlanul esztétikai itéletbe csomagolt hatalmi és ideológiai tényező. Am a XX. század jó néhány irányzata és műfaja egybeközött annak felismerésé-

ből is született, hogy a művészet és nem művészet elkülönítése az esetek egy részében önkényes és véletlenszerű. A ready made, az objet trouvé, a happening, a performance, a body art, a concept art, a mail art, a land art, a décollage stb. egyaránt azt leplezte le, hogy a műalkotás és az úgynevezett valóság (amelyre még visszatérek) semmilyen objektív kritérium alapján nem állítható hierarchiába. Vagyis műalkotással emelkedhet valami akkor is, ha ez elvileg kizártnak látszik (ezt a folyamatot írja le egyébként az általad is idézett Arthur C. Danto vagy George Dickie) – amennyiben az alkotói szándék vagy az intézményes intenció ezt szorgalmazza.

Érvelésedet figyelve olyan benyomásom van, mintha Te rendelkeznél olyan objektív mércével, amelynek birtokában nemcsak a jót és a rosszat lehet maradéktalanul elkülöníteni, hanem a művészetet és a nem művészetet is. Persze nem a nyilvánvaló esetekre gondolok (a hétköznapi élet pillanatainak s egy múzeumban függő festménynek a megkülönböztetésére, noha ez sem olyan egyszerű – gondoljunk a Fluxusra), hanem azokra, amelyekben e megkülönböztetésnek óhatatlanul *lété* van, és amelyekben fennáll a kockázat lehetősége. Márpedig a bécsiek tevékenysége a Művészetre nézve mind a mai napig kockázatos. Ha nem lenne az, Te sem szízzentél volna föl annyira. Tulajdonképpen nem annyira Schwarzkoglert (vagy Brust, Nitschet stb.), mint inkább ezt a kockázatot itéljük meg különbözően, annak ellenére, hogy személy szerint egyikünket sem inzultált egyetlen bécsi akcionista sem. Ennek a kockázatnak a fenntartás nélküli elutasítása jellemzi álláspontodat – s ha jól értem szavaidat, Bacont éppen azért fogadod el, mert megmaradt művésznek, pontosabban betartotta a Művészet szabályait. Arisztotelésre hivatkozol, mondván, hogy bizonyos dolgokat „*önmagukban nem szívesen nézünk, de a lehető legpontosabb képük szemlélése gyönyört vált ki belőlünk*”. (POÉTIKA, 1448.) (Csak zárójelben: Schwarzkogler akcióit „önmagukban” senki emberfia nem látta, csupán a „lehető legpontosabb képüket” – de maguk az eredeti, fényképezés előtti akciók sem voltak „önmaguk” – azaz semleges valóság –, hanem átgondoltan és hosszasan megszervezett események. Azaz: maguk is már „képei” valami-

nek. Miért akarod mégis még a végső fényképeket is nyers valóságának feltüntetni?) Arisztotelész értelmezve azonban egy-két mondaton belül a „valóság”, illetve a valóságtól való eltávolodás nem arisztotelészi, hanem hegeli kategóriába bonyolódik, s a görög filozófus gondolatát Hegel szellemében értelmezed: A művészet, mondja Hegel, közvetítő láncszem „*a pusztán külsőleges, az érzéki és mulékony, valamint a tiszta gondolat, illetve a természet és a véges valóság, valamint a megértő gondolkodás végtelen szabadsága között*”. (G. W. F. Hegel: VORLESUNGEN ÜBER DIE ÄSTHETIK. Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1971. I. 45. o.) Szemmel láthatóan éppen e homályos, igencsak kétes kategóriák közepete bukkan sz rá arra az objektív mércére, amelyről előbb szóltam. A művészet, irod, akkor szűnik meg, ha azonossá válik a valósággal. Nem mennék bele most annak taglalásába, hogy a számodra alapul szolgáló hegeli felfogás mennyire művészetellenes, mivel-hogy pusztán közvetítésnek, láncszemnek tekintni, azaz *didaktikus* szerepet szán neki: az igazság bemutatását; s arra sem térek ki, hogy a filozófiának a művészettel szembeni örök lenézése éppen Hegel óta mennyiben jele e filozófia kisebbrendűségi komplexumának. Inkább hadd kérdezzem meg tőled: mi a valóság? Merthogy a bécsiak szerinted „*elkövetlék a valósággal való radikális és teljes azonosulás bűnét*”. És mi a „*világ valósága*”? Mivel-hogy gondnak érzed azt, hogy „*a világ valóságát ily veszedelmesen megközelítő vagy éppen azal tökéletesen azonos akciók válhatnak-e megőrizhető esztétikai világgá?*”.

Írásodból természetesen következtetni tudok rá, hogy mit értesz „valóságon”, s hogy mit takar a „világ valósága” fölöttébb homályos birtokos szerkezete. Nekem azonban súlyos fenntartásaim vannak az úgynevezett valóság és a művészet megkülönböztetését illetően, különösen ha a művészetfogalom egyik kritériuma lesz a valósághoz fűződő viszonya. Hogy a semleges valóság mennyire csupán fikció, azt jól tudjuk a pszichoanalízis, Wittgenstein, a strukturalizmus vagy Roland Barthes MITOLÓGIÁK-ja óta; Vilém Flusser óta közhely, hogy az állítólagos valóság és a virtuális valóság között nincs különbség; Günther Anders szerint a világ (s annak valósága) immár évtizedek óta egyébre sem to-

rekszik, mint hogy a médiumoknak kiszolgáltatva magát megfeleljen a róla alakított képnek, azaz önnön másolatát másolja; Jean Baudrillard pedig a *szimulákrum* kifejezést alkalmazta annak érzékeltetésére, hogy a valóság leképezése mindig valóságosabb magánál a valóságnál is, aminek következtében nem az a valóságos, ami reprodukálható, hanem az, ami már reprodukálva van. A valóság mi-benléte és határa ezért eldönthetetlen: „*A realitás a hiperrealizmusba, a reális pontos megközelítésébe süllyed bele...; médiumról médiumra egyre illékonyabb lesz, s a halál allegóriájává válik. A hiperrealis olyan előrehaladott stádium, amelyben megszűnik a valóságos és az imaginárius el-lentmondása. Az irrealitás többé nem egy álomnak, egy fantazmagóriának, egy e világi vagy túlvilági dolognak az irrealitása, hanem a valóságosnak önmagával való hallucináló hasonlóságának az irrealitása.*” (DER SYMBOLISCHE TAUSCH UND DER TOD. Matthes & Seitz, München, 1982. 113–114. o.)

Az avantgarde történetétől elválaszthatatlan az a befogadói attitűd, amely minden új mű és irányzat kapcsán az értékeket s a művészetet kezdi féltetni a valóság fenyegetésétől – mintha a művészet végének a veszélye forogna fenn. A hagyományos értékek megtagadása, illetve a Művészet megkérdőjelezése ugyanis minden esetben éppen azzal járt együtt, hogy a művész nem volt tekintettel a művészet és nem művészet különbségre, és szabadon bánt e kettősséggel, hiszen az Egység lebegett a szeme előtt. Nemcsak a bécsi akcionistákra vonatkozik ez, hanem a században majdnem mindenkire Schwitters-től Cage-ig, Arp-tól Vostellig, Boccionitól Beuysig mindenki esetében legalább egyszer sor került az ördögűzésre. Sőt: egy nemrégiben megjelent esztétikai elmélet (Boris Groys: ÜBER DAS NEUE VERSUCH EINER KULTURÖKONOMIE. Hanser, München, 1992) a hellenizmus kori és reneszánsz képzőművészet kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy mindig azok a művek bizonyultak úttörőknek és időtállóknak, melyek a legmagasabb rendű kulturális igényeket a legprofánabb és legjelentéktelenebb dolgokkal mer-ték kapcsolatba hozni.

A *profán* valóban lényegi eleme a bécsi akciónak. Te az akcionizmus két kitüntetett ismérvét abban látod, hogy egyfelől a testet tet-

ték művészetük tárgyává, másfelől pedig a direkt akció hívei voltak. Mint magad is utalsz rá, mindkét vonatkozásban voltak elődeik. Mégis, ezek az előzmények önmagukban még nem magyarázzák meg a bécsiek specifikumát. Egyáltalán nem tartom például véletlennek, s művészi hiúsággal sem tudom azt magyarázni, hogy Günter Brus egy Oswald (s nem Otto!) Wienernek írott levelében oly élesen és hevesen elutasította a body artot, beleértve még Manzonit is. Amíg ugyanis a happening, a performance vagy a body art Európa többi központjában, illetve Amerikában mindenekelőtt a művészetről való gondolkodás határait igyekezett tágítani (s emiatt szerintem erőteljes konceptualista vonásokkal is rendelkezett), addig a bécsieket nem a művészet mint olyan foglalkoztatta – de nem is a társadalom ilyen vagy olyan jellegű, anarchisztikus vagy terrorisztikus megváltoztatása (noha jócskán volt ilyen felhangja is némely akciónak). Legfőbb céljuk a test felszabadítása volt mindenfajta terror alól. A profánt valóban beemelték a művészetbe, de nem azért, hogy a művészetet profanizálják, hanem hogy a profánt szenteljék meg. A profanizálódott test újra megszentelésének gesztusával folytatták a saját, bécsi hagyományukat; ez az egyik oka annak, hogy az 1908–1918 közötti úgynevezett Bécsi Modern korszakot követően (amelynek tagjai közül Schiele vagy a fiatal Kokoschka semmivel sem volt kevésbé problematikus és társadalmilag megbélyegzett figura, mint a későbbiek) a hatvanas években Bécs végre ismét nemzetközileg is a művészet élvonalába kerülhetett.

Mondhatod persze, hogy mi köze a szentségnek a nyilvános székeléshez. Önmagában tényleg nem sok. Mégis, nem árt tisztázni, hogy még ez sem tetszőleges jelenet az életből – látott-e már valaha is bármelyikünk nyilvánosan székelni valakit? –, hanem az ösztöneinkbe beépült társadalmi tiltásnak olyan mértékű megszegése, amely véleményem szerint hihetetlenül nagy belső elszántaságot feltételez – valódi nihilisztikus gesztus. (A perverzió, pszichopatológia stb. vádja ez esetben éppúgy nem érv, mint Wedekind esetében, amikor nyilvánosan onanizált Günter Brus akciói során nem egy deviáns elmebeteg, hanem a század egyik legnagyobb rajzművésze tolt le nadrágját.) Valódi tabu-

sértésről van szó – miként minden ősi és Európán kívüli kultúrában a szentség gyakorlása elképzelhetetlen volt a tiltott határok megsértése és áthágása nélkül (vö. Mircea Eliade, Rudolf Otto, Roger Caillois, Michel Leiris, Georges Bataille, Colette Peignot idevágó tanulmányait). Oly mértékű a sértés, hogy a legtöbben még akkor is elutasítják, ha csak hallomásból értesültek róla. S ugyanez vonatkozik a hányásra, a havivérzésre, az ürülékre, a vizeletre, a vérre (hadd tegyem hozzá – nem azért, hogy védjem – ezek nem Schwarzkogler „anyagai”). Mindaz, ami egyébként láthatatlan, láthatóvá válik, s az, ami nemcsak a nyilvános életből van kiszorítva, hanem még saját látómezőnkől is, váratlanul mindennél jelenvalóbb lesz. Régebben mindez többnyire nyilvános volt: a székelés mások előtt is történt (a WC-fülke viszonylag új keletű találmány), a hányás úgyszintén, a menstruáció vagy a vér szent aspektusa pedig a legtöbb kultúrában ismert volt. A kereszténységben vált csak a vér vízzé, az anyag eszmévé. A bécsiek a testiségünknek egy olyan részét bocsátották közszemlére, amellyel kapcsolatban úgy teszünk, mintha nem is létezne. (Szélsőséges példái ennek az egyébként gyerekszerető Brus Ana-akciói, amelyekben egy gyermek is szerepelt: a gyermeket és a halált ismereteim szerint évszázadok óta nem társították ilyen döbbenetesen egymással.) Az elfojtott, visszaszorított test követeli a maga jogait ezekben az akciókban. Nem hatnának olyan rettenetesnek, ha az elfojtás nem fokozódott volna szintén mértéktelenné.

Ez vonatkozik Schwarzkogler jóval visszafogottabb akcióira is. A kasztráció szimulációját Te a kora kereszténység aszketizmusával állítod párhuzamba, hogy kimondhasd: hiú ábránd egy letűnt mitológiába kapaszkodni. Megítélésem szerint azonban egészen másról van szó. A pénisz műtéte nemcsak a legborzalmasabb, hanem a legkevésbé helyrehozható is. Schwarzkogler akciójában a kasztráció nem az aszkézisnek, hanem a visszavonhatatlanság gyakorlásának a jele: olyan lépés, amelyet nem lehet jóvátenni, s amelyet ezért semmiféle rendbe sem lehet beilleszteni. A kora keresztények esetében az önkasztráció a *belenyugvást* szolgálta: az ideológia parancsának a végrehajtása ment végbe, amelynek eredményeként a magát megtagadó test az

eszme szolgálatába lép. Schwarzkoglernél nem ez történik (s az általa említett Lenz-darab Brecht-féle átiratában, A NEVELŐ ÚR-ban, vagy a másik Brecht-darabban, az EGY FŐ AZ EGY FŐ-ben is hasonló, bár visszafogottabb anarchizmus sejlik fel): a leigázott test felszabadítása a cél, amely önnön pusztulását vállalva szegül szembe az őt elnyomni óhajtó világgal. Schwarzkogler akcióiban minden a világgal való kommunikáció megtagadását hirdeti. Az önkasztráció ugyancsak a leigázhatatlan és feloldhatatlan magány előnyben részesítését bizonyítja a világgal való közös-séggel szemben („*Ne érveljetelek, sohasé tegyétek közzé indítékaitokat!*”, írta Oswald Wiener egy kiáltványban [A PAPIRON ELKÖVETETT BŰN], amely Günter Brus berlini emigrációban kiadott, mai napig mindenütt tiltott folyóiratában, a *Schastrommelben* jelent meg.)

A bécsi akcionizmusnak valóban van némi köze 1968-hoz, mint irod. Mégis gyökeresen más útját választotta a lázadásnak: nem az elnyomó ideológiák ellen küzdött, amelyek rendszerint könnyen tetten érhetők (s ezért az elnyomásra többnyire egy hasonló jellegű másfajta elnyomó ideológia volt a válasz), hanem a hatalomnak azokra a rejtett mechanizmusaira világított rá, amelyek rábírnák az embert, hogy szeresse a hatalmat. Éppen a *test* kapcsán Michel Foucault nem győzte hangsúlyozni, hogy a hatalom mennyire befészkelte magát oda is, ahol kizárólag saját magunkkal azonosnak hisszük magunkat; s „archeológiai” írásai meggyőzően mutatják be, hogy a test leigázása milyen ravasz és láthatatlan csapdák segítségével ment végbe – olyan sikerrel, hogy napjainkra az ember annál szabadabbnak hiszi magát, minél inkább rabja az őt uraló hatalomnak. A bécsiek egész tevékenysége arra irányul, hogy az emberi testet kiszakítsa a „társadalmi konszenzusból”, a mindent beborító kommunikációs hálóból, s – akár elpusztítása árán is – önmagává tegye, egyszerűvé, minden idegen parancstól mentessé. Igen, a kövér és csúnya Hermann Nitsch hájas, szőrös testét szebbnek – mert igazabbnak – látom, mint bármelyik, aerobic és jogging (fit and fun) által testelenné varázsolt Playboy-girl fiktív testét, amely már nem is egyedi test, hanem megtestesült *corps social*, amely mindarról, ami testét élteni, nem vesz tudomást, s egy kollek-

tív téveszme áldozataként hever az ágyon – a mindenestül intézményesített és előre beprogramozott érzékelésnek kínálva fel bájait. Antonin Artaud szavai kíváncsoznak ide: „*Gyűlölöm és megvetem azokat a gyávákat, akik a rájuk erőltetett érzésekkel, fogalmakkal, eszmékkel, testtel és lényeggel akarnak együtt élni, és nem hajlandók arra, hogy úgy éljenek, hogy teljes anatómiájukat megújítsák, gondolkodásukat pedig rekonstruálják... Gyűlölöm és megvetem azokat a gyávákat, akik nem ismerik el, hogy kizárólag azért kaptuk az életet, hogy szakítsunk a totalitással.*”

Amit egyszer elnyomtak, az csak újabb szenvedésen át törhet megint felszínre. Az embernek mintegy jelképesen el kell pusztítania magát, hogy felépíthesse új, kizárólag saját énjét. Ezért érzem az alkimia szellemével mélyen rokonnak Schwarzkogler akcióit – valódi *unnepeknek* látom őket. Éppúgy a rombolásból építkeznek, ahogyan Apollinaire szerint Jarry is az ÜBÜ KIRÁLY-ban (természetesen *nem* a Katona József Színház előadásában!). A negativitás élvezete ez: semmi köze az úgynevezett építő kritikához, amit a közvélekedés nyiltan vagy hallgatólagosan ma is elvár a művészettől („felülemelkedni a valóságon”). Nem kritika, amely mindig is függőben marad bírálata tárgyától, s szolgai ösztönöket elégít ki, hanem gyökeresen új állítás – akár minden meglévőnek a zárójelbetételével. A vulkán nem megműveli a földet, hanem teremt. A bécsi akcionista ahhoz a hagyományhoz kapcsolódnak, amely már semmilyen emancipatórikus elemet sem talál a felvilágosodásban, s ahelyett, hogy annak szellemében igyekezze új utakat keresni, az elmúlt évszázadok európai hagyományát egészében kérdőjelezi meg. A test felszabadításának akcionista irányzata a lehető legtávolabb áll a hatvanas évek szexuális forradalmától is (à la Marcuse, aki egy újabb ideológia rácsába akarta börtönözni a testet). Sokkal inkább a keresztény tradíció megkerüléséről van szó: a testelenségé vált kereszténység felülmúlásáról, egy olyan hagyomány elemeinek az alkalmazásával, amely az emberi testet nem szorította ki a létezés centrumából. A keresztire feszítés Hermann Nitschnél a legősibb barbár szokásokat eleve-niti fel (első színházi előadásában a keresztire feszített bárány Oidipusz tragédiájához kapcsolódott); Günter Brus széttépetési akciói az

önpusztításon keresztül megvalósuló feltámadást hirdetik; ugyanezt szolgálja a mise kellékeinek a test valódi váladékaival való keveredése Mühlnél; s hasonló szellemben készült Schwarzkogler korai KERESZTREFESZÍTETT című faszobra is, amely későbbi akcióit is előlegezi. Minden esetben az önelvesztés élvezetéről van szó, amely egy magasabb rendű (tágabb) magára találáshoz vezet. „A gyönyör akkor lenne megvetendő – írja Georges Bataille –, ha nem képviselné onmagunk e félelmes meghaladását, amely nemcsak a szexuális önkívület sajátja... A lét számunkra a lét kibírhatalan meghaladásában adott, amely éppolyan kibírhatalan, mint a halál. S mivel a halálban ugyanúgy, ahogy megadatott, el is vétetik tőlük, a halál átélésében kell keresnünk, azokban a kibírhatalan pillanatokban, mikor úgy érezzük, hogy meghalunk, mert a lét bennünk csak a maga túlságában (excès) létezik, ott, ahol az irtózat teljessége és a gyönyör teljessége találkozik.” (Georges Bataille: A SZEM TÖRTÉNETE. Budapest, 1991. 81. o.)

A paradoxitása a végső szó, nem pedig a kibékítő filozófiai igazságé. Ahhoz, hogy megőrizhessük magunkat, a nihilizmuson is át kell mennünk, írta Nietzsche – s persze eközben meg is kell őrizni magunkat, hogy legyen kinek megérkeznie a túlpartra. A bécsi akcionista erre az útra vállalkoztak – s a mérhetetlen felháborodás, amely mind a mai napig övezi őket (a Te részedről is), az én szememben annak jele, hogy az európai civilizációban a felszabadító nihilizmust (amelynek gyakorlása mindig feltételezi az egyes szám első személyt) még mindig összehasonlíthatatlanul szigorúbb tiltás övezi, mint mondjuk a háborúkat, az ideológiákat, a környezetpusztítást, a kizsákmányolást, a politikai pornográfiát stb. A világ mindenáron védeni igyekszik magát, noha – mint századunk bizonyítja – e folytonos önvédelemben mintha lassan kezdene belepusztulni. A világ szemében a nihilizmus véletlenszerű, perverz elem, amit helyes érzéssel, józan észsel ki lehet küszöbölni. De vajon nem éppen e józan ész mindenhatóságában megyünk lassan tönkre? A bécsiek igent mondtak a káoszra, amely nélkül semmilyen rend sem képzelhető el.

Paradox módon mégsem a megsemmisülés a végső élmény, amely műveikből sugárzik, hanem az intenzív életigenlés – még ha ez a megsemmisülés kockázatát is magában hordja. A bécsiek ennyiben az *áldozatot* tették sürgetőn időszerűvé egy olyan világban, amely már régen megfeledezett minden kultúrának erről az alapfeltételéről. Az áldozatot, amely nélkül az élet is elveszti valódi súlyát. Csakis az áldozat során válik valóban élvezetű a létezés – persze csakis a személyt magával ragadó, nem intézményesített áldozat során.

Ezért érzem valódi ünnepeknek a bécsiek akcióit. Személy szerint engem is riaszt mindaz, amit látok, s engem is rettenettel tölt el az egész. Mégis, ebből a rettenetből több energiát nyerek, mint sok minden egyébből, ahol állítólag építkezésről, kritikáról és javító szándékról van szó. A bécsiek képesek voltak arra, hogy úgy mondjanak maradéktalanul *nemet*, hogy végül mégiscsak az *igent* halljam. Bevallom, nekem is nehezemre esik végigjárni a befogadásnak *ezt* az útját; időnként én is kedvet érzek rá, hogy az egészet inkább megtagadjam. De az ezzel járó ürességérzés számomra a rettenetnél is elviselhetetlenebb.

Kedves Sándor, Te is elmondtad a véleményedet, én is. Mondhatnánk tovább is, de ne mondjuk. Hallgassunk inkább másokat.

Baráti üdvözléssel:

Földényi F. László

Ui. Apropos Bacon! Schwarzkoglerrel szóló írásom eredetileg annak a *Parkett* című svájci művészeti folyóiratnak felkérésére készült, amelynek szerkesztői már terveznek egy Bacon-számot is. Írásomért cserébe egyébként az egyik bécsi akcionista egy Schwarzkogler-szítanyomatot küldött nekem ajándékba. Ugyanazt a művet, amely egy müncheni ismerősöm lakásában éppen egy Bacon-kép (Michel Leiris portréja) közelében függ a falon. Több minden megfér egymással, mint hinnénk s szeretnénk. S egyébként is: valóban Schwarzkogler vagy Bacon? Az én fülemben ez egy másik ugyancsak baljós kérdés visszhangja: Kafka vagy Thomas Mann? Ugye, neked is ismerős?

LEVELEK EGY IFJÚ KÖLTŐHÖZ

HAMISPÉNZ-VERÉS

A számár farkához kötözött ecsettel telecsapkodott olaj-„remekmű” goromba tréfa volt ahhoz képest, amit egy gonosz kópé festő nagyapa művelt a napokban Manchesterben. A Képzőművészeti Akadémia az 1100 benyújtott akvarell közül 367-et érdemesített arra, hogy termeiben kiállítsák; köztük azt A FÁK RITMUSA című nagyalakú vízfestményt, amelyre a nagyapa ráfirkantotta aláírását, de igazában négyéves lányunokájának a műve volt. A FÁK RITMUSA a színes pacnik és a lecsurgó kriksszkrakszok költői rendetlensége, foltos, dekoratív beszáradásait a Véletlen művelte, de a megnyitás berohanó közönsége azonnal meglelte, és akadt étterem-tulajdonos, aki percekben belül megvette: az ezüstfehér passpartout és a pompás keret megtette hatását, a kép mesés összegért kelt el, a pöttömnyi „festőnő” mosolygott, és buzgón szopogatva becsokoládézta az ujjacskáit. Amikor a turpisság kiderült, az Akadémia céklavörös fülekkel állta a sarat, és dacosan kitarított döntése mellett. A hamispénz-verés a képzőművészetben teljes évszázada folyik, de ki az a hivatásos naivista, aki azt hiszi, hogy ragadós nyavalyája nem terjedt át az irodalomra? A magyar lírában is vidáman folyik a hamispénz-verés, ország-széliében-hosszában, és harciasabban, mint valaha. Főszerkesztő urak, ne játsszunk bújócskát: mintha nem tudnám, hogy csak ki akarják ugratni a nyulat a bokorból; mintha nem tudnák, meg-tisztelő kérésükkel mennyire kínos zavarba hoztak. Hogy írnék nyájas mézmáz levelet egy imaginárius Reménybeli Ifjú Költőnek a mesterségről – holott még az imaginárius Szépreményű is a költészetben a *pénzhamisításon* kezd (ez egy, és a másik:) mikor engem, néhai „avantgarde” lírikust a nemzedékek két-három szakadéka választ el a költőifjúságtól...?! Hogyan teheték velem ezt?! Le akarnak leplezni, milyen levítézt-ósdí vagyok izlésemben, gondolataimban, ihletemben, verselképzeléseimben, versíró készítésem-

ben – kicsoda dinoszaurusz? Igaz, magam is irtam kötetnyi versszöveget, amelyet a Posztmodern gyanújába vehetnének (egy a kilencből megjelent a néhai *Mozgó Világban*, A KARASSZBAN teljes sorozata LÉLEKHARANGJÁTÉK című kötetemben); de ami felhívásukra a *teljes válasz* – A KÖLTÉS ZET KISKÁTÉJA címmel megírtam azt is, megjelent folyóiratközlésben, majd a háromkötetes RÓLUNK SZÓL A TÖRTÉNET második kötetében, de semmi jelét nem vettem annak, hogy erre a sillabuszra egy szem árva költőpalánta felfigyelt volna. Itt, most, harmincoldalas ismétlésbe nem bocsátkozhatom. Azzal is tisztában vagyok, hogy a *posztmodern* kifejezést elsősül egy kultúrfilozófus, Arnold Toynbee használta 1938-ban íródott A STUDY OF HISTORY című mamutművében (l. Charles Jencks: WHAT IS POST-MODERN? London, Academic Editions, 1989), az „avantgarde” újragondolását meg egyenesen megszenvedtem s lakolom még ma is, mióta felismertem, filozófiailag mennyire megalapozatlan, hogy természettől legyen bennünk egy ilyen öldöklő készletés, és hol egymás sarkára taposva, hol orra bukva, hol letiporva egymást: rohannunk kell „előrefele” – de olyan vektoranalízissel még nem találkoztam, amely ezt az „irányt” egyértelműen meghatározta volna. Félő, hogy az „avantgarde” korszakos hisztériája a haladásillúzió analogonja, annak a kölcsönfényében fürdekezve született, s így alighanem egy illúzió illúziója. Nem, drága barátom, nem lettem hűtlen az „avantgarde”-hoz, de csupán ahhoz a ritka fajtájához vonzódok, amely hét-ezer éves, azóta hat, új, érvényes, és költői eszmélkedésünkben kulcsszerepe van. Akkor hát miért nem próbálkozol velem, hogy átkiáltozz azon a háromszoros szakadékon, amely, mondod, a fiataloktól elválaszt? – kérdezhetsz, joggal és méltán. Nos, amitől valamikor roppant tektonikus talajmozgást, földindulást reméltem a líra alatt, Domokos Mátyás VERSÍRÓGÉP VAGY NAGYHATALMI ÁLLÁS című gyilkos-vitriolos remeklése nem annyira pusztába kiáltott szónak, mint inkább Szaharába pityegett tücsökciripelésnek bizonyult. Ment minden tovább, mint addig, a versírógép-lirának a szeme se rebtent. Még ma is úgy tartom, hogy a prózavers az igazi megragadottság jele, a versszöveg a magasabb

rendű ihlet diktandója, a formahű, megrímelt versnek „rangban” fölötté áll; de csak a tömbbe szedett versről tartom ezt, a kacsán/firlefáncosan sorokba tördelt versről nem (sokszor elábrándozom, ha tömbbe szednék azt a töméntelen sok teljesen indokolatlanul kurtácska sorokba szedett verset, mennyi papírt takarítanak meg ebben a papírhányos világban!); ma is rikkantok, sziszegek, füttyögök, nekivigyorodom vagy csücsörítok, hangos jelét adom tetszésemnek-nemtetszésemnek, mert változatlanul falom a betűt – de az ország versfosása, ez az országos versmenés megutáltatta velem a tömegtermelést, szinte visszakivánnám az ódon versek rimkényszerét: az legalább olyan zsúp volt, amelyen fennakadt a tehetségtelenje, az akarnokság, a gögicse (s épp ezért, mogorva dachból, mainapság rögzitem diktafonba ódon hangvéttel csak azért is megrímelt verseimet). Mit is kajátozhatnak oda, három hangnyelű szakadék fölött, három nemzedékkel odébbasat, odaáttra, azoknak, akik a Mesterség eredetére, históriájára, fogásaira, ezer csinja-binjára füttyülnek, és inkább halva lásák őket, semhogy gyanúba vehessék – álmukban elrimelték magukat. Vagy hogy sorba álltak, ahol a rímstórtárt osztogatják, s visszaküldték őket: nem adják ingyen. Tudása: titkolnivaló szégyen, szégyellnivaló titok. Kismagam még tiszteletben tartom a szóelválasztás ósdi szabályát, és nem lelkesedem azért az „újdánságért” (?), ami nélkül magára valamit adó Ifjú Költő el nem lehet: a szó felét a sorvégen ott felejtí, a szót (minden szabály nélkül) a következő sorban folytatja... hogyan? Úgy, ahogyan a harmadfélezer éves görög/latin epigráfukon akiknek szemeik vagynak, láthatják. (Jézus isten! Most jól elszóltam magam. Ha a fiatalok megtudják, hogy ez a „játék” nem új, egy világ omlik össze bennük, s engem meg tropára vernek.) Lelkesedem a diktafonért/írógépért/szövegszerkesztőért (magam szedem Londonban kiadott könyveimet), de nem lelkesedem értük mint ihletforrásért: ez ihletforrásnak – szemétdomb. Az idegen írógép idegen ékezetével való ügyetlenkedés, a félreütés mint lírai kinyilatkoztatás: a döreségek döresége. Költőjük időmilliomos – közönsége nem. Jőmagam személyes inzultusnak fogom fel: életidőmből való kifosztásnak, irodalmi úton-

állásnak fényes nappal. Szakasztott így, nem érzem isteni, kegyelemteljes *trouvaile*-nak a szövegszerkesztővel való szerencsétlenkedést s azt, amikor a sorfelcseréléseket, a hibákat benne hagyják. A gépi hibaforrás nem lehet az ihlet fiziológiás forrása, s csak annak a jele, hogy a szövegszerkesztő úrrá lehet boldog tulajdonosán, és még nincs fordítva, ahogyan kéne – hogy használója úr a masinán. Nem szóltam a szinonimakultusról, azokról az öt- vagy hétfele értelmezhető ambivalenciákról, amelyek tárgyalása messze vezetne, messze átvezetne nyelvfilozófiába/fonematikába, a joyce-i FINNEGANS WAKE szójátéktobzódásába és a nyelv keletkezéselméleteibe – ezekről csak annyit, hogy nem annyira szárnyat adnak a „posztmodern” lírának, mint inkább szárnyát szegik. Végezetre: senki sem mondhatja, hogy finnyás vagyok, s ha valaki jelenlétben basszamazik, felhúzom az orromat. Hiszen éppen arról hirhedtem el, hogy HELIÁNE című regényemben mindenki tudta, hányadik oldalra kell ugrania, ahol a női nem szervösszavát a maga négybetűs meztelenségében lenyomtatva láthatja. Ám a csak ríktó színekkel festett kép a ríktás szímvényébe hullad. A lustosszájúság, a sváda, az anekdotizmus a lírában a legfőbenjáróbb halálos – az isteni kegyelem iránt való kétségbeesés bűne: felebarátom, s te költő létredre ebben leledznél?...!

Kis türelmet még, mindjárt megszűnök. Már csak azért sem vagyok alkalmas erre a kiváltságra, amire biztatni s annak teret adni volt szives, mert, Főszerkesztő úr, így, nyolcvan fele járóban az ember jobbára erre a Honunkban kis hja ismeretlen műnemre, a bölcséletre koncentráll, és (*mea maxima culpa!*) csak fél szemét tartja rajta a lírán. Káromkodik, ha verset talál a diktafonján, és megfegyelmezi magát. Szintazonképp, összevont szemöldökkel böngészi a folyóiratok versanyagát, és kigömbölyödik a képe, ha a bánya végeláthatatlan meddőhányójában antarcitra vagy éppenséggel karbunkulusra talál. Az ilyen gyémánt kigyémántol ám a vlgasztalan szürkeségből, az igazi tehetség az akarnokok, a férges-elhullók, a formaérzék nélküliek, az alig-verset-összeügyeskedő értelmesek, az ilyen-olyan epigonok, a Hazaffy-Veray Jánosok és más, rímtelen-kovácsok országos seregéből. Hogy ilyenkor örül a lel-

kem? Ebben a versinflációban és az „adott helyzetben”, amióta csak az irodalomból „szponzeráj” lett, és csak hagymázos álmainkban van az úgy, hogy a Szponzor-Milliomos kergeti a költőt, hogy varkocsánál fogva kiadhassa, s nem pedig fordítva...?! És ha szeretnék kezét rázni a tehetséges ifjú költővel, vagy tetszésemet értésére adni: hogyan? Rekedtre ordítsam magam a nemzedékek háromszoros szakadéka fölött, s magam meg a peremén, már-már beleszedülőben...?! Ebből a kiskevésből is nyilván kitetszik, miért vagyok alkalmatlan amaz elképzelt Fiatal Lirikushoz intézendő, ígézetkiárasztó, csodamivelő episztola megírására, és hogy Főszerkesztő úr „ötflekkés” felkérésének – azon túl, hogy az öt flekk a fél fogamra sem elég – miért nem tehetek eleget Szívélyesen köszönti – hiva

Határ Győző

Igen tisztelt Uram, kevés dolog áll tőlem távolabb, mint hogy fiktív leveleket irkáljak nem létező költőknek, de hát manapság a szerkesztők inkább kíváncsiak arra a visszhangra, amit saját ötleteik vernek az írókban, mint arra, amit azok maguktól kigondolnának; márpedig a költő jó ideje nem annyira műveiben, mint neve által él, mondhatnám úgy is, hogy költői létét nem verseivel, hanem – állandó – jelenlétével teremti meg, nem engedheti hát meg magának, hogy visszautasítson holmi felkérést. A jelenlét záloga a név, a költészetnek ez a viszonylag újabb felfogása Byron nevéhez köthető, bár ő maga nem hiszem, hogy egészen pontosan tudta volna, mit csinál. Költészet helyett költői létet teremtett, még hozzá olyan sikerrel, hogy neve ma is „a” költőt jelenti, miközben kétségkívül létrehozott költői életművében aligha találni egyetlen sort csak, amit érdemes lenne megjegyezni

Amikor azt kérdezi tehát, tisztelt Uram, hogy versei mutatnak-e tehetséget, méltók-e közlésre, hiszen költő akar lenni, mit is felelhetnék. Képes volnék persze megítélni egyes verseket, rámutatni a kompozíció, a hang, a

nyelvezet, a verselés értékeire vagy épp fogyasztékosságaira, de mit számít ez? Bizonyára feltűnt Önnek, ha megfogalmazni nem is merte magának, hogy a kettő között – tehetség és közlés, írói érték és rang – nincs okszerű kapcsolat. Ne tekintse hát úgy, mintha sajátos helyzetéből tréfát akarnék űzni, de mindenekelőtt szerezzen magának nevet. Költői nevet. Tanácsom nem annyira cinikus, mint azt elsőre gondolhatja, hiszen nevet szerezni az irodalomban, mint program, éppen-séggel nem zárja ki, hogy a jelölt maradandó műveket alkosson. Azonban nem is feltételezi. Tudnia kell tehát, hogy jelenlegi névtelensége elemészti esetleges remekműveit is, nevesült szerző híján azok is éppoly nem létezők lesznek, mint jelenlegi állapotában Ön. Ezzel szemben nincs az a silány fércmű, ami ne öltöztetné a költészet kontósebé, ha már egyszer az irodalomban így-úgy elfogadottá tette nevét. Hogy miképpen, arról nemigen tudok felvilágosítással szolgálni. Ám valamit produkálnia kell, valamit, amiben az irodalmi anyakönyvvezetők saját visszhangjukra ismernek. Vagy, hogy egy másik hasonlattal éljek, valamivel be kell lépnie a kánonba. Belépnie, és fennen harsognia szólamát.

Az a szólam pedig másról se szóljon, mint a nevééről. És szóljon folyamatosan, szünet nélkül, az se baj, ha önmagát ismételve végtelen variációkban; mert egy verssel legföljebb középkori névtelen lehetett volna, esetleg kihúzza a klasszicista tizenharmadik századig – de Ön ma akar költővé lenni, ismétlem hát, szerezzen nevet mint költő: és minden, amit ír, költészet lesz. Ne sokat bajlódjék a versekkel, annál többet az akusztika megteremtésével. Ahhoz is szükséges a teremtő képzelet. A hirnév Byron óta a név hira, nem a művéké. A siker, a költői karrier, ami bizonyára nem várat magára, majd kiveri a fejéből az álmokat, hogy a költészet valami más, máshol van, ahol más se számít, mint a mű értéke.

És ha valóban így lesz, amiben nem kételkedem, többé nem akarja már megkeresni, hol található a valódi költészet

Teljes tisztelettel és együttérzéssel

Ferencz Győző

Budapest, 1993 márciusa

Kedves Mária!

Köszönöm, hogy elküldte a folyóiratot, elolvastam benne írását, a hívő fiatal nő tisztaság utáni vágyáról és szorongásairól szóló NAPLÓ-JEGYZET-et. Kívánom, hogy találja meg önmagát, olvasmányait, lépjen túl zárt világán. Köszönöm a kötetem megjelenése után küldött levelét, irántam érzett aggodalmát: „Keresse Istent, Isten keresi Önt! Azóta talán már meg is tért...”

Minden olvasói levél felér egy szakmai véleményvel, elismerésben, félreértésekben, jókivánságaiban nem kevésbé bátorító vagy elkedvetlenítő. A Maga számára és magamnak is idegépelek egy bejegyzést Kafka Cella- naplójából: „*Hogy nincs bennünk elég hit, ezt senki sem állíthatja. Már az az egyszerű lény is, hogy élünk, annyira méltó a hitre, hogy szinte ki sem méríthetjük mélységeit. Még hogy hitre méltó? Hiszen nem lehet nem-élni. Éppen ebben a hiszen-nem-lehetben rejlik a hit örületes ereje, ebben a tagadásban testesül meg.*” Az olyan nagy szavak, mint a hit, életcél, szeretet, jóval tágasabbak annál, hogy egyetlen felekezet, iskola, ortodox közösség zsákjába gyömöszölhetné, elzárhatná a többiek elől. Ha azt kérdezte volna, hogy miért írok, nem hivatkozhattam volna mégsem jobbító szándékra, hitre, sem gondolataim átadásának kényszerítő szükségére, pusztán csak arra a gyakorlati igazságra, amit tanácsként Kappus úrnak ad Rilke, nevezetesen, hogy azért, mert másképpen nem tudnám elképzelni az életemet. Az írás számomra nem volt választás kérdése sohasem, kamaszkoromtól mindennapos lelki-gyakorlatommá vált, jóllehet sokkal később kezdtem el valójában írni. A különbözőstudattal kezdődött, 1955 havas decembere volt, és Beethoven Szimfóniája szólt, de hogy a hideg télre kitárt ablakon át vagy képzeletemben, nem tudom már. A másoktól való, többnyire fájó különbözőstudat, a mások mássága azóta is forrása annak, amit írok, és magyarázata annak, hogy mit olvasok. A különbözőstudat pusztán csak annyi, és ehhez nem kell sem fekete bőrűnek, sem homoszexuálisnak lenni, hogy újra kell gondolnia az evidenciákat, és a didaktikus irodalmi szövegektől, a közhelyek sivatagától menekülnie kell annak, aki írni készül

„*Hogy lehet – kérdezi Jung –, hogy régen az*

emberek látták Istent, és ma már nem látják? Úgy – válaszol –, hogy régen elég mélyen meg tudtak hajolni ahhoz, hogy lássák.” A válasz az írói messziségre is alkalmazható. Elég mélyen le kell hajolnunk ahhoz, hogy megpillantsuk az agyagos földet, amelyből anyagunk megformázható. *Régióink*, ahogyan nevezni szokták ezt a boldogtalan tájat, ahol élünk, a nyugat-európai régiónál közelebb tudhatja magát az ember középkori tapasztalathoz. Tekintetünk a mélybe hatolásra alkalmazható vált. Hogy miképpen kell jó irodalmat írni, aligha megtanulható, de azt, hogy miként lehetünk őszinték magunkhoz, meg kell tanulnunk. Rossz jellemű írók is irtak nagyszabású művet, de ha életük hazugnak bizonyult is, művük nem volt hazug. A tehetség nem érdemből fakad, de a művészetben az erény, úgy tetszik, elnyeri jutalmát.

Nemrég a tévében felírt Kormos István szellemarca. József Attiláról beszélt, azt mondta, hogy megirt előle mindent, szegénységet és kitaszítotttságot. Hogy őneki már csak a szerelmes vers maradt, hogy akár csak Nadányi Zoltán, szerelmes verset ír ő is egész életében. Hogy Petőfi színe előtt nem állna meg a költészete, mondta Akárha a túlvilágon készült volna a felvétel, Kormos arcán ott volt a halál tapasztalata. Nem kisebbitette, nem túlozta el, megvallotta, elhelyezte a hatalmas magyar költészetben művét.

A múlt század nyolcvanas éveiben, olvastam nemrég egy nyilatkozatban, a pályaválasztás előtt álló Max Planckot egy professzor el akarta tanácsolni a fizikus pályától, mondván, a fizikában csupán apró felfedezések vannak már csak hátra. Petőfi híres sorai, melyekre a túlvilági költő is utalt, a: „*ha nem tudsz mást, mint eldalolni / saját fájdalom s örömed: / nincs rád szüksége a világnak...*”, a XIX. század költőinek szólt Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Kavafisz vagy Sylvia Plath hangjának személyessége elviselhetetlen lett volna százötven évvel ezelőtt. De Petőfi itélete maradtalanul igaz, ha arra gondolunk, hogy a költészet és magánügy határa élesen elválik egymástól, és a hivatásos költőt ez választja el a műkedvelőtől. A szerelmi csalódást, magányt „megéneklő költeményben” a fojtogatásra készséggel odanyújtott (többnyire fiatal, női) nyak rémlátomása vagy az unoka első lépéseit köszöntő nagyapai rigmus bármilyen

ártatlan mulatságnak tetszik, engem elszomorít mindig; magam sem értem, miért.

A legfontosabb, hogy szabadok legyünk, hogy merjük vállalni önmagunkat. Az „önközpontúságtól” óvta leginkább Higginson „*bolond*” költőnőjét: Emily Dickinsont (akinek posztumusz közléséből később világhírre tett szert). Akkor nem kell törődnünk azzal, ha az olvasó nem találja meg a műben a háziast, megszokott reményt. Még az is lehet, hogy neveltségek reménykedünk, mert a dialógust, amelyet folytatunk, nem hallja sorunk Irányítója, mert nem létezik ilyen. A kérdés nem is az, hogy van-e remény, hanem az, hogy úgy irunk-e, mintha volna.

„*A lázadó ember – mondja Camus – a mindenbe vagy a semmibe veti magát. A lázadás aktusában megbújó igenlés olyasvalamit vesz birtokába, ami az egyénen felülkerekedik, és okot szolgáltat a cselekvésre.*” Nem tudom megindultság nélkül olvasni ezeket a sorokat; ez a lelkiállapot teljes egészében az alkotás folyamatának jellemzője. Szinte azt kellene kívánnom, hogy eljussunk oda, hogy nincsen már veszténivalónk, hogy szabadok vagyunk, mint „*Žagubica fölött a hegyekben*”.

Szivélyes üdvözlettel:

Takács Zsuzsa

LEVÉL EGY FIATAL KÖLTŐNEK

Budapest, 1993. április 3.

Kedves Attila,
amikor az ötvenes évek közepén, még magam is ifjú költőként, a *Csillag* folyóirat új lírikusokat keresgélő, próbáztató, szerkesztőmunkatársa lettem, az Erdélyből olykor-olykor átkerült kéziratokat olvasva csüggedten tapasztaltam, szerzőik mennyire kiszakadtak a hazai költészet természetes vonzásköréből. Mintha megzavarodtak volna odaát a korábban közös eszmények iránytűi. Lehetséges, hogy Áprily, Sida, Szabédi utódai pár év alatt elfeledték, hogyan kell magyarul jó verset írni? Hiszen 1944 őszén egy Dunántúlra menekített udvarhelyi tisztviselőány ben-

nünket megszegyenítő irodalmi tájékozottságában még az is benne volt, hogy kitűnő részleteket idézett ottani, nekünk ismeretlen nevű új költőktől.

Lám, az ötvenes évek beszűkült kulturális csereforgalmában én nem találkozhattam ilyen tehetségekkel. Voltak, de nem jelentkezettek? Nem merték a határon átküldeni, amit az íróasztaluknak írtak? Mindenesetre ritka kivétel volt a kolozsvári diák, aki 1956-ban, egészen a forradalom napjaig többször is hozzám fordult. Közöltetni még nem tudtam, de biztattam őt állhatatosan. Nem is hiába, mert belőle lett Lászlóffy Aladár.

Mindezt most azért kell írásban dokumentálnom, hogy annál nagyobb legyen a kontraszt ahhoz képest, amit nemrég közösen éltünk át. Kaposváron egy Svájcba származott tehetsős földink pályázatát hirdetett a somogyi illetőségű fiatal költők támogatására. Lévévén a *Somogy* folyóirat lírai rovatának felelőse, láttam valamennyi pályázatot. A legjobb tíz mezőnyéből gazdag terebélyvel magasodott ki a „Körtefa” jelige alatt rejtező harminckét vers szokatlanul érett, mondhatnám kívánatos termése. Zavartan kóstolgattam a sorokat, szakaszokat, mert bárha a szerző így mutatkozik be: „*Még gyerekek az ember és már / hite van / hát legyél hitem / a holnapok öre / én várok és eljászom a / túrelmes élőt / meglátjuk majd / hogy mi lesz belőle – – –*” ...de írhat egy gyereke ember a következő oldalon ilyen magabiztossággal: „*a holnapra ígért / felelet már tegnap rügybe csapta a bronzágú fákat / és mint a bánat / ránehezedett a messzeségre...*”? S a rimtechnika szinte rafináltan kiforrott: „*teremtsünk hát olyan igazit / amelyen csak gondos jövőnk igazit*”.

Idéges lettem. Évtizedek óta ismerem a hazai régió pályakezdőit, nem szolítják így az évszakváltást: „*Kaszál az őszt / elfekszik alatta kévébe a táj / fénytelen ágak / akasztják a szarvaslábát / izzó suhanásban / remegnek fakötéstű árvalányhajak / a szél simogató vadságában / érzékibb ez a félelem / mint a szeretkezés az / őszi réteken...*”

Telefon Kaposvárra! Kivételesen itt fedjék föl a titkot; a pályadíjak osztása előtt tudnom kell, nem tréfál-e meg bennünket a leendő győztes? Netán más vidéken élő, több kötetet publikált idősebb költőről van szó. – Nem! Bejelentett lakása szerint somogytúri; az évben érettségizett.

A többi az eredményhirdetéskor derült ki.

Tapasztalhattuk, láttuk: a magas, fehér bőrű, fürtös fejű *Kenderessy Attila*, akinek ott a művelődési ház asztalánál gratuláltam, többféle módon rendhagyó jelenség. Szüleivel csak pár éve költözött a Balaton környékére, iskoláit előzőleg Aradon végezte, ahol is volt egy csodálatos magyartanára, *Pávai Gyula*. Saját irodalmi érdeklődését főként neki köszönheti. Pedagógusként, emberként egyaránt kiváló – olvashattam később a tanítvány nemrég kapott leveléből is. Értésülhettem továbbá, hogy Pávainak ugyancsak volt egy jeles tanárelődje, barátja, *Ficzay Dénes*, ki saját helytörténeti (erdélyi) kutatásam túl, régi újságcikkekből, még élő tanúktól rengeteg információt gyűjtött össze, merthogy Aradon a nagyok közül Adytól Reviczkyig, sokan megfordultak. E sokismeretlenes hagyaték az irodalomtörténettől is kérné jogos helyét. Erdélyben csak gyakorlati lehetőségek híján nem sikerült mind ez ideig megjelentetni.

Kedves Attila, ahogy levelében ehhez a mondathoz értem: „*Ficzay Dénes irodalmi, szellemi hagyatékával kapcsolatos a kérésem. Tudni illik, mi annak idején, F. D. halála után, saját jegyzeteiből összeállítottunk egy könnyű anyagot...*” – rádöbentem, hogy az *annak idején* tizenhat-tizenhét éves aradi középiskolásokra vonatkozik. Nálunk talán Vajthó tanár úr berzsenyista diákjai óta nincsenek ilyen szellemi szolgálatra elszánt ifjak, akik nemcsak folyóiratot szerkesztenek, irnak, de szívükön viselve egy hagyaték sorsát, hiányt pótló könyvet akarnak kiadni.

Ennek tudatában még nagyobb érdeklődéssel kezdtem olvasni az ígérete szerint átadott, kétszázhuszonvalahány verset számláló kéziratösszegzést, a még odaáti román iratgyűjtőben (*Dosarban*) őrzött korai írásokat is. S ezúttal az ötvenes évekbeli csüggesztő emlékek fordítottját éltem meg. A határon túl nevelkedett (eddig legfogékonyabb éveit ott eltöltő) kamaszpoéta többet tud a hagyományban gyökerező modernségről, mint az itthon iskoláztottak. Talán mivel a nyelv neki gyerekkorától fogva egzisztenciálisan fontos volt, felelősebben bánik vele. Nem restelli a konkrét érzékiség izt, szint, plaszticitást hordozó, Arany–Kosztolányi–]ózsef Attila közvetítette örökségét, a képekben, fordulatokban lélegző természetességet. Valószínű, nagyon korai írás még ez a városi környezetéről ké-

szült láttelep, de milyen tapinthatóan pontos, mennyire él benne a letapogatott tárgyi világ, s milyen mágneses erővel fogja egymást nyelv és forma.

„*Sírnak a bokrok,
és sírnak a házak.
Sírnak a vas között
a biciklivázak.
Az utca hideg, a hó olvadt penész,
a lámpa sötét,
az este nehéz.
Kipattan a hideg a
kövek között
mind a mínusz hús fokával.*”
(HIDEG)

És nem csak a hosszabb-rövidebb sorok rubato-ritmusához van érzéke, éppúgy képes kevés szóval, akár a „*halál és létezés túhegynyi határán*” egy-egy sorshelyzetet leírni, mint ahogy legutóbbi ciklusában FÜGGETLEN GONDOLATOK DEKLARÁCIÓJA cím alatt, nagyvonalúan, több száz soron át, szellemes szabad asszociációkkal igyekszik kifejezni önmagát és korosztályát. Ami nekem igazán tetszik: a sokféle hang, és ahogy hetykén kísérletezve is a maga útját járja. Koraréptése mögött szerencsére ott vannak az ifjúkori gyakorlatlanság gikszeri, mindazok a tökéletlenségek, melyeket a verbális könnyedségre csábuló, virtuóz hajlammal szemben a hibákra eszmélésnek, a pályamódosítás biztosítékanak is tekinthetünk.

Jegyzetemben utólag sárga és lila kiemeléssel jelöltem a jó és a sikerületlen részleteket. Az arány 36:25 a dicsérendő megoldások javára. Íme néhány példa a kudarcra: „*A csókom visszadobban, / a parkettán meghalni veled.*” Ez a szerelmes óhaj bizony orfeumba való. „*Látod ezek út a mozdulatlan szavak / démoni fényei.*” „*Erezni szeretném újra azt / a néma szenvedélyt.*” Hagyjuk az efféle pátoszt is a slágerszerzőknek. S ha már különben kinőtt belőle, ne kérje vissza az álköltészet édes romantikáját: „*Színarany csendet font körém a hold.*”

Persze, nem tudom, iskolamesteri szigorral szabad-e nekem egyáltalán ebben a kéziratrengetegben írtást javasolni. Hiszen a mutáló hangú ifjú költő négyévnyi pályáivében nagyobb feszítávság lappanghat, mint a felnőttkor évtizedeiben. A továbbjutás lehe-

tősége mindig attól függ, a költőgyakornok elismeri, felismeri-e saját botlásait. Annyit azért prognózisként megkockáztatok, hogy eddigi kétszázhusz versében ott van az a hetven-nyolcvan is, mellyel bármikor kérhetné starthelyét a magyar költők stadionjában.

Mielőtt ehhez és minden továbbiakhoz szerencsét kívánnék, hadd mondjak még egy meglepő újságot. Összetalálkoztam Pávai tanár úrral. Még hozzá ugyancsak Kaposváron. A Berzsenyi Társaság kétnapos tanácskozást rendezett ott a Kárpát-medencei Magyar Irodalmi Társaságok és Művészeti műhelyek részére. Úgy adódott, hogy Takáts Gyula mellett elnökölve, éppen én hívtam Pávai

Gyulát a mikrofonhoz, szóljon hozzánk az aradi Kölcsey Társaság nevében. Természetesen elárultam, hogy jó hírét már hallottuk a városban, a díjnyertes K. A. vallomásából. Kissé morcosan reagált, mert bizony jó ideig haragudott a tehetséges tanítványra, amiért ájtott ide szürkeállománynak. Később közelébe jutva újra faggatni kezdtem, mindazonáltal hisz-e abban, hogy a *szökevény* költővé lesz? Valahogy úgy felelt, mintha Csonkai méla *Tempetőjének* válaszolna a hazai poétasorsról: „...*elég bolond hozzá!*”

A kéziratokról való részletes beszélgetésre szeretettel várom:

Fodor András

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg